

MULTIPLICIRANJE ZAVIČAJA I DOMOVINA

HRVATSKA DIJASPORA: KRONOLOGIJA,
DESTINACIJE I IDENTITET

FF press

MULTIPLICIRANJE ZAVIČAJA I DOMOVINA HRVATSKA DIJASPORA: KRONOLOGIJA, DESTINACIJE I IDENTITET

JADRANKA GRBIĆ JAKOPOVIĆ

FF press

Cijena: 90,00 kn
ISBN 978-953-175-455-2

9 789531 754552

Jadranka Grbić Jakopović

Multipliciranje zavičaja i domovina

Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet

Izdavač

Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
FF-press

Za izdavača

Prof. dr. sc. Damir Boras

Recenzenti

Prof. dr. sc. Branko Đaković
Prof. dr. sc. Goran Pavel Šantek

Grafičko uredništvo i računalni slog

Ivanka Cokol

Naklada

300 primjeraka

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

ISBN 978-953-175-455-2

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 866772

Tiskanje ove knjige financirano je sredstvima Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati ni na koji način bez pismenoga odobrenja izdavača i autora. Svako neovlašteno umnožavanje podliježe kaznenoj odgovornosti.

Jadranka Grbić Jakopović

Multipliciranje zavičaja i domovina

Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet

 FF press

Zagreb 2014.

Za Milu, za povratak...

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	9
UVOD.....	11
KONCEPTUALNI PRISTUPI ISTRAŽIVANJU MIGRACIJSKIH PROCESA: terminologija, tipologija, teorijski pristupi	15
KONCEPTUALNI PRISTUPI ISTRAŽIVANJU IDENTITETA I IDENTIFIKACIJSKIH PROCESA	33
Preispitivanja o sponama prošlih s modernim vremenima.....	35
Rekapitulacija: dijaboličnost identiteta - biti isti, ali uvijek na drugi način.....	53
Od paleotohničkog raja do globalizacijskog k/raja?	57
Reteriranje globalizacije: od viteza Pavla do naših dana: zasebne granice, porijeklo, biljezi, povijest i upečatljivi narodni običaji	58
GLOBALNI MIGRACIJSKI VALOVI I SUDBINA HRVATSKE	61
UZROCI I FAZE MIGRACIJA	62
HRVATSKA DIJASPORA U 15. I 16. STOLJEĆU	68
Moliški Hrvati u Italiji	68
Ostale veće skupine Hrvata u Italiji	71
Zapadnougarski Hrvati - Gradišćanski Hrvati u Austriji, Mađarskoj, Češkoj i Slovačkoj	72
Ostale hrvatske skupine u Mađarskoj	77
Hrvati u Češkoj / Moravski Hrvati.....	86
Hrvati u Slovačkoj.....	87

Hrvati u Rumunjskoj	89
Hrvati u Bugarskoj.....	92
PREKOMORSKO / TRANSKONTINENTALNO I EUROPSKO ISELJENIŠTVO U 19. i 20. STOLJEĆU	
Transkontinentalno iseljeništvo	93
Sjeverna i južna Amerika	93
Australija i Novi Zeland	104
Afrika: Egipat i Južnoafrička Republika	109
HRVATI U EUROPSKIM DRŽAVAMA - NOVIJA I NOVA DIJASPORA	
Austrija.....	112
Njemačka.....	113
Francuska.....	115
Italija.....	116
Švicarska.....	117
Belgija i Luksemburg.....	118
Danska.....	118
Nizozemska	119
Norveška	119
Švedska.....	120
Velikoj Britaniji	121
HRVATI U BIVŠIM JUGOSLAVENSKIM REPUBLIKAMA.....	
Slovenija.....	122
Makedonija.....	122
Kosovo	123
Crna Gora.....	124
Srbija: Hrvati u Vojvodini: podunavski / bački Bunjevci i Šokci / bački Hrvati /, banatski i srijemski Hrvati	125
Napomena o Hrvatima u Bosni i Hercegovini.....	129

ZA/R KRAJ...???	130
1. STUDIJA SLUČAJA	133
Marijeta Rajković Iveta, Paula Gadže: Hrvati u Buenos Airesu i Rosariju, Latinosi u Zagrebu.....	133
Uvod.....	133
Hrvati u Buenos Airesu i Rosariju	135
Dolazak i/ili povratak u Hrvatsku.....	141
Zaključna razmatranja.....	151
2. STUDIJA SLUČAJA	155
Milana Černelić, Biserka Jaramazović Ćurković: Tradicijska obilježja zaručnog darivanja kao simbol identiteta bunjevačkih Hrvata.....	155
Uvod.....	155
O predsvadbenom darivanju prema starijim izvorima i istraživanjima osamdesetih i devedesetih godina 20.stoljeća.....	155
Rezultati istraživanja o predsvadbenom darivanju prema istraživanjima u 2009. godini	160
Zaključna razmatranja.....	168
LITERATURA.....	169
ARHIVSKA GRAĐA I NEINVETIRANI RUKOPISI.....	181
BILJEŠKA O AUTORICI	182
SAŽETAK.....	183
RÉSUMÉ	191

PREDGOVOR

Ova je knjiga namijenjena prvenstveno studentima etnologije i kulturne antropologije, ali i studentima srodnih i bliskih studija, te znanstvenicima, stručnjacima i svima onima koji svoj afinitet i interes usmjeruju prema temama koje se bave etnokulturnim identitetom dijaspor-
skih zajednica, slijedom toga studijama o migracijama te njima povezanim studijama o iden-
titetu. Stoga su prva dva poglavlja, koja analiziraju i komentiraju teorije migracija i identiteta
početni, neophodni korak ka razumijevanju tematike. Treće poglavlje fokusirano je na hrvatske
dijasporske zajednice u svijetu. Predočuju se kronologija iseljavanja, destinacije u kojima su se
iseljenici situirali, te način na koji su organizirali novi život: ekonomski, društveno i kulturno.
Uz pomoć različitih statističkih, povijesnih, političkih, ekonomskih, društvenih i etnografskih
podataka oslikava se život prvih iseljeničkih zajednica, a potom i njihovih potomaka. Objašnjava se zašto se ljudi sele, kakve reperkusije nosi taj čin na individualnoj i kolektivnoj
razini, te se upućuje na etnokulturni razvoj dijaspor-
skih zajednica koji je podložan adaptacij-
skim, transkulturacionim, asimilacijskim i drugim procesima.

Zahvaljujem se svim kolegama s kojima sam surađivala prilikom pisanja, a posebno kole-
gicama Marijeti Rajković Iveta, Pauli Gadže, Milani Černelić i Biserki Jaramazović Čurković
koje su ljubazno ustupile svoje tekstove uvrštene u poglavlje *Studije slučaja*, čime se 'priča' o di-
jaspori može sagledati i s nekih drugih i drugačijih, prvenstveno suvremenih aspekata. Njihovi
tekstovi su doista, kao rezultati znanstveno utemeljenoga teorijskog i empirijskoga istraživanja,
pravi pokazatelji o akumuliranju iskustava niza generacija, o kulturnoj i inoj dinamici, o kon-
tinuitetu i transmisiji tradicijskih obrazaca ponašanja te njihovoj modifikaciji i transformaciji
u suvremeni životni kontekst.

UVOD

Hrvatska znanstvena produkcija obiluje literaturom o Hrvatima izvan domovine. Napisa-
ne su tisuće stranica koje govore o statistici, povijesti i kronologiji iseljavanja, situiranosti
i životu na novim destinacijama. Neki se radovi odnose na rane faze iseljavanja s hrvatskoga
državnog i etničkoga prostora, neki na njihove potomke iz više generacija, neki su tek utvrđi-
vanje sadašnjega činjeničnog stanja, dok neki, inspirirani proteklim iskustvima, nastoje kreirati
projekcije o identitetu i budućnosti za tih više milijuna Hrvata koji su jednom otišli iz domovi-
ne kao i o identitetu njihovih potomaka¹. Ovaj rad sažimlje dosadašnje spoznaje istih, te pored
rasprave o uzrocima i posljedicama migracija, unosi novu dimenziju etnološkoga promišljanja
o situiranosti u novom okruženju, adaptacijskim i inim procesima, svemu onome što je kao
rezultat višestoljetnih identifikacijskih strategija i praksi tih ljudi i njihovih životnih iskustava
dospjelo u dvadesetprvo stoljeće.

Prema preliminarnim rezultatima zadnjega popisa stanovništva, tj. onoga koje je provede-
no 2011. godine, u Hrvatskoj živi oko 4,3 milijuna stanovnika².

Prema procjenama kompetentnih stručnjaka i institucija, npr. statističara, demografa, hr-
vatskih državnih institucija kao što je npr. Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija
Republike Hrvatske (u daljem tekstu MVPEI), hrvatskih diplomatskih ureda u svijetu, hrvat-
skih katoličkih misija, popisa stanovništva u zemljama u kojima žive Hrvati, te napokon pro-
cjenitelja ili dobrih poznavatelja prilika iz redova samih dijasorskih zajednica, izvan Hrvatske
živi još između 3 do 3,5 milijuna Hrvata i njihovih potomaka. Naravno, s hrvatskoga etničkog
i državnoga prostora iseljavali su i stanovnici drugih nacionalnosti. Međutim, iseljavanje se
odvijalo u razna razdoblja, kada ni popisi stanovništva ni iseljeničko-useljeničke institucije
nisu imale ujednačene, točno utvrđene kriterije po kojima bi bilježili nacionalnu pripadnost
te stoga njihovi podaci često nisu najvjerodostojniji. Kriteriji su se razlikovali od države do
države. Ponegdje se stanovništvo popisivalo prema materinskom jeziku što se uglavnom tre-
tiralo ekvivalentom nacionalne pripadnosti, ponegdje prema doista deklariranoj nacionalnoj
pripadnosti, ponegdje su, osobito za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (premda se ta praksa
nastavila i nakon raspada Monarhije u novostvorenim državama) iseljenici s hrvatskoga etnič-
kog područja svrstavani u jedinstvene austrijske, slavenske, odnosno južnoslavenske kategorije,
ponegdje se dozvoljavao ili barem uvažavao princip regionalnoga izjašnjavanja itd. No, s obzi-
rom na opći omjer broja stanovnika hrvatske nacionalnosti i pripadnika drugih nacionalnosti,
u ukupnom broju iseljeničke populacije prednjače upravo Hrvati.

¹ Ovome posljednjem govore u prilog recentni projekti i znanstveni skupovi na temu, kao npr. međuna-
rodni znanstveni skup pod nazivom „Imaginig and Doing Diaspora: Southeast European Perspectives“
održan u organizaciji Institute for East and Southeast European Studies, Regensburg i Instituta za etnolo-
giju i folkloristiku, Zagreb, u Zagrebu u mjesecu travnju 2012.g., gdje se u vezi s time govorilo s aspekata
procesa identifikacije, emocija, vremena i prostora, konverzije negativnih efekata i traumatičnih posljedica
iseljavanja, o društvenom i ekonomskom ne/uspjehu i sl., te se o tome fenomenu promišljalo kroz prizmu
pripadanja, dijasore, zamišljenih zajednica, etniciteta i sl.

² Podaci dostupni na službenim web stranicama hrvatskoga Državnoga zavoda za statistiku, www.dsz.hr.

Prema trenutnim službenim podacima MVPEI, kvantitativna procjena o Hrvatima i njihovim potomcima koji žive izvan Hrvatske, jest sljedeća:

Argentina	oko 250 000
Australija	oko 250 000
Austrija	oko 90 000
Belgija	oko 6 000
Brazil	oko 20 000
Bolivija	oko 5 000
Čile	oko 200 000
Danska	oko 1 000
Ekvador	oko 4 000
Francuska	oko 40 000
Italija	oko 60 000
Južnoafrička Republika	oko 8 000
Kanada	oko 250 000
Luksemburg	oko 2 000
Nizozemska	oko 10 000
Norveška	oko 2 000
Novi Zeland	oko 40 000
Njemačka	oko 350 000
Paragvaj	oko 5 000
Peru	oko 6 000
Sjedinjene Američke Države	oko 1 200 000
Švedska	oko 35 000
Švicarska	oko 80 000
Urugvaj	oko 5 000
Velika Britanija	oko 5 000
Venezuela	oko 5 000.

U manjem ili malom broju žive Hrvati i u ostalim državama svijeta.

Već ove aproksimativne brojke ukazuju na činjenicu da je hrvatski državni i etnički prostor tijekom svoje povijesti obilježen kao prostor velikoga iseljavanja. Uslijed djelovanja brojnih faktora, među kojima su prvenstveno oni ekonomske potom političke prirode, a nerijetko jedni i drugi u sinergiji, u brojne europske i prekomorske zemlje iselio je doista ogroman i teško precizno utvrdiv broj ljudi. Odlazili su u potrazi za boljim životom. Nadali su se da odlaze u zemlje velikih mogućnosti za taj 'bolji život'. Iako je uglavnom tako i bilo, s druge su se strane često našli u zemljama paradoksa i velikih kulturnih, socijalnih i političkih proturječnosti s kojima se nije bilo lako nositi. Stoga je ta duga i nevesela povijest iseljavanja Hrvata i potraga za novim domom bila uvijek puna tjeskobnoga uzbuđenja i neizvjesnosti. Rezultat toga jesu hrvatske zajednice iseljenika diljem svijeta. Rezultat iseljavanja su i brojna trajno depopulirana područja na hrvatskome prostoru (posebno otoci, Lika ali i dr.), a u nekim hrvatskim regijama za duže je vrijeme, ili pak trajno, promijenjena kompletna etnokulturna slika.

Sudbinu iseljeničkoga života nije lako ni razumjeti niti opisati. Situacija u koju su migranti ulazili predstavljala je emotivni, društveni, kulturološki pa i ekološki šok. Susretali su se s potpuno drugačijim svijetom: etnički, vjerski, jezično, kulturno, politički, ekološki i rasno. Mnogi su se u novim migratornim sredinama asimilirali. Asimilacija je ponekad išla nekim svojim prirodnim tokom, nekad prisilno. U procesu adaptacije mijenjali su zanimanja, odricali su se ili mijenjali ili bili prisiljeni mijenjati osobna imena i obiteljska prezimena, zamijenili materinski jezik jezikom dominantne većine. Mučila ih je nostalgija. Stoga nije čudo što su težili zajedništvu. Osim što su se nastojali 'držati zajedno', pozivali su rodbinu i prijatelje 'iz staroga kraja' da im se pridruže, odlazili u domovinu po bračnoga druga, nastojali njegovati običaje, gradili svoje crkve, pozivali svoje svećenike. Tako su milijuni njih, usprkos paralelnoj uspješnoj adaptaciji i integraciji koja se (ipak) nerijetko u novoj postojbini pretočila u asimilaciju, uspjeli sačuvati svoj izvorni etnički i kulturni identitet. O tome svjedoči osnivanje dobrotvornih, vjerskih, znanstvenih te kulturno-umjetničkih, političkih i sportskih društava i klubova i sl. hrvatskih iseljenika diljem svijeta, njegovanje i prikazivanje različitih oblika hrvatske tradicije, čuvanje hrvatskoga jezika i održavanje veza sa zavičajem. No, dug život odnosno suživot s drugima u novim postojbinama donio je za iseljenike potrebu prihvaćanja njihovih tradicija. Stoga se u svakodnevnom životu i kulturnom stvaralaštvu hrvatske dijaspore i iseljeničtva prepleću razni kulturni utjecaji.

Međutim, nisu se svi uspješno adaptirali na promjenu. Ili, kako se to u dijasporskim i iseljeničkim zajednicama o njima kolokvijalno kaže: nisu se baš svi 'snašli'. Mnogima su se raspale obitelji. Mnogi su se razboljeli te su se narušena zdravlja, često i bez ikakvoga kapitala, vraćali kući. Mnogi su nestali. I dok su jedni pronašli što su tražili pa su im se ispunila očekivanja, dotle su se drugi našli i u lošijoj situaciji od one iz koje su otišli.

Osnovna obilježja iseljavanja Hrvata iz domicilnih područja jest da su to, pored individualnih koje se bilježe u svim razdobljima te motivirane s više motiva, pretežno bile masovne, ekonomske (dobrovoljne), političke (prisilne), privremene i/ili trajne migracije. Neke su u inicijalnoj fazi trebale biti privremene, ali stjecajem raznih okolnosti postale su „privremeno trajne“³ ili trajne. Premda je kod transkontinentalnoga migracijskog vala s kraja 19. i početka 20. st., te dijelom europske ekonomske migracije iz druge polovice 20. st. zabilježen trend povratka, povratnička je populacija iz svih faza u odnosu na ukupan broj iseljenika malobrojna⁴.

³ Usp. Čapo Žmegač, 2003.

⁴ Ipak, istraživanjem *povratnih migracija*, Jasna Čapo Žmegač dekonstruira „mit“ ili „iluziju“ povratka u okviru paradigmi integracije / asimilacije i multikulturalizma / etničkoga pluralizma, te navodi novije podatke da se u razdoblju od 1900. g. do 1980. g. čak jedna trećina transkontinentalnih iseljenika (oko deset milijuna ljudi) ipak vratila; također u prvoj polovici 1980ih godina unutar europskoga migracijskog sustava registrirano je oko 220 000 tisuća povratnika, usp. Čapo Žmegač, 2010. Prilaže se i sljedeći podatak: iza Drugoga svjetskog rata Europska emigrantska organizacija organizirala je brodski prijevoz za povratak izbjeglih i raseljenih osoba iz obiju Amerika i Australije. U taj su se projekt povratka uključili i emigranti iz ranijih emigracijskih faza. Ondašnja Jugoslavija za te je potrebe kupila dva broda, preimenovavši ih od njihovih izvornih imena u: *Radnik* i *Partizanka*. Ti su brodovi u razdoblju od 1947. g. do 1949. g. i z sjeverne i južne Amerike te Australije prevezli oko 3000 povratnika, od kojih je oko 70% bilo Hrvata, usp. Suzić, 2007.

KONCEPTUALNI PRISTUP ISTRAŽIVANJU MIGRACIJSKIH PROCESA:

TERMINOLOGIJA, TIPOLOGIJA, TEORIJSKI PRISTUPI⁵

Etnologija i sociokulturna antropologija dugo su vremena kulture opisivale kao (manje ili više diskretno) ograničene, teritorijalizirane, relativno nepromjenjive i homogene jedinice. U tome smislu antropološka zajednica rado spominje 'slučaj Margaret Mead'. Naime, čak se i toj famoznoj znanstvenici 1930-ih godina – usprkos tome što je znala da mladići Papue Nove Gvineje, gdje je tada istraživala, odlaze na višegodišnji (tj. privremeni) rad kod bijelih poslodavaca i odatle se vraćaju s nizom novih iskustava, npr. sa znanjem novoga jezika (*pidgin*) i obogaćeni nekim novim kulturnim i inim spoznajama koje su donosili u svoju zajednicu – 'omaklo', da o istraživanim društvima i kulturama piše kao o bezvremenskim kulturama koje nisu pod utjecajem vanjskoga svijeta. No, polovicom dvadesetoga stoljeća, napuštanjem funkcionalističke i strukturalističke teorijske paradigme (i nekih drugih, manje utjecajnih), odnosno promjenom znanstveno-istraživačke paradigme, studije migracija zauzele su respektabilno mjesto kao znanstveno visoko interesno područje istraživanja. Tome je pridonijelo antropolozima svojstvena metodologija: promatranje ljudi i njihovoga stvarnog života. Upravo u to vrijeme u fokusu njihova promatranja našle su se migracijske mobilnosti kao jedna od rastućih pokretačkih snaga posvuda po svijetu. Naime, na raznim stranama svijeta, osobito na kontinentima koji se smatraju tradicionalnim područjima etnografskoga terenskog istraživanja (Afrika, Azija, Oceanija, Latinska Amerika), započeli su u valovima pomaci velikoga broja ljudi iz ruralnih prema urbanim središtima te općenito iz ekonomski nerazvijenih u ekonomski razvijene dijelove svijeta. Do 1970-ih godina migracijski valovi geografski se šire u Europu,⁶ Aziju, Australiju, Sjevernu Ameriku. S njima naravno i antropološka istraživanja. Rapidno se revidiraju stariji pristupi u istraživačkim praksama te proširuju novim teorijskim, terminološkim i metodološkim okvirima istraživanja, uz sve dosljednije (i nužnije) uvažavanje interdisciplinarnosti kao jednoga od temeljnih načela znanstvenoga rada. Pitanja su se nametala gotovo sama po sebi: ko/relacija između mjesta porijekla i mjesta useljenja, lokalne reakcije ljudi na globalne procese, važnost i uloga tradicijskoga nasljeđa u migrantskim procesima prilagodbe, sadržaj i priroda kulturne promjene, napokon pitanje etniciteta i identiteta.⁷

Što se tiče hrvatske etnologije i kulturne antropologije, još je prije stotinjak godina jedan od „očeva osnivača“⁸ hrvatske etnologije kao samostalne znanosti Antun Radić, oslanjajući se na prethodan rad Valtazara Bogišića,⁹ bio svjestan migracijskih mobilnosti ruralnoga sta-

⁵ U ovom poglavlju glavne su bibliografske reference: Valentić, 1984; Antić, 1991; Živković et al., 1995; Heršak, 1998; Banović, 1990, 1998; Brettell, 2000; Mesić, 2002; Lewellen 2002; Babić, Mesić, 2003; Castles, Miller, 2003; Čapo Žmegač, 2003, 2005, 2007a, 2007b; Dictionary of Race..., 2003; (The) Ethnicity 2003; Brettell, 2003; Koser, 2007; Rajković Iveta, 2010; Medica, Lukić 2011.

⁶ Paradoksalno, Europa je do tada stoljećima bila tradicionalno 'izvoznica' ljudi, no iza Drugoga svjetskog rata, razorene a potencijalno rastuće ekonomije (a taj se potencijal pokazao i te kako realnim) potraživale su radnu snagu i pokazale se kao vrlo konkurentno tržište rada, (usp. Massey et al., 2003.).

⁷ Usp. Brettell, 2000; Brettell, 2003.

⁸ Usp. Leček, Petrović- Leš, 2010: VII.

⁹ Usp. Bogišić, 1874.

novništva krajem 19. stoljeća. Anticipirajući pojmove u današnjoj znanstvenoj terminologiji poznate kao socijalni kapital i mrežne teorije, pitanja migracije ugradio je u *Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*¹⁰ u dijelovima koji se tiču obiteljskoga života, osobito zadržanih obitelji. Bila su to pitanja o ekonomskim migracijama i reguliranje prava i obaveza članova obitelji, osobito migranata-zadrugara. Usprkos tome, migracijske mobilnosti i procesi nisu se u hrvatskoj etnologiji sustavno istraživali sve do unatrag nekoliko desetljeća, a i tada uglavnom fragmentarno.¹¹

U hrvatskoj stručnoj i znanstvenoj terminologiji koristi se više termina kojim se označuju Hrvati koji žive izvan Hrvatske. S manje ili više odstupanja, uobičajilo se koristiti termine *dijaspora* za Hrvate i njihove potomke koji su u raznim vremenskim razdobljima emigrirali iz Hrvatske te sada žive na široko disperziranom prostoru europskih zemalja, a *iseljeništvo* za vinovnike prekomorskoga, transkontinentalnog iseljavanja. Iako u osnovi istoga značenja, dotični termini asociraju na različite mobilnosti i različita migracijska obilježja (u prvom redu vremenska i destinacijska). Kako se radi o heterogenim skupinama ljudi, kao s/p/retno rješenje nametnuo se u posljednje vrijeme termin *migracija*. Međutim, čest je još jedan termin: *manjina*.

Budući da je ovaj rad fokusiran na ljude i njihove različite mobilnosti, ovisno o kontekstu koriste se sva ova četiri termina. Kako je pojam *iseljeništvo* sam po sebi razumljiv, a o migracijama će biti više riječi niže u tekstu, valja se osvrnuti na preostala dva, tj. na pojmove *manjina* i *dijaspora*.

Kod korištenja termina *manjina* valja naročito imati na umu činjenicu značenjske povezanosti svih termina međusobno te posebice činjenicu da, iako nisu sve manjine posljedica migracija, neke ipak jesu. Neke žive, a neke ne žive u migratornom području, tj. njihov položaj i status nisu rezultat migracijskih mobilnosti.¹² Stoga se valja osvrnuti na značenje tih pojmova.

¹⁰ Usp. Radić, 1897.

¹¹ Tako npr., ne zaboravljajući preteče etnološkoga rada na tome polju kao što su Fran Kurelac, Ivan Kukuljević Sakcinski, Ivan Milčetić, Mate Ujević ili Milovan Gavazzi, u novije vrijeme temama o Hrvatima izvan Hrvatske bavili su se etnolozi: Nives Rittig Beljak (gradišćanski Hrvati), Zorica Vitez (gradišćanski i slovački Hrvati), Vitomir Belaj (Hrvati u Sloveniji), Ana Perinić (moliški Hrvati), Tanja Bukovčan (iseljavanje u Ameriku), potom sveobuhvatno o Hrvatima u Srbiji i Mađarskoj Milana Černelić, Jadranka Grbić Jakopović (sveobuhvatno o Hrvatima u Mađarskoj i fragmentirano o Hrvatima u Slovačkoj i Sloveniji, te sveobuhvatno o hrvatskoj dijaspori i iseljeništvu), Koraljka Kuzman Šlogar (Hrvati u Slovačkoj), Jasna Čapo Žmegač (Hrvati u Njemačkoj), Maja Povržanović Frykman (Hrvati u Švedskoj), Marijeta Rajković Iveta (transkontinentalne migracije); u sklopu Međunarodne smotre folkloru koja je u nekoliko navrata organizirala tematske smotre na temu Hrvata izvan Hrvatske ponovno se ističe Zorica Vitez sa suradnicima Smotre, a muzejskom izložbenom djelatnošću i Lidija Nikočević sa suradnicima iz Etnografskoga muzeja Istre (transkontinentalne migracije Istrana).

¹² Stjecajem okolnosti neke su zajednice (lokalne, regionalne i nacionalne) postale manjine u domicilnom području jer su u njega imigrirali oni koji su iz ovih ili onih razloga potisnuli brojčano, ekonomski ili politički i time ih 'učinili' manjinom ili jer je došlo do promjene državnih i međudržavnih granica te se promijenio status nekih zajednica unutar novostvorenih granica. Npr. dezintegracijom Jugoslavije Hrvati u nekima od bivših jugoslavenskih republika od konstitutivnoga naroda postali su nacionalna manjina. Ista je situacija sa Srbima, Sovencima, Makedoncima, Crnogorcima i Bošnjacima u Hrvatskoj. 'Nacionalnim manjinama' imenuju ih službene (državno-pravne) retorike država u kojima žive, ali i hrvatska država. Neki autori ovakve slučajeve promjene statusa i postajanjem pripadnikom manjine nazivlju „novim manjinama“, usp. Grbić, 1998; Božić, 1998 ili "slučajnom dijasporom", usp. Čapo Žmegač, 2007a.

Naime, čini se da je među svima koji su u upotrebi, pojam *manjina* značenjski najdelikatniji. Očigledno je da je taj pojam višeznačan. S jedne strane odnosi se na nacionalne, etničke, jezične, religijske i dr. zajednice, pri čemu je kriterij razlikovanje ljudi po nacionalnoj pripadnosti, jeziku, religiji i dr. S druge strane taj pojam ukazuje na razlike u statusu, društvenoj i političkoj moći, na nejednaku raspodjelu društvenih, ekonomskih i političkih uloga, tj. na podređene i nadređene uloge u društvenom sustavu odlučivanja. Budući da asocira na privilegiranost ili prikraćenost u pravima, na brojčanu ili statusnu superiornost ili inferiornost, povezan je s određenom stigmatizacijom.

Naime, u društvenim i humanističkim znanostima postoji već duže vrijeme tendencija da se pojam *manjina* s nacionalno-etničko-jezičnih grupa proširi na sve grupe koje su u p/ određenom položaju u sustavu društveno-političke stratifikacije, kakve su npr. konfesionalne i etnokonfesionalne grupe, imigranti različitih provenijencija, hendikepirani, nezaposleni, zatvorenici, bivši zatvorenici, žrtve nasilja, različite subkulturne grupe, osobe koje se svrstavaju u posebne zajednice s obzirom na seksualnu orijentaciju, udruge pripadnika određenih profesija, udruge roditelja, udruge ljudi oboljelih od nekih vrsta bolesti (obično rijetkih i teško izlječivih), ljevoruki ljudi i sl.¹³ Ta je tendencija odgovor na realnost. Naime, sve više se šire zahtjevi različitih grupa kojima je od egzistencijalnoga interesa da se tretiraju kao *manjinal* manjinska zajednica: naime, biti *manjina* pitanje je statusa, a iz njega proizlaze određena prava (npr. legalna zaštita, financijska potpora, mogućnost institucionalnoga organiziranja i sl.).

Upravo zbog ovako kompleksne situacije u kojoj je otežano usvojiti temeljne kriterije za usvajanje termina s njegovim značenjem, problem se multiplicira činjenicom da još uvijek ne postoji općeprihvaćena definicija pojma manjina uz pomoć koje bi se taj, i ostali termini i njihova značenja, posložili na prava mjesta. Nekadašnja zajednička karakteristika većine pokušaja da se utvrde kriteriji prema kojoj je manjinska zajednica – zajednica koja živi u drugoj državi s drugom kulturom, drugačijom religijom ili jezikom – brojčano veća i uglavnom dominantna iz više razloga više nije dostatna. Naime, potrebno je utvrditi još niz parametara, tako npr. razliku između autohtonih i alohtonih manjinskih zajednica, odnosno razliku između imigrantskih manjinskih zajednica i onih koji dugo i ukorijenjeno žive na određenom prostoru, uz neizostavno revidiranje ili čak i odbacivanje nekadašnjega kriterija po kojem bi, recimo, broj pripadnika neke manjinske zajednice bio primjeren ili dovoljan kriterij i sl. Napokon, u suvremenoj retorici primjetljivo je suzdržavanje pridijevanja odrednica 'etničko ili nacionalno'. Najčešće se govori samo o manjinama. Dakle, u definiranju i konceptualizaciji manjinskih zajednica prevladava načelo da se taj termin treba odnositi na sve manjinske zajednice čiji se status određuje po različitim diobenim načelima, a ne samo prema etno-nacionalnom,¹⁴ uz neizostavnu korelaciju spram *većine*, gdje su broj i proporcije nadvladali samo/prezentacija i odnosi moći.¹⁵

¹³ Usp. Kerini, 1987; Vermeulen, 1991.

¹⁴ Usp. Girasoli, 1995; Čačić-Kumpes, Kumpes, 2006.

¹⁵ Usp. Dictionary of Race, 2003. Treba spomenuti da u tom smislu u svijetu postoje i tzv. 'elitne manjine', koje su brojem male ali imaju izniman status u društvu, npr. vrhunski intelektualci, sportaši, umjetnici i dr., op.a.

Pojam *nacionalna manjina* kao pravni termin ušao je u kanon međunarodnoga prava s Pariškim ugovorima poslije Prvoga svjetskog rata. Tada je označavao etničke grupe koje se nalaze unutar granica tuđih nacionalnih država.¹⁶ Međutim: „Zbog temeljne složenosti koncepta ‘manjine’ razmatranja s tim u vezi još uvijek traju. Čak i u uskom, konzervativnom čitanju pojma ‘manjina’ u obzir valja uzeti različite skupine. Europa poznaje velik broj različitih skupina, uključujući manjine unutar tradicionalnog, relativno dobro određenog boravišta, skupine raspršene po cijeloj ili većini države, smještene uz državnu granicu, nomadske skupine i sl. Nacionalno zakonodavstvo može ih definirati kao ‘manjine’, ‘nacionalnosti’, ‘etničke skupine’, ‘nacionalne zajednice’ i drugo. Riječ je uglavnom o državljanima zemlje u kojoj su nastanjeni. Mogli bismo navoditi brojne definicije o manjinama koje su usvojila različita tijela u sastavu Vijeća Europe i izvan njega kako bismo pokazali da termin ‘nacionalna manjina’ često uključuje ideju da manjine moraju također biti državljanima države o kojoj je riječ. Nije jasno da li takvo ograničenje definicije ‘nacionalne manjine’ proizlazi iz riječi ‘nacionalno’ ili ‘manjina’, ili je pak riječ o kombinaciji obje – neke od definicija ‘manjine’ (bez ‘nacionalne’) također uključuju isto ograničenje. S druge pak strane, kao što je već navedeno, opće međunarodno pravo o tome ne daje konačan stav. Kao radna ili heuristička mogla bi se koristiti definicija koju je ponudio UN-ov izvjestitelj Eide: *manjina je bilo koja skupina osoba koja prebiva u suverenoj državi koja čini manje od polovice nacionalnog društva i čiji pripadnici dijele zajednička etnička, vjerska ili jezična obilježja koja ih razlikuju od ostatka stanovništva*“.¹⁷ Navedena definicija ne pravi razliku između građana neke države i ‘negrađana’, tj. onih koji nemaju državljanstvo, tradicijskih skupina i imigranata, ‘starih’ imigranata i ‘novopridošlica’, tj. autohtonih i alohtonih. Ona je dakle ponuđena kao radna definicija, a ne kao znanstveno rješenje složenoga konceptualnog i praktičnoga pitanja,¹⁸ ali se pokazala primjenjivom u brojnim istraživanjima.

U biti koncepta *dijaspora* jest disperzija ljudi (članova iste zajednice) u prostoru, jer je u njegovu fokusu ideja putovanja u koju je, međutim, involviran određen stupanj prinude i osjećaj i/ili svijest o nemogućnost povratka u domovinu. Uz ovaj se koncept vežu uglavnom dvije asocijacije: klasične i moderne (ove potonje uključuju dakako i postmoderne). Klasične asocijacije na slučaj Židova čija dijaspora počinje u 6. st. pr. Kr., a završava u 20. st. Te asocijacije nose filozofsku, političku, vjersku i eshatološku konotaciju, a prema klasičnim interpretacijama, takve dijasporske zajednice na useljeničkim destinacijama razvijaju posebnu vrstu višestrukih identiteta. Postaju neka vrsta „arhetipskih stranaca“¹⁹. Radi se o tome da na novim, useljeničkim lokacijama kroz neminovan proces adaptacije, a/transkulturacije, (relativne) integracije čak i nakon dugoga vremenskog perioda (npr. i od nekoliko stoljeća) i dalje osjećaju da su ‘na periferiji’, odnosno da su autsajderi, da su trajno dislocirani od matične domovine, da ih šira zajednica nije prihvatila u zemlji primitka. S druge strane, nesebično dijele sa svojim kolektivom svijest i znanje o zajedničkom porijeklu, povijesti i sudbini. Sve to u krajnjoj instanci generira mit/ove o matičnoj domovini koju trajno doživljavaju kao mjesto željenoga povratka. Nadalje, u njihovim se životima prepleću i drugi osjećaji koji na subjektivnoj razini znatno

¹⁶ Usp. Promicer, 2004:11.

¹⁷ Prava manjina, 2008:28.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Dictionary, 2003:73.

utječu na kreiranje identiteta, npr. negativni osjećaji gubitka, viktimizacije, progonstva, diskriminacije, getoizacije, uz usporedan osjećaj nemogućnosti kontrole nad prostorom u kome se *sada* živi, no i pozitivni, kao npr. kontinuirano odan odnos prema matičnoj domovini. Sve to oblikuje u konačnici jedan od temeljnih faktora u procesu identifikacije: grupnu solidarnost. U biti, dijasporske zajednice prema ovim klasičnim interpretacijama obuhvaćaju raznoliku skalu zajednica u egzilu. Pomnijom analizom moguće ih je svesti pod sljedeće zajedničke nazivnike: odvajanje od matične domovine nerijetko se događa pod dramatičnim okolnostima, pri čemu članovi zajednice bivaju trajno traumatizirani i stigmatizirani; no ponekad je riječ o ekonomskoj migraciji, kolonizaciji i sl. Disperziranost u prostoru, kolektivno sjećanje na matičnu domovinu vodi idealiziranju iste uz postupni razvoj 'pokreta za povratak', jaku etnonacionalnu svijest, osjećaj različitosti od drugih, problematičan odnos sa starosjediocima, snažan osjećaj zajedništva i solidarnosti s koetničkim članovima na ostalim dijasporskim lokacijama. Mogućnost kreativnoga življenja u pluralnim društvima u zemljama primitka dolazi tek potom.

Post/moderno doba ukazalo je na nužnost korekcije i reevaluacije koncepta dijaspore. Pomislmo samo na zajednice koje su prošle proces dekolonijalizacije (npr. Marokanci u Francuskoj, Indijci u Velikoj Britaniji i sl.) ili su se dezintegracijom nekih država zatekli u novoj situaciji (npr. Hrvati u bivšim jugoslavenskim socijalističkim republikama i sl.). Napokon, svjedoci smo nastajanja zajednica inkorporiranih u transnacionalne društvene i ine mreže itd. Konceptualnim pristupom istraživanju takvih društava prepoznajemo elemente baštinjene iz onih klasičnih dijasporskih, npr. kolektivno sjećanje, svijest o izvornom ili 'izvornom' etnonacionalnom porijeklu i identitetu i sl., međutim vezuju se uz suvremene koncepcije etniciteta, kulture, jezika, religije, teritorijalizacije i dr. Korekcija i reevaluacija pojma i koncepta dijaspore bile su napokon nužne i zbog nastajanja globaliziranih društvenih identiteta, transnacionalizama i translokalizama, izbjeglištva, gostujućih radnika, rasnih manjina i sl., koji su pak pod izravnim i uz to agresivnim utjecajem globalnih komunikacijskih tehnologija i globalizirajuće ekonomije. U tome je smislu doista razložno promišljati o dijaspori kao fenomenu koji kreira čak i zamišljene zajednice, dvostruku lojalnost i sl.²⁰

U istraživanjima ove tematike problemi nisu samo terminološki. U žarištu su joj i drugi problemi. Tako, primjerice: dimenzije migracijskih kretanja u smislu migracijama zahvaćeni geografski prostori i ljudski potencijal, strukturalne karakteristike migracija (regionalne, profesionalne, dobne, spolne/rodne...), situiranost migranata u novoj sredini, posljedice u domicilnom i migratornom prostoru, imigracijske politike zemalja useljenja i dr. No, prije svega, potrebno je definirati što je migracija, odnosno što je migracijski proces. Premda je znanstvena produkcija sklona raznolikosti u definiranju pojedinih pojmova, bez mnogo razmišljanja i nepotrebnih kompliciranja, jednostavna i krajnje pragmatična definicija migracijskoga procesa jest da je to promjena mjesta življenja. Pa ipak, valja dodati da je ta promjena reakcija na niz ekonomskih, socijalnih i političkih motiva koji pojedince i kolektive nukaju da napuste domicilno prebivalište i zamijene ga drugim, tuđim i stranim. Dakle, kompleksan niz faktora koji svojom unutarnjom dinamikom potiču mobilnost ljudi i utječu na takvu životnu promjenu i odabir migracijskih odredišta. Upravo taj niz motiva i faktora čini kontekst migracija, pa

²⁰ Dictionary, 2003; Cohen, 1997; Anderson, 1990; Lewellen, 2002; Božić 2012.

stoga kad se govori o njima ne misli se tek na čin preseljenja, nego na proces u kojem je čin preseljenja samo završni rezultat.²¹

Slijedom rečenoga, migrant je akter u migrantskom činu. Prema definiciji Ujedinjenih naroda, to je osoba koja živi izvan granica vlastite domovine u kraćem ili dužem vremenskom razdoblju. Naravno, u stvarnosti je situacija puno kompleksnija, pa i definiranje migranta ovisi o nizu parametara. Naime, radi se o milijunima različitih ljudi i njihovih različitih životnih okolnosti te je nemoguće pobrojati ih, kao ni izračunati razdoblje koje su proveli izvan domovine. Nadalje, tu je i pitanje u kojem trenutku neka osoba prestaje biti migrant. U nekim situacijama to je u času povratka kući, u nekima pak kada se željom, odlukom i/ili mogućnošću trajno nastanjuje u drugoj državi i postaje njezin državljanin. Najposlije, najnoviji trendovi i oblici migracija kao posljedice globalizacije, npr. transnacionalizam, translokalnost i sl., unose potrebu širega sagledavanja, pa i dužnoga opreza u definiranju ovoga golemog broja svjetske populacije.²²

Svako, pa i ovako jednostavno definiranje dovodi do nužnosti tipologiziranja ovoga općeg fenomena kojim je zahvaćena apsolutna svaka država na svijetu.²³ Kao i u slučaju s definicijama, može se ponoviti da tipologija ima respektabilan broj. Tipologiziranje se vrši s obzirom na smjer kretanja, vrstu granice koja se prelazi, prema broju migranata, trajanju, načinu na koji se odvija te prema temeljnom (inicijalnom) motivu za migriranje. Slijedom toga tipologije se temelje na motivaciji, na utjecaju migracija na lokalne, regionalne, nacionalne i internacionalne ekonomije, na posljedice u zemljama iseljavanja i useljavanja, na odnose među migracijskim procesima, s jedne strane, i obiteljskih struktura i širih i/ili proširenih domaćinstava s druge. Premda se tipologije katkad doimlju kao statične i homogene slike, ipak treba reći da se tipologije sačinjene prema antropološkim uzusima temelje na istraživanjima usmjerenima na različitu prirodu migracijskih procesa, na odnose emigracijskih i imigracijskih zemalja, shvaćene i interpretirane kroz makro-termine vezane uz globalnu ekonomiju, ali i kroz mikro-termine vezane uz pojedinca i kolektive koji stvaraju društvene mreže, emotivne odnose unutar i spram obitelji i dr.

²¹ Usp. Živković et al. 1995; Heršak, 1998; Mesić, 2003; Castles, Miller, 2003.

²² Migranti se dijele i na dalje kategorije, npr. na dobrovoljne i prisilne, među kojima se opet pojavljuju nove podkategorije, npr. ekonomske, ratne, političke i ine izbjeglice, zatim na legalne i ilegalne i itd., usp. Koser, 2007. Kako dijelom ova kategorizacija korespondira s tipologijom migracija, neće se detaljnije elaborirati.

²³ 'Opći fenomen' asocijacija je na često korištenu rečenicu da su ljudi migrirali 'otkad je svijeta i vijeka'. Povijest migracija počela je s poviješću čovječanstva u Rift Valley (tj. Rasjednoj dolini) u Africi, odakle su između 1,5 mil godina i 5000 pr. Kr. *Homo erectus* i *Homo sapiens* pokrenuli prve transkontinentalne migracije, tj. prema Europi, Aziji, Americi; povijest „ljudi u pokretu“ često je povezana s vojnim akcijama, tj. osvajačkim i kolonizatorskim pohodima, ratovima, ekonomskim razvojem kakva je bila industrijska revolucija, geografskim otkrićima, otkrićima resursa poput zlata, nafte, ovisi o npr. deindustrijalizaciji pojedinih regija i sl., usp. Lewellen 2002; Koser, 2007. Kako se prema procjeni Međunarodne organizacije za migracije (International Organization of Migration) očekuje da bi do 2050.g. u svijetu bilo cca 450 mil. migranata (iako bi se o kriterijima pobrojavanja dalo diskutirati, op.p.) i više je nego očito da se radi o globalnom fenomenu; migranti se već počinju tretirati kao neka vrsta *manjine* u ukupnoj svjetskoj populaciji, www.iom.int.

Bez obzira na različitost tipologija, u antropologiji se razlikuju dva temeljna pristupa: jedno su teorije kojima korijen valja tražiti u teoriji modernizacije a odgovaraju na pitanja zašto ljudi migriraju i tko su migranti kao aktivni subjekti, a drugima u povijesno-strukturalističkoj perspektivi proizašoj iz širega diskursa političke ekonomije i utjecaja globalnoga kapitalizma, pri čemu se migranti sagledavaju kroz drugačiju vizuru, naime kao pasivni sudionici migracija kojima manipulira svjetski ekonomski poredak.²⁴

Tipologije se prema netom nabrojanim kriterijima za njihovu izradu mogu svesti u sljedeći okvir: unutarnje – koje podrazumijevaju promjenu unutar granica (jednoga i istoga) socio-kulturno-političkoga prostora (to su zapravo migracije unutar jedne regije ili države kao što su migracije selo-grad). Potom, vanjske: – koje podrazumijevaju migraciju izvan granica (toga jednoga i istoga) socio-kulturno-političkoga prostora (to su migracije iz države u državu ili s kontinenta na kontinent). Potom privremene – trebale bi trajati do ispunjenja nekoga cilja, kao što je ambicija zaraditi određen kapital, školovati se, usavršavati, raditi u ograničenom vremenskom razdoblju kao što je npr. sezonski rad i sl.²⁵ Usuprot njima: trajne – podrazumijevaju namjeru migranata da se trajno nasele u novoj sredini. Poseban tip su prisilne migracije kao posljedica rata,²⁶ političke situacije, elementarnih katastrofa, iscrpljenosti egzistencijalnih resursa. Naposljetku, tu su i njima oponentne, dobrovoljne. Svi ovi nabrojani tipovi usklađeni su s djelovanjem netom spomenutoga konteksta migracija te se stoga govori o ekonomskim, političkim i sl. migracijama.

Ovome se pridružuju i drugi tipovi, npr. oni koji se promatraju s obzirom na način doseljavanja kao što su homogene i /ili heterogene, individualne i/ili grupne (kolektivne), sad s jačom sad slabijom ekonomskom i političkom i dr. pozadinom ili u kombinaciji istih. S njima se usko veže još jedan, upravo za hrvatsku migraciju specifičan tip, a to je lančani tip migracije.²⁷ On ukazuje na to da migracijski pokreti imaju svoju vlastitu unutarnju dinamiku koja uopće ne mora korespondirati s demografskom, političkom i sl. situacijom ni u domicilnom, niti u migratornom području. No, zato govori o socijalnim vezama među migrantima, njihovim obiteljima i prijateljima. Drugim riječima, govori o vezama unutar obiteljske mreže i odnosima unutar lokalne zajednice. Radi se, naime, o slučajevima kada neki potisni faktor/i ponuka/ju pojedinca ili neku obitelj na iseljavanje, a po uzoru na njih ili čak na njihov poziv, za njima kreću drugi. Naravno, uzor ili poziv najčešće su 'najbliži najbližima', tj. rodbina, prijatelji, susjedi, dobri poznanici. Tako se događa da se stvaraju homogeni pravi zavičajno-lokalno-regionalni rodbinsko-prijateljski lanci migranata. Oni se dugi niz godina, pa i desetljeća (a da se uopće ne

²⁴ Usp. Brettell, 2000.

²⁵ Među ovom migracijom u današnje vrijeme opće nezaposlenosti sezonski rad pokreće velike mase (legalnih i ilegalnih) sezonskih radnika; među ovom populacijom se također ističe studentska populacija koja sve više cirkulira svjetskim sveučilištima, te visokoobrazovani stručnjaci koji za potrebe velikih svjetskih tvrtki podliježu tzv. interkorporacijskom transferu, tj. oni se kreću u internacionalnim razmjerima, ali uvijek kao zaposlenici iste tvrtke, usp. Koser, 2007.

²⁶ Među prisilnim migrantima uglavnom se govori o izbjeglicama i azilantima. Neki autori smatraju da se dotična populacija treba promatrati kao poseban tip migracija, npr. kao „konfliktna migracija“, usp. Gonzales, McCommon, 1989. Među prisilnim migrantima, međutim puno je i onih koji pripadaju među tzv. neregularne, bolje reći ilegalne ekonomske migracije, zatim trgovina ljudima i sl., usp. Koser, 2007.

²⁷ Usp. Živković et al., 1995; Banović, 1990; Dictionary of Race 2003.

pretjeruje, često i čitav život) u novoj sredini 'drže zajedno', pomažući si međusobno u pronalaženju posla, stana, rješavanju bilo kojih problema, u druženju i sl.

Zamjetni su i transformirani oblici migracija, odnosno različiti prijelazni tipovi, kao što su one migracije koje su u inicijalnoj fazi imale biti privremene, ali je ta privremenost potrajala nekoliko desetljeća (npr. cijeli radni vijek) ili su pak postale trajne. Jedan od takvih tipova nazvan je i *trajnom privremenošću*.²⁸ Uz sve to, u prepletanju osobnih ambicija s uvjetima života u migratornom području često se stvaraju i brojni drugi podtipovi, kao što su sekundarne migracije ili remigracije i re-emigracije.²⁹ U tom smislu, za jedan dio hrvatske transkontinentalne migracije tako je bio karakterističan tip učestalih remigracija prozvanih lutajućim migracijama.³⁰ Naposljetku, jedan je tip migracije i ona povratna u domicilno područje ili dupla povratna, odnosno nakon povratka u mjesto porijekla ponovno vraćanje u migratorno područje (re-emigracija).

Kako se već napomenulo, tipologiziranje i kategoriziranje pojednostavljuje stvari koje u realnom životu i nisu tako jednostavne. Primjerice: da li je ekonomski migrant koji, doduše, jest svojom voljom emigrirao u potrazi za poslom ipak i sudionik prisilne migracije, jer su ga otežavajuće okolnosti kod kuće prisilile na taj čin? I jesu li te otežavajuće okolnosti rezultat samo ekonomske ili pak i političkih ne/prilika kod kuće? Ili, nije li zaposlenik velike svjetske tvrtke kojega poslodavac šalje tijekom radnoga vijeka na određena vremenska razdoblja u više, često od njegova doma vrlo udaljenih destinacija, prisiljen prihvatiti migraciju kao opciju ukoliko ne želi ostati bez posla? Sve su to 'varijacije na temu', stoga svako tipologiziranje u stvarnosti ima dosta odstupanja od ideal-tipske slike.

Pitanje koje se nameće nakon definiranja i tipologiziranja jest pitanje o uzrocima migracija. Njih efikasno objašnjava teorija potisno-privlačnih faktora (*push i pull faktori*),³¹ tj. faktora koji u domicilnom okruženju potiču ljude na migraciju i onih koji u migratornom području privlače ljude da se usele u određeni prostor (u oba slučaja: ekološki, ekonomski, politički, socijalni, psihološki...). U skladu s gore navedenom tipologijom pretežno se radi o prožimanju niza okolnosti, kao npr. očekivanje boljih ekonomskih mogućnosti, boljih mogućnosti za obrazovanje, općenito boljih uvjeta života u ekonomskom ili političkom smislu, odlazak za nekim, npr. rodbinom. U skladu s time govori se o ekonomskim, političkim i inim migracijama.³²

Logično, uzroke prate i posljedice. No, njih treba sagledati s dviju strana: jedne koja se odvija u domicilnom i druge koja se odvija na migratornom području.

Općenito prevladava mišljenje da je iseljavanje za domicilno područje ekonomski, demografski i socijalni gubitak: Ono gubi radno sposoban, aktivan i produktivan dio stanovništva.

²⁸ Usp. Čapo Žmegač, 2005.

²⁹ Re-emigracija podrazumijeva inicijalno planiran trajni povratak, ali nečim izazavan, poduzima se ponovni povratak u migratorno područje. Ovi se transformirani i prijelazni tipovi migracija mogu dogoditi i kod samo jednoga migranta tokom njegovoga života ili unutar nekoliko godina.

³⁰ Detaljnije o ovom tipu migracije vidi u dijelu o hrvatskoj transkontinentalnoj migraciji u Australiji i Novom Zelandu.

³¹ Teoriju potisno-privlačnih faktora inaugurirao je, po uzoru na prototipne slične teorije iz 19. st., 1960-ih godina američki znanstvenik Everett S. Lee, usp. Heršak 1998; Castles, Miller, 2003.

³² Ibidem.

Uz istu argumentaciju prevladava mišljenje da je migratorno područje na dobitku. Primjerice, migratorno područje nadomještava radnu snagu u koju, usput budi rečeno nije ulagalo, održava ekonomski kontinuitet i razvoj. No, postoje primjeri kada je i domicilno područje na dobitku, ako se recimo iseljavanjem ublažavaju (eventualne) napetosti kod visoke stope nezaposlenosti ili u slučaju ublažavajnja posljedica ekonomske stagnacije i regresije investiranjem zarađenoga kapitala u zavičaju odnosno domovini, podizanjem vlastitoga standarda i pomaganjem revitalizacije ekonomije. To su slučajevi kada migranti postaju pravi agens napredovanja svojih užih ili širih zavičaja.

Istina je da oba područja trpe mnogostruke strukturalne promjene, osobito u slučajevima masovnih migracija (kakvih je u hrvatskoj prošlosti bilo puno i previše). Migranti naime preoblikuju strukture oba društva, npr. demografsku, socijalnu, ekonomsku, naposljetku i kulturnu. U nekim slučajevima to preoblikovanje rezultira destabilizacijom pojedinih životnih sfera, npr. demografske depopuliranjem domicilnoga područja. U slučaju kad recimo migrira jedan roditelj, nastaju disfunkcionalne obitelji, što katkad ozbiljno narušava socijalnu strukturu na užem (obiteljskom) i širem planu (tj. na razini šire lokalne zajednice). U imigrantskoj sredini također se odvijaju strukturalne promjene kroz adaptacijske i integracijske procese: od nužne prilagodbe kakva je npr. suočavanje s drugačijom klimom, drugačijim političkim sustavom, profesionalnom preorijentacijom, do suočavanja s drugačijim načinom / stilom života i drugačijim vrednotama. Praksa je pokazala da su upravo ove posljednje, nazovimo ih kulturne posljedice važne, a kod brojčano većih i velikih, homogenih, kompaktnih i stabilnih imigrantskih zajednica često i uočljive. Takve si mogu 'priuštiti', tj. mogu funkcionirati uz tek najnužniju prilagodbu i nisu prisiljene prihvaćati kulturu življenja migratorne sredine bez zadrške, odnosno ukoliko se to u njihovoj strategiji življenja ne čini neophodnim. Čak i više od toga, u ponekim slučajevima počinju dominirati imigracijskim prostorom, kulturno ga transformirati i prilagođavati vlastitim navikama i potrebama, odnosno standardima vlastite (domicilne) kulture. Naravno, takav slijed događaja može generirati nesporazume, pa i konflikte među migrantima i starosjediocima, ali to je predmet za posebnu raspravu.

No, posljedice imigracija i sudbina migranata, individualna i kolektivna, ipak ponajviše ovise o imigracijskim politikama zemalja useljenja. Ponekad te zemlje potiču dolazak stranaca da bi poboljšale svoj ekonomski rast i razvoj,³³ ponekad 'primaju' samo određene profile migranata (mlade, zdrave, preferiraju određene profesije, čak i pripadnike određenoga spola/roda, rase itd.). Spomenimo da je politička praksa u nekim tradicionalno imigracijskim državama, kao npr. u SAD-u, Kanadi, Australiji i dr. prolazila razne faze. Od politike asimilacije (*melting pot*) do multi-, trans- i interkulturalizma, tj. politike kulturnoga pluralizma. Ponekad migrantska sudbina ovisi o bilateralnim ugovorima emigracijske i imigracijske države.

Međutim, ne smije se zaboraviti još jedna 'sudbinska' karakteristika koja se tiče političkih aspiracija i participiranja u raspodjeli političke moći. Svi su znalci migrantskih sudbina sugla-

³³ Tako npr. poticano migriranje i svojevrsno koloniziranje Hrvata na području srednje Europe u razdoblju od 15. do 18/19. st.; vinovnike takve migracije i njihove potomke danas zovemo starom hrvatskom dijasporom. Sličan je (ili čak isti) slučaj s ekonomskom migracijom u zemlje zapadne Europe 1960-ih poznate pod nazivom „gostujući radnici“, odnosno popularnije i uobičajenije „gastarbajteri“, prema prijevodu njemačkih riječi koje doista označavaju radnike-goste. Objašnjenje pojma vidi u bilj. 319.

sni: imigranti uglavnom nemaju političku moć u zemljama useljenja. A eventualnim povratkom u matične zemlje teško se uklapaju u politički život, osobito ako su odsutni duže vrijeme, jer zatiču promijenjenu i njima nepoznatu situaciju, drugačiju od one koju su ostavili prilikom odlaska.³⁴

No, budući da migracije imaju toliko dugu povijest kolika je i povijest čovječanstva, kako se mijenjala povijest, mijenjali su se konteksti migracija. Stoga sve što se do sada izreklo bio bi pokušaj općega sagledavanja fenomena. Imajući na umu upravo promjenjivost konteksta, u tome smislu neke tvrdnje za pojedine migracijske faze ili tipove uopće ne stoje ili ih barem treba revidirati. To se posebno tiče migracija u drugoj polovici 20. stoljeća, kada su nakon Drugoga svjetskog rata devastirane ekonomije mnogih zemalja potraživale ogromnu radnu snagu. Zatim, kada je zbog procesa dekolonijalizacije u zemljama Trećega svijeta 1960-ih nadalje također došlo do velikih valova pomicanja ljudi. Prije svega, velik broj bivših 'gospodara' vraćao se u matične zemlje. Naime, proces dekolonijalizacije inicirao je antikolonijalnu revoluciju u mnogim bivšim kolonijama te se velik broj ljudi sa svojim kapitalom (ukoliko je to bilo moguće) povukao u zemlje porijekla. Njihova su se mjesta popunjavala domaćim kadrovima (ukoliko je i to bilo moguće). Međutim, i u zemljama bivših kolonizatora došlo je do poremećaja tržišta rada te je stoga određen broj ljudi iz bivših kolonija tražio (i dobivao) posao u bivšim metropolama (iako je prošlo pola stoljeća od dekolonijalizacije, taj je trend prisutan i danas, op.a.). Kao nekad otkriće Novoga svijeta krajem 15. st., ovaj trend je poput lavine prouzrokovao niz događaja. Jedno su društveno-političke promjene u Europi krajem 1980-ih godina. To su ponajprije pad socijalizma koji je bivše socijalističke zemlje 'uveo' u tranzicijsko razdoblje, pri čemu se kao jedna od posljedica javlja transfer radne snage kojega su pak posljedica unutarnje i vanjske migracije. Naposljedku, neke su se bivše socijalističke zemlje dezintegrirale (Sovjetski savez, Čehoslovačka, Jugoslavija), u nekima su buknuili ratni sukobi (npr. na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine ili pak u nekim od bivših sovjetskih socijalističkih država) koji su upravo dramatično inicirali masovne prisilne migracije. Dezintegriranje jednih i utemeljivanje drugih, novih samostalnih država, te promjena državnih / međudržavnih granica dovelo je do pojave „novih manjina“.³⁵ Potom eurointegracijski procesi, od ujedinjenja dviju njemačkih država do ujedinjavanja europskih država u Europsku Uniju omasovila je slobodnu cirkulaciju građana unutar zemalja Europske Unije sa sve očitijom posljedicom demografskih promjena u Europi. Nadalje, deindustrijalizacija zapadnoeuropskih država i rast novih industrijskih ekonomija preusmjerila je migrantske rute. Tome pridodajmo ekonomsku recesiju u prvom desetljeću 21.st.,³⁶ kada je u svim dijelovima svijeta poremećeno svekoliko tržište, pa i tržište rada. Najnoviji primjer transkontinentalnih migracijskih valova

³⁴ Iako se na ovom mjestu ne govori o povratničkoj populaciji, valja napomenuti da su istraživanja njihovoga identiteta upozorila na čestu prisutnost osjećaja dislociranosti i deteritorijalizacije, što su također otežavajuće okolnosti u procesu prilagodbe na vlastiti zavičaj i domovinu. Mnoge povratničke migracije (duple emigracije, re-emigracije) iz tih razloga rezultiraju ponovnim napuštanjem zavičaja i povratkom u tuđinu – koja to zapravo više i nije! S pravom se pita Jasna Čapo Žmegač: što vodi zasebnom identitetu povratnika i diferencijaciji u odnosu na domovinsku populaciju; zašto povratnici imaju osjećaj da u svojim novim domovima (u domovinama) nisu „kod kuće“?, Čapo Žmegač: 2010:30.

³⁵ Grbić, 1998; Božić, 1998.

³⁶ Najeklatantniji je primjer toga slom svjetske burze 2008. g.

imaju pak uzrok u političkoj i ekonomskoj destabilizaciji velikoga dijela afričkoga i arapskoga svijeta (Libija, Egipat, Sirija i ostale bliskoistočne zemlje). No, prije svega, tu je već više od dva desetljeća prisutno 'krojenje' globalnoga tržišta po uzusima neoliberalnoga kapitalizma. Politički projekt neoliberalne globalizacije je od međunarodne migracije učinila pravi dinamični pogon koji transformira svjetski politički i ekonomski poredak. Migracije, dakle, postaju kompleksnije, ambivaetnije, ubrzanije, diferenciranije, globalizirane. Kako rapidno raste udio žena među migrantima, govori se i o feminizaciji migracija.³⁷ Naposljetku, tu je i nastanak politizacije migracija. Postaju dio globalne transnacionalne revolucije koja preoblikuje društva i politike.³⁸ Još od 1970-ih uočilo se intenzivirano migriranje cijelih obitelji; 'gostujući radnici' od privremenih su 'gostiju' postajali migranti s aspiracijom da se trajno nasele u migratornim područjima i postanu državljani involviranih država. Iz perspektive država i društava useljenja oni se počinju sagledavati ne samo kao faktor jačanja radnoga potencijala, nego i kao mogući faktor nestabilnosti, straha, tjeskobe, pa i terorizma. Sagledavaju se iz perspektive podjele na državljane i one koji to nisu, na legalne i na ilegalne migrante. Sve u svemu, njih se počinje smatrati faktorom moguće destabilizacije nacionalne sigurnosti i suvereniteta. Ti su procesi utjecali na bilateralne i multilateralne državne i regionalne odnose, koji tendiraju kolaboriranju među vladama kako bi se poboljšala kontrola nad migracijama i osigurali mehanizmi zaštite sigurnosti i nacionalnoga identiteta. U tom se smislu sagledavaju status migranata i njihova prava, koja sada nadilaze uobičajena rješenja, te se napuštaju, radikaliziraju ili pak transformiraju pluralistički modeli integracije: oni su se sasvim prikladnima činili u teoriji ali ne i u praksi. Sve to pak ima itekako velike reperkusije na identitetski kontekst. Postavljaju se pitanja i traže odgovori: održati ono prijašnje, izvorno, domicilno (i uz pomoć kojih mehanizama?), adaptirati to isto novim uvjetima, mijenjati, razvijati se i napredovati?

Teorijski pristupi istraživanjima svih ovih pojava mijenjaju se, preoblikuje se retorika o destabilizaciji tradicionalnih odnosa, o stvaranju novih društvenih mreža, o integraciji. Građani mnogih europskih država i njihovi istaknuti politički čelnici postaju suspektni prema beneficijama koje su očekivali od do tada proklamiranoga (i poželjnoga) multikulturalizma i zahtijevaju važne promjene u politici integracije. Ukratko, pojavom novih oblika migracija i novih pogleda na migracije po pitanju identiteta i identifikacijskih procesa pojam integracije zamijenjen je pojmom: interakcija.³⁹ Granice, naime, u značenjskom smislu postaju rastezljivije no ikad. Povećava se broj država sudionica u globalnom migracijskom sustavu a isto se tako povećavaju razlike u migrantskim skupinama.

³⁷ Noviji radovi koji se bave feminizacijom migracija upozoravaju na znanstvenu transformaciju uloge i značenja žena u migracijskim mobilnostima: od nekadašnjih pasivnih migrantica/promatračica migracija koje su ostajale kod kuće s djecom ili se eventualno nakon nekoga vremena pridruživale muževima u migratornom području do aktivnih emigrantica, usp. Rajković Iveta, 2010.

³⁸ Usp. Castles, Miller, 2003.

³⁹ U tom se smjeru kreću najnoviji trendovi znanstvenih istraživanja, što je, među ostalim, vidljivo iz prezentacije znanstvenoistraživačkog projekta „Globalizacija i politika kulturne različitosti“ u Zagrebu 31. siječnja 2012. g, kao i spomenutoga znanstvenoga skup „Imagining and Doing Diaspora: Southeast European Perspectives“ održanoga u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, 16-17 travnja 2012. g., vidi bilj. 1.

Etnološki i općenito sociokulturno-antropološki usmjerena istraživanja bave se i drugim dimenzijama migrantskih sudbina, primjerice socijalnim i profesionalnim statusom migranata i sl. Razmatraju se pitanja kao što su: ukoliko je taj status niži od onoga kojega su imali kod kuće (a izgleda da je to gotovo pravilo), da li ga i na koje načine mogu kompenzirati? Odnosno, kako se može okarakterizirati njihova adaptacija: kao uspješna, jer su se 'snašli'? I što to uopće znači? Da li je uspješan onaj koji se tek toliko adaptirao da može raditi, ali i dalje prakticira vlastite kulturne prakse, ili je to onaj koji se doduše akulturirao usvajanjem nekih kulturnih elemenata (npr. jezika, pravila i normi ponašanja), ali ipak nije dio širega društva niti u njemu participira ili pak onaj koji je u potpunosti prihvatio kulturu migratornoga područja, uklopio se u sustav društvenih mreža i aktivno sudjeluje u njihovom kreiranju i razvoju? Naposljetku, jesu li se i u kojoj mjeri strategije i održanja migrantskih zajednica okupljanjem, 'držanjem zajedno' ili pak obrnuto, razvijale pod utjecajem migracijskih politika imigrantskih sredina ili su otpor istima?

Odgovori na ta pitanja kao i na sva ona na koja se nastoji odgovoriti, u ovom se radu traže kroz više teorijskih pristupa migracijskim procesima. Identično tipologiziranju i ovdje se govori o dva temeljna pristupa: ranijem modernističkom i novijem i novom povijesno-strukturalističkom.⁴⁰ Već je spomenuta teorija potisno-privlačnih faktora, koju su, po uzoru na slične devetnaestostoljetne protoptipne teorije, iznjedrili *neo-klasični ekonomski pristupi* još 1960-ih godina⁴¹ dominirajući do 1980-ih godina. Premda nastali u okviru ekonomske znanosti, ti su pristupi vrlo utjecajni i u ostalim znanostima i znanstvenim disciplinama društvene i humanističke provenijencije. Naglašavali su individualne odluke o migriranju, temeljene na racionalnoj usporedbi odgovora na pitanje što je profitabilnije: ostati ili otići? Središnji je koncept ovih pristupa *ljudski kapital*: odluka za migriranje tretira se kao svaka druga investicija od koje se u budućnosti očekuje dobit. S vremenom, empirijska istraživanja su ukazala na nemogućnost sveobuhvatnoga sagledavanja fenomena migracijskih procesa uz pomoć ovih pristupa. Uvidjelo se da takvi pristupi u konačnici kreiraju sociološke migracijske modele koji su individualistički, ahistorični, previše utilitaristički i simplificirani, te se uz pomoć njih nisu mogli analizirati i interpretirati aktualni migracijski oblici i trendovi niti kreirati projekcije za budućnost. Ispostavilo se da je upravo apsurdno promatrati migranta kao individualnoga *tržišnog igrača*⁴² koji, prepun informacija i slobode u nizu ponuda koje mu se pružaju, bira najoptimalniju životnu opciju. Naime, novija povijesna, antropološka, sociološka i njima srodna istraživanja pokazala su da je ponašanje migranta pod velikim utjecajem obiteljskoga iskustva, kao i kolektivnoga iskustva vlastite zajednice. Ta su iskustva (pretežno) bila ograničena, a informacije s kojima je raspolagao često i kontradiktorne. Korekcije su počele pristizati, npr. iz novouspostavljene *teorije o dualnom tržištu rada* koja je naglašavala ulogu institucija te osobito iz *teorije o novim ekonomijama tržišta rada*, koje pak neki teoretičari nazivaju i *teorijom nove ekonomije migracija*.⁴³ Dotične su inzistirale na odbacivanju idealiziranoga pristupa

⁴⁰ Usp. Brettell, 2000; Lewellen, 2002; Castles, Miller, 2003. Lewellen grupira sve teorije u modernističke teorije, teorije ovisnosti i artikulacijske teorije, no u biti radi se o istoj ili vrlo sličnoj interpretaciji, usp. Lewellen, 2002:131-135.

⁴¹ Protoneo-klasične teorije pojavile su se još u 19. st., Castles, Miller, 2003.

⁴² Castles, Miller, 2003:24.

⁴³ Usp. Massey et al., 2003.

neoklasičara o individualnom migrantu koji slobodno odlučuje. Započele su promišljati o nizu drugih faktora, npr. o ekonomskom stanju emigracijske i imigracijske države, o mogućnostima sigurnoga zapošljavanja i investiranja kapitala, kao i mogućnostima rizika na dugi period. Osim toga, nove su teorije drugačije prikazale ulogu države (ne više samo i-, nego i emigracijske) dajući joj ulogu aktivnoga aktera u de/regulaciji imigracijskoga tržišta, tj. u iniciranju, oblikovanju i kontroli migracijskih mobilnosti. Napokon, ove teorije označuju ulogu obitelji kao ravnopravnoga partnera aktera s drugima u migracijskom procesu. Time se migracijskim procesima pristupilo kao kolektivnom fenomenu kojega treba istraživati kao subsustav sve više globaliziranoga društvenog, ekonomskog i političkoga sustava.⁴⁴

Prema tome, novi su pristupi proširili polje istraživačkoga interesa (pogotovo je to vidljivo u kombinaciji s novijim i novim pristupima istraživanju identifikacijskih procesa i identiteta). To su već spomenuti: *povijesno-strukturalistički pristup*, *teorija migracijskih sustava* i *transnacionalna teorija*. U mnogim se segmentima ove teorije preklapaju i još važnije, one se nadopunjuju.

Teorija povijesno-strukturalističkoga pristupa pojavila se 1970-ih godina, a uzore je tražila u marksističkoj političkoj ekonomiji i teoriji svjetskoga sustava. Naglašavala se nejednakost u podjeli ekonomske i političke moći u svjetskoj ekonomiji. Migracije su interpretirane kao metoda mobilizacije i novačenja jeftine radne snage koja je siromašne učinila još siromašnjijima, a bogate bogatijima. Ta se metoda shvaćala kao nasljeđe kolonijalizma,⁴⁵ posljedicom rata i nejednakoga regionalnog razvoja unutar Europe povezano s dominacijom razvijenih kapitalističkih ekonomija s nerazvijenim svijetom. U tome smislu migracije su se smatrale jednako važnim instrumentom moći kao recimo i vojna hegemonija i kontrola svjetske trgovine i investiranja koje su Treći svijet držale u ovisnosti o onome Prvom. Naravno, i ta je teorija pretrpjela kritike, među kojima je jedna od važnijih ta da se uz pomoć te teorije nije mogla objasniti interakcija ekonomske dominacije zapadnih zemalja, učestalih slomova migracijskih politika i neplaniranih pomaka od tipičnih radnih migracija do stalnoga useljavanja u imigracijskim zemljama. Ukratko: kao što su neoklasičari zanemarili povijesnu ulogu mobilnosti i ulogu države, tako su povijesno-strukturalistički pristupi preneglasili sveopću bezuvjetnost interesa kapitala, kao i ulogu motivacije i akcije koje su u migracijske mobilnosti involvirali pojedinci i zajednice.⁴⁶

Neovisno od ovih teorija pojavila se *teorija migracijskih sustava* uz koje se veže trend prema novim interdisciplinarnim pristupima. Ambicije potonjih bile su da pokriju široku skalu disciplina te da obuhvate sve dimenzije migracijskih iskustava. Sustav se prema njima, sastoji od dviju ili više država koje međusobno izmjenjuju migrante, ali koje iz toga sustava po potrebi mogu odstupiti ili mu se ponovno pridružiti.⁴⁷ Težište im je na širim inter/regionalnim iskustvima kojima temelje traže u međudržavnoj suradnji, povezanosti u domeni masovne kulture te obiteljskim i socijalnim mrežama. Naime, ova teorija traži korijene migracijskoj mobilnosti u ranijim poveznicama među zemljama iseljenja i useljenja temeljem kolonizacije, političkoga

⁴⁴ Castles, Miller, 2003: 24-25.

⁴⁵ ... pri čemu su bivše kolonije i nakon stjecanja nezavisnosti ostale u svakom pogledu ovisne o bivšim metropolama, usp. Davidson, 1984.

⁴⁶ Usp. Castles, Miller, 2003.

⁴⁷ Razlozi tome mogu biti društvene, ekonomske ili političke naravi, usp. Massey, 2003.

utjecaja, trgovine, investicija ili kulturnih veza.⁴⁸ U središtu interesa ove teorije pokušaj je interdisciplinarnoga razumijevanja migracijskih mobilnosti kao rezultata interakcije makro- i mikrostruktura, odnosno interakcije institucija s jedne strane (makro) te mreža, kulturnih praksi i uvjerenja migranata samih s druge strane (mikro). Područje između mikro- i makrostruktura neki teoretičari proširuju s jednom srednjom opcijom koju nazivaju mezostrukture, što bi se moglo protumačiti kao niz mehanizama koji posreduju među makro- i mikrostrukturama.⁴⁹

Valja napomenuti da se ovakvi koncepti kontinuirano prilagođuju, teorijski i terminološki, promjenama u intenzifikaciji i diverzifikaciji migracija. Tako se u skladu s najnovijim trendovima sve intenzivnijih migracija osobita važnost pridaje ulozi distribucije informacija; ona je zahvaljujući suvremenim komunikacijskim tehnologijama sve brža i efikasnija. Potencijalni migranti brže i lakše dolaze do znanja o drugim državama, mogućnostima putovanja, pronalaženju posla i prilagodbi na novo okruženje.⁵⁰ Dotični koncepti ta znanja nazivlju *kulturnim kapitalom*, a njemu pridružuju značaj neformalnih mreža osobnih odnosa, obiteljskih obrazaca, prijateljstava i uskih veza s lokalnom zajednicom koja migrantu pruža veliku potporu u rješavanju svih društvenih i ekonomskih problema i dilema. Po njima, kulturni kapital čini vitalni resurs i za pojedince i za kolektive.

Nadalje, teorija migracijskih sustava fokusira se na istraživanje sklopova individualnih iskustava migranata u adaptacijskim procesima (stresne posljedice napuštanja zavičaja i domovine kao što su nostalgija, usamljenost, osjećaj 'iščupanih korijena', rodbinski odnosi, planiranje obitelji, neformalna socijalna interakcija). Dotični se sklopovi nazivaju *socijalnim kapitalom*.⁵¹ Međutim, paralelno se referiraju na utjecaj što ih migracije imaju na globalnu svjetsku ekonomiju, na odnose emigrantskih i imigrantskih država, posebno s obzirom na imigracijske politike imigrantskih država. To bi značilo da je riječ o pokušaju razumijevanja dinamičnih procesa akcije i reakcije, koje u nekom trenutku podupiru stvaranje čvrstih zajednica na temelju etničke povezanosti,⁵² a govore o nastanku i održanju novih obiteljskih i društvenih formi (npr. transnacionalne obitelji, nove društvene mreže, solidarnost i sl.).⁵³

⁴⁸ Npr. migracije između sjeverne i zapadne Afrike i Francuske koja je u tim dijelovima Afrike imala svoje kolonije tipa „naseljenih kolonija“ (engl. *settlers colony*) ili Libije i Italije, Indije, Pakistana i Bangladeša i Velike Britanije i sl., usp. Acemoglu et al., 2001.

⁴⁹ Pod pojmom makrostruktura podrazumijevaju se: politička ekonomija svjetskoga tržišta, međudržavni odnosi, zakoni, državna kontrola mobilnosti involviranih država, kao i globalni međunarodni odnosi; pod mikro-strukturama podrazumijevaju se: neformalne socijalne mreže koji su stvorili sami migranti da bi lakše svladali teškoće u tuđini. Starija literatura ovaj je koncept pripisivala efektu lančane migracije. Mezostrukture čine intermedijalne mehanizme, kao npr. u slučaju transkontinentalnih migracija (ali i drugih) involviranost, ulogu i značaj službi za novačenje migranata (tj. agencija i agenata), posrednika, bankara, odvjetnika, prijevoznika, poslodavaca i dr. što je još u ranim fazama transkontinentalnih migracija stvorilo neku vrstu „industrije migracija“, usp. Castles, Miller, 2003; Brettell, 2003.

⁵⁰ Slikovito je još 1967. g. napisao istraživač-pionir hrvatske dijaspore V. Holjevac: danas imaju informacije, a nekada nisu znali ništa, usp. Holjevac, 1967.

⁵¹ Pojam socijalnoga kapitala jedan od najutjecajnijih autora iz toga područja, R. Putnam definira kao: „... karakteristike društvene organizacije, poput povjerenja, normi i mreža koje mogu poboljšati učinkovitost društva olakšavanjem koordiniranog djelovanja“, Putnam, prema Babić, 2011. I dalje: socijalni kapital je kohezivni činitelj zajednice kao socijalne jedinice, usp. Babić, 2011; Castles, Miller, 2003.

⁵² O pojmovima etničke zajednice i etničke manjine i njihovoj razlici vidi u: Castles, Miller, 2003:32-33.

⁵³ Usp. Živković, et al., 1995; Castles, Miller, 2003; Rajković Iveta, 2010.

U najnovije vrijeme, zahvaljujući pojavi novih oblika migracijskih mobilnosti, razvila se *transnacionalna teorija* i njoj sukladna teorija *transnacionalnih zajednica*.⁵⁴ Teorije su se iznjedrile iz nezadovoljstva i nedostatnosti objašnjenja koja su pružale prethodne teorije u nastojanju da interpretiraju nove oblike mobilnosti ljudi očitovane kroz dinamičnu, permanentnu i kontinuiranu interakciju ljudi iz zemalja zemalja iseljavanja i useljavanja. Ta je pak interakcija, među ostalim, velikim dijelom tipičan rezultat tehnološkoga razvoja u domeni komunikacija. Naime, premošćena je udaljenost i drastično skraćena distanca između domicilnoga i migratornoga područja te je ubrzano uspostavljanje povezanosti oba prostora. To je imalo za posljedicu rast cirkularnih ili stalno ponavljajućih mobilnosti i regularno bivanje u obje države, kao i pripadanje istima, što literatura o migracijama naziva *transnacionalnim društvenim poljima ili transnacionalnim društvenim prostorima*.⁵⁵ Omogućeno je uspostavljanje mnogostrukih veza i interakcija koje, dakle, povezuju ljude i institucije preko granica nacija-država te uspostavljanje održavanja brojnih društvenih odnosa koji povezuju društvo porijekla i društvo useljenja. Ove teorije prati novoskovan termin *transmigrant*. Transmigrantima se pripisuje sposobnost stvaranja društvenih polja i prostora – *arena* društvene akcije koje premošćuju zemljopisne, kulturne i političke granice. Nadilaze vrijeme i prostor, štoviše stvaraju multidimenzionalni globalni prostor bez čvrstih granica, neku vrstu sub-prostora što su ga neki teoretičari prozvali „kulturom granica“,⁵⁶ a neki interpretirali uz pomoć koncepta „zamišljene zajednice“,⁵⁷ pri čemu prostor nije objektivna činjenica nego suprotno tome, nešto što stvaraju ljudi u pokretu, u procesu ili aktu migracije, koristeći tržište rada tek kao sredstvo i ključ svojih mobilnosti. Pritom osjećaj pripadanja, što je u svakom slučaju osnovna sastavnica identiteta, dobiva sasvim drugačiji smisao. Radi se o nekoj vrsti tranzicije koja generira dvosmjernan osjećaj pripadanja. Migranti postaju istovremeno autsajderi i insajderi, a ono što je još važnije, insajderima ih počinje doživljavati i šire društvo u zemlji useljenja. Transmigranti svoju egzistenciju oblikuju participiranjem u novooblikovanim transnacionalnim zajednicama, koje su istovremeno translokalne i plurilokalne,⁵⁸ te od uvjetno rečeno ‘običnih’ imigranata postaju respektabilni ‘imigrantski drugi’: informiraniji, obrazovaniji, mobilniji, ekonomski neovisniji, ne tek dobro integrirani nego inkorporirani. Brže stječu uvjete za dobivanje državljanstva, te napokon počinju aktivnije sudjelovati i u političkom životu zemlje useljenja. Doduše, neki autori upozoravaju da pojava ovakvih zajednica i nije nova, nego je nova tek terminologija, te da je termin transnacionalne zajednice zamijenio mjesto s terminom *dijaspora*. No, također se naglašuje da termin dijaspora nosi emotivnije konotacije. Suprotno tome, termin transnacionalna zajednica bio bi neutralniji, ali kako je zbog globalizacije taj tip zajednice u stalnom porastu, ima i imat će sve veći utjecaj na organizaciju života, odnosa i naposljetku: identiteta.

⁵⁴ „Transnacionalna je paradigma postala temeljnim novim pristupom migracijama u posljednjih petnaestak godina. Ona zamjenjuje paradigme asimilacije i multikulturalizma, a u epistemološkom smislu nadilazi granice nacionalnih država i razmišljanje unutar kojega su se do danas kretale nerefleksivne i u okviru vlastite nacionalne države u zatvorene znanosti. Istodobno, u analitički kontekst uključujući zemlju iseljavanja, transnacionalna paradigma ispravlja neke nedostatke prethodnih pristupa“ (Čapo Žmegač, 2010: 21-22).

⁵⁵ Usp. Povrzanović Frykman, 2010.

⁵⁶ Usp. Alvarez, 1995; Kearney, 1991, prema Brettell, 2000.

⁵⁷ Usp. Anderson, 1990.

⁵⁸ Usp. Brettell, 2000; Vertovec, 2001; Lewellen, 2002; Castles, Miller, 2003; Čapo Žmegač, 2003;

Transnacionalnim teorijama bliske su, možda i najnovije u nizu, teorije *mrežno-posredovanih migracija*.⁵⁹ One, doduše, neodoljivo podsjećaju na starije teorije (i tipologije) koje su se bavile lančanim migracijama, ali puno šire zahvaćaju i u migracijske procese i u transnacionalizam. Mreže se, naime, protežu izvan dosega samo dviju destinacija (domicilne i migratorne), štoviše, temelje se na njihovom multiplificiranju, no i dalje u najužoj vezi s rodbinsko-prijateljsko-zavičajnim lancima. Migrantske mobilnosti karakterizira „korak po korak migracija“⁶⁰ u kojoj migranti istražujući tržište rada pronalaze sve bolji i bolji posao, bezbolno (?)⁶¹ prelazeći granice više država. Ovakav ‘mrežni pristup’ pomiče fokus istraživanja od migranta individualca (u ranijim teorijama promatranoga kao samostalnoga racionalnog selektora ponuda i onoga koji odlučuje) prema široj obitelji (kućanstvu, domaćinskoj skupini⁶²) i društvenoj mreži. Smatra se, naime, da su to dva ključna faktora koja posreduju između migranta individualca i svjetskoga sustava. Radi se zapravo o komparativnoj analizi makro- i mikro struktura, koja, doduše, uvažava migranta individualca kao onoga koji odlučuje, ali tek donekle. Naime, glavni su pokretač i ‘filter’ obitelj i šira društvena zajednica, koje u pravom smislu te riječi mobiliziraju obiteljske resurse, daju podršku u svim destinacijama gdje se migrant zatekne, pre/ usmjeravaju sve aktivnosti svojih članova, uključujući, dakle, i migracijske. Ukratko: društvena mreža stvara socijalni kapital i upravlja njime. Još točnije: društvena mreža *jest* socijalni kapital. Tako zapravo ove teorije u razumijevanju migracijskih procesa povezuju i podjednako uvažavaju društvene i kulturne varijable s onima ekonomskima. Ove teorije, razmatrajući migrantske društvene mreže, velik prostor u svojim istraživanjima daju ulozi žena sagledavajući ih kao aktivne migrantice koje, kako se napomenulo, nisu tek pasivne promatračice migrantskih mobilnosti muških članova svojih obitelji, nego su često i inicijatorice migrantskih mobilnosti.⁶³

Ustvari, učestalo kretanje ljudi između nekoliko lokaliteta, tj. transmigracija koja je postala i postaje temeljnim životnim stilom za sve veći broj ljudi na svijetu, dovela je do promjene fokusa i lokusa istraživanja, pri čemu se pažnja usmjeruje na emigracijske i imigracijske procese u svim involviranim državama, a ne više pretežno u imigracijskim kakva je uglavnom bila dotadašnja praksa. Još više dolazi do izražaja kako ustaljeni termini *akulturacija*, *asimilacija*, *integracija*, *migrant* reteriraju i uzmiču pred terminima: *inkorporacija*, *interakcija*, *transmigrant*. Transnacionalizam pak kao termin, poput neke dijabolične vrste, ulazi u renominacijsku fazu: *translokálnost*. Ovom se terminološkom preokretu u hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji priklanjaju, među prvima, ako ne i prva Jasna Čapo Žmegač, potom Maja Povrzanović Frykman i Marijeta Rajković Iveta.⁶⁴ Jasna Čapo Žmegač je, istražujući konkretne prekogranične prakse⁶⁵ ustvrdila da termin transnacionalizam ima višeznačne konotacije te da je termin tran-

⁵⁹ Brettell, 2000:105.

⁶⁰ Usp. Rajković Iveta, 2010.

⁶¹ U migrantskoj mobilnosti ništa nije bezbolno i ovo treba shvatiti posve relativno op. a.

⁶² Termin „domaćinska skupina“ prema Čapo Žmegač, 2003.

⁶³ Usp. Rajković Iveta, 2010; usp. bilj. br. 37.

⁶⁴ Usp. Čapo Žmegač, 2003; Povrzanović Frykman, 2010; Rajković Iveta, 2010, 2012.

⁶⁵ Ova se znanstvenica poslužila metodom „cjelovito istraženih pojedinačnih situacija“ želeći izbjeći generalizirajuće i homogenizirajuće antropološko pisanje koje autoritativno esencijalizira i fiksira iskustva drugih, tj. migracije je istraživala iz rakursa pojedinih migranata i njihovih obitelji, Čapo Žmegač, 2007:91. Istu metodologiju prakticira u najnovije vrijeme i Marijeta Rajković Iveta, usp. Rajković Iveta, 2010, 2012.

skolalnost prikladniji. Referirajući se na respektabilne autore iz domene,⁶⁶ ova je znanstvenica na temelju svojih istraživanja hrvatskih migranata u Njemačkoj ustvrdila da se ne radi samo o participiranju u oba društva ili više njih i stvaranju spominjanih specifičnih *društvenih mreža*, nego da se radi o još nečem: o stvaranju specifičnoga *društvenog prostora* s pluri(geografski)lokalnom, međudržavnom orijentacijom. To s jedne strane podrazumijeva plurilokalni obiteljski život, pri čemu dio obitelji živi kod kuće, a dio u emigraciji; s druge strane podrazumijevaju se učestale prekogranične prakse, koje su usmjerene i prema kući (darivanje i financijska potpora obitelji, gradnja kuća i sl.) ali se odvijaju i u imigracijskoj sredini (pružanje utočišta novopridošlim članovima obitelji i pomoć pri pronalaženju posla). Stvara se migracijski krug stalnom razmjenom članova obitelji (dolazak i odlazak), razvijaju se mnogostruki odnosi koji počivaju na obavezi rodbinskoga reciprociteta i funkcioniranje obitelji kao realne zajednice bez obzira na dislociranost. Transmigranti nisu više „zatvorenici dvaju svjetova i otuđeni u svakome od njih“.⁶⁷ Naprotiv, oni su participanti i konzumenti dvaju svjetova koji s jedne strane p/održavaju osjećaj pripadnosti mjestu porijekla (osjećaj identiteta) na posve subjektivnoj i emotivnoj razini, no i na objektivnoj, jer cirkuliranjem ljudi cirkuliraju i materijalni predmeti⁶⁸ (kulturni elementi). S druge strane, ovo cirkuliranje ljudi i predmeta je dvosmjerno, pa p/održava i osjećaj pripadnosti emigrantskoj sredini.⁶⁹ S treće strane, oni članovi obitelji koji su u 'tuđini' stekli pravo na mirovinu često i nadalje žive na dva lokaliteta: kod kuće, ali s povremenim odlascima po mirovinu i dužim boravcima kako bi zadržali niz beneficija, npr. pravo na boravak, mirovinske privilegije, pravo na zdravstvenu zaštitu i sl. Istina, prekogranične translokalne prakse nisu lišene disharmoničnosti međusobnih obiteljskih odnosa, ali doista upućuju na zaključak da u njima obitelj, a ne ekonomski motiv, ima najveći značaj.

No, u slučaju povratničkih migracija, znanstvenim se pristupom istraživanja istoga pojavio pojam *ideologije povratka*.⁷⁰ Jednim je dijelom riječ o definitivnom povratku, a drugim fenomenu tzv. duplih povratnika. To su oni koji su jednom otišli od kuće, jednom se vratili u mjesto porijekla, ali iz više razloga povratnički život nije ispunio njihova očekivanja (npr. nemogućnost prilagodbe u zavičaju iz kojega se izbivalo duže vrijeme, nostalgija za djecom i unučadi koji su možebitno nastavili život u imigracijskoj zemlji, mirovinske i zdravstvene beneficije i sl.) ili su ponovno nekim drugim motivom privučeni u migratornu sredinu.

Naravno, uz sve rečeno što je povezano sa životom 'preko granica' ostaje još niz otvorenih pitanja i neoterminoloških dilema, npr. kako definirati pojmove poput multinacionalnih osoba (ljudi), deteritorijaliziranih nacija, redefinirati pojam dijaspore, zavičaja i domovine, itd., ali to su teme za druge i/ili proširene analize.

⁶⁶ Npr. Hannerz, 1992, Pries, 2001, et al., prema Čapo Žmegač, 2003.

⁶⁷ Dictionary...2003:12.

⁶⁸ Usp. Povrzanović Frykman, 2010; Rajković Iveta, 2012.

⁶⁹ Usp. Rajković Iveta, 2012.

⁷⁰ Brettell, 2000:101. U hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji različitim pristupima *povratnih migracija* bavi se Jasna Čapo Žmegač, koja tvrdi da je u okviru istraživačkih paradigmi ovaj fenomen bio zanemaren u državama imigracije, ali ne i u onima emigracije. Osim toga, ona smatra da je uvid u ovaj tip migracija omogućilo redefiniranje klasičnih binarizama u migracijskim istraživanjima, pri čemu je baš transnacionalna paradigma unaprijedila mogućnosti uvida u isto. Napokon, ista autorica smatra da se povratna migracija može smatrati jednim osobitim vidom imigracije, usp. Čapo Žmegač. 2010.

Sve ovo o čemu je do sada bilo riječi, najuže je povezano s teorijskim pristupima istraživanju etniciteta i identiteta. Štoviše, jedni inspiriraju druge, te tako recentna antropološka produkcija koja se bavi istraživanjem migracija svjedoči o pojačanom interesu za koncepte identiteta.

Prema tome, istraživačka pitanja: zašto se ljudi kreću, kamo idu i što se događa nakon što se nasele u nekoj novoj destinaciji, odgovore traže na raznim stranama nastojeći zahvatiti perspektivu pojedinca, obitelji i domaćinskih skupina i država na mikro-, mezo- i makro razini. Tu se ukrštaju istraživački interesi brojnih znanosti i znanstvenih disciplina (povijesti, geografije, demografije, ekonomije, sociologije, etnologije, lingvistike, politologije, statistike...), te ono uistinu mora biti multidisciplinarno i interdisciplinarno. Ili, kako to temeljem istraživačkoga iskustva tvrde autori jedne od respektabilnijih zbornika radova na temu teorije migracija antropolozi nas uče da promatramo mreže i transnacionalne zajednice; sociolozi i ekonomisti usmjeruju našu pozornost na ulogu i značaj ljudskoga i socijalnoga kapitala i na teškoće s kojima se imigrant sučeljava u procesu naseljavanja i inkorporacije u društvo useljenja; politolozi nam pomažu u razumijevanju uloge u organiziranom interesu u kreiranju politike u migracije involviranih zemalja, a suradnja sa znanstvenicima pravne znanosti potrebna je jer ukazuje na utjecaj koji migracije mogu imati na institucije suvereniteta i građanskih prava; povjesničari ocrtavaju migrantska iskustva u svoj svojoj kompleksnosti, dajući nam veću dozu empatije u razumijevanju nada i ambicija migranata; demografi sa svojim podacima o mobilnostima ljudi preko granica teorijski i metodološki ukazuju kako takvi pokreti utječu na ljudsku dinamiku u društvima iseljenja i useljenja; geografi potiču promišljanja o prostoru u širem smislu.⁷¹ Ukratko: interdisciplinarnost je neophodna jer se jedino ukrštanjem disciplina i njihovih teorija, koncepata, metodologija i standarda, tj. akumuliranjem znanja i spoznaja može voditi dijalog oko epistemoloških, paradigmatičkih i interpretativnih aspekata te oko svekolikih teoretiziranja migracija.

Stoga možemo zaključiti da su migracije, danas više nego ikad dio globalizacijskih procesa te utječu na stvaranje i distribuciju kapitala, roba, ideja, informacija i sl. U fokusu su međunarodnih odnosa, glavni su faktor ekonomskih i političkih promjena te jedno od najvažnijih pitanja unutarnjih politika imigracijsko-emigracijskih zemalja. Kako se posljedice migracija osjećaju na kolektivnom nivou (npr. stvaranje novih etničkih manjina, pojava društvenih tenzija, problem društvene kohezije i sl.) i individualnom nivou (alijenacija, separacija od domicilne društvene mreže i sl.) sasmo je po sebi razumljivo da se javljaju reperkusije na identitet i identitetske procese. Naime, oblikuju se novi, *migrantski identiteti*.⁷²

Rezimirajmo: ovaj rad oslanja se na istraživački model kojem je konceptualnost zadana forma. On obuhvaća dimenzije migracija, strukturalne karakteristike migracija, uzročno-posljedične konotacije na mikro-, mezo- i makrorazini: od obiteljske, lokalno-regionalne i nacionalne, do utjecaja migracija na međunarodno tržište rada, globalnu svjetsku ekonomiju, transkulturacijske procese i s njima povezanu globalnu svjetsku kulturu. Govori o situiranosti migranata u imigracijskoj sredini i ovisnosti te situiranosti uz pomoć niza parametara. Ključni

⁷¹ Usp. Migration Theory...2000:VII; Brettell, 2003.

⁷² Usp. Dictionary, 2003.

su parametri: načini doseljavanja, imigracijske politike zemalja useljenja, granice među zajednicama, manipulacija s objektivnim kulturnim sadržajem, razrada strategija u procesima identifikacije, pojave mnogostrukih i/ili hibridnih identiteta, deterritorijalizacije, translokalizama i transnacionalizama i dr. Kako se pak u istraživanju migracijskih procesa nameću i oni identitetski, te kako se među ključnim riječima umjesto nekada *integracije* sve više koriste pojmovi *inkorporacija* i *interakcija*, a uz koje se logično vežu pojmovi *simbola* i *granice*,⁷³ slijedi poglavlje koje analizira teorijske pristupe istraživanju identiteta. Preglednosti radi polazi se od starijih teorijskih pristupa koji su svakako dali veliki doprinos temi, čine joj značajan kontekst, a mnoge su im postavke i dalje aktualne. Kronološki se obrazlažu noviji i novi pristupi, prije svega upravo oni koji navedene pojmove stavljaju u istraživačko središte. Istina je, naime, da se tijekom vremena mijenjaju identiteti i tradicionalne predodžbe o pripadnosti i privrženosti, tj. identitetu. Pa gdje onda (ako igdje) da tražimo migrantski identitet? Bi li možda biti migrant u identitetskom smislu, imalo značiti biti u latentnoj racijepljenosti u pokušaju obdržanja prijašnjega, izvornog, autohtonog, domicilnog identiteta, prilagođavati ga, mijenjati, pamtiti, razvijati ga u novom okruženju, u smislu neodvojivosti od oba (svih???) prostora i ljudi u okruženju u kojem se svatko od ovih ljudi zatekao? Imaju li pravo oni koji govore o identitetskoj fragmentiranosti, hibridizaciji i šizofreničnosti ili je jednostavno riječ o majstorima prilagodbe u slučajevima multipliciranja zavičaja i domovina?

KONCEPTUALNI PRISTUPI ISTRAŽIVANJU IDENTITETA I IDENTIFIKACIJSKIH PROCESA

Zanimanje za identitet i identifikacijske procese dugoga je vijeka, a osobito se intenzivira u doba sveopćih kriza. Posljednja u nizu takvih kriza započela je krajem dvadesetoga stoljeća i traje do danas, ne pokazujući ohrabrujuće znake da joj se nazire kraj. Kriza je produkt niza promjena koje se događaju na globalnom nivou i ima direktne reperkusije na identitet i identifikacijske procese, čije se transformacije podjednako događaju u bogatim kao i u siromašnim regijama i zemljama. Kao ne tako davno, 1960-ih godina u zemljama koje su se oslobodile kolonijalne vlasti, tako se zadnjih desetljeća javljaju transformirani ali i posve novi identiteti zahvaljujući, primjerice, stvaranju svjetskoga tržišta, globalnom širenju multinacionalnih korporacija, deindustrializaciji bogatih regija, stvaranju novih međunarodnih zajednica (npr. Europske Unije), transformaciji rodni identiteta (tzv. drugi val feminizma), globalnih pokreta poput Zelenih, pojavi novih oblika na relaciji globalno: – lokalno, razvoju tehnologije komunikacija i dr. Dijelom pod utjecajem poststrukturalizma i postmodernizma, znanstvenici tumače da se transformirani i/ili novi identiteti sve više konceptualiziraju, decentraliziraju, da su ambivalentni, kontradiktorni, kontekstualni, deesencijalizirani itd. U pokušaju njihovoga razumijevanja veliku važnost daju emocijama, ali i aktivnim strategijama koje se odvijaju na

⁷³ Simboli i granice čine jedan od najznačajnijih dijelova istraživanja identiteta migranata; simbolima, prvenstveno onima koji su dio tradicijskoga nasljeđa (odijevanje, prehrana, umjetničko izražavanje, obiteljsko ustrojstvo, religija i sl.). Naime, održavaju se i uspostavljaju granice unutar i među zajednicama.

granicama koje formiraju pojedinci i kolektivi u komunikaciji.⁷⁴ Uostalom, zanimanje za identitet integralan je dio procesa modernizacije. Javlja se u svim društvima na putu modernizacije, bez obzira na to kakvoga su ideološkoga usmjerenja. U okviru sintagme *traganje za identitetom* (simptomatično popularne od posljednjih desetljeća dvadesetoga stoljeća na dalje), etnološka i antropološka literatura proizvela je brojne, često međusobno kontradiktorne teorije usmjerene na afirmaciju i reafirmaciju kulturnih, etničkih, nacionalnih i inih identiteta.

U svim društvenim sustavima, u prošlosti i u sadašnjosti – barem do one vremenske točke na kojoj mi ‘današnji’ ljudi shvaćamo ove pojmove, a među kojima su za najveći broj suvremenih teoretičara društvenoga razvoja među posebno atraktivnima oni državni, – bez obzira na različita ustrojstva i vladajuće ideologije, kulturni pluralizam i socijalna raslojenost su determinanta. No, ta determinanta povlači za sobom gotovo mitsku predodžbu o dominantnom, vladajućem, privilegiranom, prestižnom, jačem, elitnijem, moćnijem, bogatijem... o minoriziranom, pokorenom ili barem nužno prilagođenom, siromašnijem, marginaliziranom... o tržišnim diktatorima i tržišno discipliniranim... o ekonomskom i kulturnom standardu koji ukazuje na relativnost predodžbe o ravnoteži, jednakosti, manjini i većini. Naime, i prošlost i sadašnjost nam pokazuju kako je vaga globalnoga svijeta čudno udešena. Na jednom jezičku vage (s dakako prevagom je profit rezerviran za ekskluzivnu manjinu: dominantnu, privilegiranu... itd.), a na drugom ostatak ze podmirenje realnih potreba većine ljudi. Slijedom toga na globalnoj i njoj oponentnoj lokalnoj razini transformiraju se shvaćanja i predodžbe o ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj različitosti, istosti, granicama, zajedništvu, jednom riječju: identitetu.

Dok su u javnom i akademskom vokabularu već otrcano zazvučali pojmovi kao što je samosvijest, etnos, etnicitet, identitet ... iz istoga izvora stižu dobre, stare, prokušane ali renovirane *politike*: politika različitosti, politika priznavanja drugog, čak Drugog, politika pluralnosti, interkulturalizma, multikulturalizma, transkulturalizma ... navodno iz rječnika zapadnih demokracija gdje se tumače kao pokušaj poboljšavanja društvenoga i ekonomskoga položaja onih čije ekonomsko i ino zdravlje malo ‘važje’ na globalnoj vagi.⁷⁵

Ovi pojmovi nose pozitivne konotacije u javnom diskursu. Na to su utjecale javne politike koje su se pojavile 70-ih godina prošloga stoljeća u tradicionalno imigracijskim zemljama, npr. u Kanadi, Australiji i Novom Zelandu (vezano uz više ili manje organizirane imigrantске zajednice ili status stoljećima diskriminiranoga autohtonog starosjedilačkog stanovništva), osamdesetih i u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje se ugradbom politike multikulturalizma i interkulturalizma u državnu ideologiju nije proklamirala poetičnost i ljubav spram bogatstva različitosti, nego pragmatična i danasde mudra težnja spram bogatstva druge vrste: multikulturalni su produktivniji, dakle i profitabilniji. Potom i u nekim europskim zemljama, npr. u Švedskoj i Švicarskoj, vezano uz pokušaj poboljšavanja socijalnoga i ekonomskog položaja manjina svih vrsta (etničkih, vjerskih, rasnih, jezičnih, i dr.).⁷⁶

«Različitost je pozitivna» – sve češće se na samom početku druge dekade 21. stoljeća govori, sluša i čita. Umrežene paneuropske asocijacije izmjenjuju se sa svojim programima i doga-

⁷⁴ Usp. Dictionary, 2003.

⁷⁵ Usp. Matan, 2003.

⁷⁶ Usp. Živković et al., 1991.

đanjima na znanstvenoj, kulturnoj i političkoj sceni, promičući «sjajne ciljeve»: kulturnu suradnju, poštivanje jezičnih različitosti, međukulturni dijalog, ističući kako je to korak dalje od bilateralne suradnje, zajedništvo primjereno vremenu i mjestu, te da je u današnjoj Europskoj Uniji koja, zahvaljujući migracijama, ima više naroda i jezika nego ikad, različitost pozitivna stvar koja donosi boljitak.⁷⁷

U pokušaju razumijevanja realnosti u kojoj i koju živimo, profesionalnom usmjerenošću i nervom znanstvenika društveno-humanističke provenijencije, dobro je osloniti se na etnologiju i kulturnu antropologiju. Konceptualna znanost usmjerava nas teorijski i metodološki (s pripadajućom terminologijom) prema definicijama i konceptima kulture i identiteta, odnosno prema kulturno-identifikacijskim strategijama i praksama, pogodnima za manipulaciju njima. Cilj je kategoriziranje i klasificiranje (pluralnih i socijalno raslojenih) zajednica u procesima introspekcije i u procesima interakcije s drugima: kroz stoljećâ promjena ono što vodi i održava neku zajednicu jest samopouzdanje i samopoštovanje, osjećaj aflijacije i kontinuiteta. To pretpostavlja da svaka zajednica ima svoje ime, prostor, povijest, tradiciju i kulturu, konsenzus u pogledu zajedničkoga porijekla, osjećaj istosti i zajedništva i pripadanja. Drugim riječima, identifikacijske prakse apostrofiraju objektivnu dimenziju (kulturni repertoar) i subjektivnu dimenziju (emocije i lojalnost) koje su u stalnom procesu transformacije i nikada se ne pojavljuju u nekakvoj 'prvotnosti'. Istovremeno, međutim, impliciraju postojanje nekih konstanti, a to su: vjerovanje, mišljenja i tvrdnja o *sveprisutnom kontinuumu* na kojima počiva temelj zajedništva.⁷⁸

Preispitivanja o sponama prošlih s modernim vremenima

Teorije su logički koherentan skup općenitih sudova koji definiraju i objašnjavaju uzroke, nastanak i razvoj ili dinamiku te analitičku važnost određenih društvenih fenomena.⁷⁹ U skladu s tim, zanimanje za identifikacijske procese, odnosno njihov rezultat: identitet, integralni je dio procesa modernizacije. Javlja se u svim društvima na putu modernizacije, bez obzira na to kakve su ideološke provenijencije. Naime, smatra se: „... kako je u predmodernim društvima identitet bio oblikovan neposrednim društvenim i kulturnim kontekstom u kojem je čovjek, kao pripadnik kolektiva, živio. Predodžbe i vrednote zajedničke skupini u velikoj su mjeri određivale tko pojedinac jest. Nasuprot tome, drže teoretičari modernoga doba, u kontekstu modernosti izgubila se sposobnost apriornoga smisla društvenih subjekata... tradicija se ne nameće pojedincu, već je on relativno slobodan da sam definira vlastito kulturno nasljeđe, u suglasju sa svojim potrebama i željama, ali i prisilama kojima je izložen. Teorije modernosti pojedincima ostavljaju širok prostor za samoizgradnju i samodefiniranje, a konstrukciju identiteta drže projektom pojedinca u cilju razvoja vlastitoga, 'istinskoga' sebstva“.⁸⁰

Kako je rečeno, u okviru sintagme 'traganje za identitetom' (simptomatično popularne od posljednjih desetljeća dvadesetoga stoljeća do danas), antropološka literatura u posljednjih je

⁷⁷ "Različitost je pozitivna", *Vijenac*, god. XVI, broj 369, 24. travnja, 2008. g., str.26.

⁷⁸ Usp. Grbić, 2010.

⁷⁹ Usp. Katunarić, 2003.

⁸⁰ Usp. Čapo Žmegač, 2002.

pola stoljeća proizvela brojne, često međusobno kontradiktorne teorije usmjerene na afirmaciju i reafirmaciju kulturnih, etničkih, nacionalnih i inih identiteta.

Ipak, među tima brojnim teorijskim promišljanjima i raspravama mnoge su se s vremenom pokazale nedostatnima za objašnjenje realnih društvenih procesa koji su se odvijali. Reklo bi se, pregazilo ih je vrijeme. Nije se tome čuditi jer promišljanja o *ideji zajednice i zajedništva*, što bi bilo primarno i elementarno objašnjenje identiteta, kazuju da se ova ideja začela davno: u doba kad su našim planetom hodili naši davni preci, tj. ljudi pametni i prepametni, (*homo sapiens sapiens*) koji su iz posljednjega ledenog doba ostavili za sobom predragocjene tragove svjedočeći kako su itekako umjeli simbolizirati svoju grupnu pripadnost. Primjerice, spiljske slikarije kazuju nam da su spilje bile prostor društvenoga okupljanja, prostor kulturnoga, religijskog i umjetničkoga izražavanja. Ili: mezolitske populacije Đerdapa u trenutku kada dolaze prvi neolitski zemljoradnici i stočari, po svoj prilici su pokazivale svoje 'pravo na zemlju' i svoj identitet kroz ribolike figurine s Lepenskoga Vira, kroz sahranjivanje pokojnika ispod podova kuća zajedno sa zubima riba i jelenjim rogovima, mogućim znacima rodovske/grupne pripadnosti.⁸¹ To bi imalo značiti da, premda ljudi davno minulih vremena nisu imali osviješten koncept etnosa/etničteta/identiteta i nisu poznavali pojam kulture, ipak su poznavali načine da se kulturno izraze na sebi svojstven način, poznavali su idole i/ili bogove svoje kulture i jasno su razlučivali sebe od drugih.⁸² A kada su, prema nekim autorima, primjerice Smithu,⁸³ eneolitske populacije, zbog katastrofalnih suša izazvanih klimatskim promjenama, krenule poput suvremenih migranata 'trbuhom za kruhom' iz Euroazije u najmanje tri velika smjera: put Žute rijeke, Mezopotamije i Nila te se u migratornim destinacijama prepuni stresova i tjeskoba zbog napuštanja zavičaja i promjene načina /stila života počeli adaptirati na promjene u okruženju, pa kada ih je sustigla nostalgija za starim krajem i starim načinom života, tj. 'zlatnim vremenima', što su činili? Logično: izumili su nove ritmove, nove mitove, privrženost novom zavičaju, nova vjerovanja / religije, institucije, društveno se raslojili. Ipak, osim novih društvenih i političkih struktura (rudimentarnih i/ili sofisticiranih), održale su ih i emocije: nostalgiju za prijašnjim životom ali i lojalnost novoj domovini što ih, kada je o migrantima riječ, i danas nazivamo novim lokalizmom ili novom zavičajnošću. To su bili mehanizmi i mediji u razvoju nove kulture, novoga identiteta, nove vrste zajednice i zajedništva, hajdemo se usuditi reći: re/generacije osjećaja pripadanja 'svojoj' zajednici, odnosno etniji, po spominjanom Smithu. Prema tom autoru, od prapovijesnih vremena, pojam zajedništva, u starijoj literaturi nazvanoga *ethnos* (u smislu neke zamagljene svijesti o 'narodnosti') tijekom vremena postupno se oblikovao (od antičkih vremena, preko srednjega vijeka, do recentnijih vremena), sve do Francuske revolucije 1789. g., ne poprimivši određena značenja osim opće ideje o zajedništvu. No, u toj je ideji koncentriran cijeli inventar obilježja koji je za zajednicu od ključne važnosti: zajedničko ime, mitovi o precima i porijeklu, spoznaja o kontinuitetu kroz zajedničku povijesnu sudbinu, životni prostor (zavičaj i/ili domovina) i osjećaj međusobne solidarnosti. A budući da u znanstvenoj zajednici nema većih otpora ovakvoj Smithovoj rekonstrukciji, čak štoviše, dobila

⁸¹ Usp. Radovanović, 1996. Zahvaljujem se arheologinji dr. sc. Seleni Vitezović na uputi u ovu bibliografsku jedinicu.

⁸² Gellner, 1986:12.

⁸³ Usp. Smith, 1996, 1998.

je znatnu potporu, dalo bi se zaključiti da se svijest o zajedništvu, tj. etnos, unutar zajednica kakve su recimo bile etnije, razvija usporedno s razvojem čovjeka, te ga uvrštavamo u jednu od temeljnih ljudskih, a u znanstvenom smislu i jednu od temeljnih antropoloških kategorija. Ukratko, to je antropološka konstanta koja se u povijesti iskazivala i iskazuje na različite načine, ovisno o strukturi zajednice i načina interakcije.⁸⁴

Starija etnološka i antropološka praksa, inspirirana romantičkim književnim pokretima devetnaestoga stoljeća, kao i pokretima za nacionalnu afirmaciju, emancipaciju i izgradnju nacionalnih država, tretirala je etnos kao prirodnu, urođenu (primordijalnu), nepromjenjivu, trajnu, čak biološku pojavu, kao inherentno svojstvo neke zajednice proizašlo iz njezinoga kulturnog repertoara i tradicije. Istraživanja su se fokusirala na etnogenezu i kulturološko opravdanje ovakvih ideoloških i političkih pokreta i programa. Naime, kako je slikovito napisala Olga Supek, bilo je to doba kada su se „teška mjesta u razumijevanju društvenoga života naprosto pripisivala kulturi“.⁸⁵ No, takvi su pristupi ujedno odraz europske društvene situacije u doba kada je za većinu stanovništva tek predstojalo identificiranje s većim nacionalnim zajednicama. Ta se vrsta identifikacije ponegdje u literaturi nazivala *infracionalnim lokalizmom*,⁸⁶ pri čemu su faktori identifikacije bili teritorij (selo ili grad), religija (župna crkva ili katedrala) i vlast (bez obzira na to da li se radilo o lokalnom feudalnom gospodarstvu ili organiziranoj političkoj vlasti). Svakako valja pribrojiti postojanje normi i vrednota kojih su se svi pridržavali i poštovali ih i najposlije, osjećaj zajedništva. Taj osjećaj je ranija etnologija i kulturna antropologija nazivala etnosom. Takvo poimanje zajedništva stimuliralo je istraživanja za njegovim specifičnostima, možda bolje reći (u duhu devetnaestoga stoljeća) specifičnostima naroda, a istraživanje je počinjalo i završavalo istraživanjem jezika, običaja, vjerovanja, mitova, usmene književnosti... ono što je bilo 'narodno', bilo je prirodno, urođeno i univerzalno.⁸⁷ U tome je duhu, kao znanost o narodu i narodnoj kulturi kao „čuvaru etnijskih biljega“⁸⁸ na koncu stoljeća kao samostalna znanost konstituirana i hrvatska etnologija.

Premda statični i prilično neoperabilni, takvi su pristupi prilično dugo opstajali u etnologiji i kulturnoj antropologiji, otprilike do polovice dvadesetoga stoljeća, kada se radikalno mijenjaju. Promjena je bila nužna jer se etnos počeo povezivati s globalnim odnosima moći i svjetskim ekonomskim sustavom i poretkom. Tada je postalo neodrživo gledište po kojem je etnos prirodno, primordijalno i statično stanje, nego je proces promatran iz povijesne perspektive. Drugim riječima, etnos, koji je u novim okolnostima doživio i renominaciju u etnicitet, identitet..., promišlja se u simboličkim, komunikacijsko-interakcijskim, funkcionalističkim i političko-ekonomskim okvirima.⁸⁹

Neke su se pak teorije, premda su slijedile promjenu društvenih procesa, pokazale ne toliko nedostatnima koliko i pogrešnima. Među njima prednjače one o deetnizaciji društva,

⁸⁴ Ibidem; usp. Heršak, 1989; Supek, 1989.

⁸⁵ Supek, 1989:152.

⁸⁶ Hayes, 1960.

⁸⁷ Usp. Supek, 1988.

⁸⁸ Usp. Radić, 1897.

⁸⁹ Usp. Supek, 1989.

koja bi trebala rezultirati pojavom novih nad/ supraidentiteta. Tako su, recimo, do šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća nositelji progresivne i liberalne misli na Zapadu očekivali da će sa sve većom razvijenošću i bogatstvom društva, povezivanje ljudi na temelju npr. etničke pripadnosti i kulturnoga zajedništva gubiti na značenju i ustupiti mjesto drugim vrstama i oblicima socijalnih asocijacija, na primjer onima (ili prije svega onima) koje u svojim temeljima imaju zajednički ekonomski interes. Na Istoku se pak poslije Oktobarske revolucije i osobito nakon Drugoga svjetskog rata, uspostavljanjem socijalističkih država očekivalo da će socijalizam ostvarenjem svoga temeljnog cilja, a to je ujedinjavanje radništva,⁹⁰ ići prema konačnom uklanjanju nacionalnoga, stvaranjem ili izgradnjom 'socijalističke nacije', dakle nekom vrstom internacionalizacije. Riješit će se pitanje etničke i nacionalne različitosti tako što će ona u novim društvenim odnosima socijalističkoga tipa iščeznuti odnosno odumrijeti kao nepotrebna. Radnička će klasa, tvrdilo se, ostvariti postupnu ali potpunu integraciju svih naroda u jednu nadnaciju: «... s perspektivnim razvitkom nacija do internacionalizma i do kozmopolitizma».⁹¹ U ranijim socijalističkim fazama smatralo se da će se taj cilj ostvariti kroz desetak godina. No, poučeni iskustvom (realnom situacijom u svijetu i objektivnim problemima i sukobima na etnonacionalnoj osnovi u socijalističkim državama), u kasnijim su fazama, ne odustajući od «krajnjega cilja socijalizma» revidirali stanovišta te realizaciju toga cilja ipak vidjeli u «dalekoj budućnosti».⁹²

Na Zapadu se potvrda ovakvim očekivanjima pronalazila u onome što se zapravo događalo pred očima istraživača: još su kao eho društvenih procesa iz prve polovice dvadesetoga stoljeća odzvanjali glasovi o adaptaciji i svojevrsnoj težnji za uniformnošću u svim vidovima života druge te dijelom treće generacije imigranata. Sintagma *melting pot* ili 'lonac za topljenje/taljenje' postala je i ostala simbolom povezanim s Amerikom, kojoj je novija povijest počela miješanjem različitih naroda i rasa, bez presedana u dotadašnjem svijetu. Početna promatranja kao i da su davala za pravo pretpostavkama da će se u trećoj generaciji useljenika⁹³ izgubiti sve kulturne, jezične i druge razlike te da će doći do potpune asimilacije pojedinih naroda i pretapanja u monolitnu i homogenu masu. Ne može se također poreći niti to da je u socijalističkim državama projekt stvaranja supraidentiteta (npr. sovjetske nacije, jugoslavenske, općenito socijalističke i sl.) polučio određene uspjehe, što je autorima tih prognoza davalo određen stupanj sigurnosti da je ispravan.

Pa ipak, dogodilo se nešto potpuno suprotno. Različitost ljudi i njihovih identiteta potvrdila se, s jedne strane, kao društveni fenomen 'dugoga trajanja' i perzistentnosti, što je srušilo uvjerenje kako merkantilno-industrijska revolucija sadrži realnost više vrijednosti od npr. etniciteta i kulturne posebnosti.⁹⁴ S druge strane, zanemarivanje različitosti temeljeno na marksističkoj ideologiji i proročanstvo o nestanku etničkih i kulturnih razlika usporedno s nestankom

⁹⁰ «Socijalizam ide uopće za ujedinjenjem čitavog radnog svijeta. *Integracija* je, dakle, njegov imanentni cilj, a prema tome on teži i za uklanjanjem svih pregrada, koje dijele narode. Socijalizmu je svojstven internacionalizam, dakle pokret za uklanjanjem nacionalnoga i to povezivanjem svijeta u jedan okvir demokratske ravnopravnosti i slobode. Krajnji cilj takvog razvitka predstavlja kozmopolitizam, kada će ljudi... biti bez nacije i građani svijeta» (Čulinović, 1971:239).

⁹¹ Čulinović, 1971:215.

⁹² Ibidem.

⁹³ Usp. Čičak Chand, 1996.

⁹⁴ Fishman, 1980:77.

klasa nije se ispunilo, baš kao što se nije ostvarila ideja o nastanku socijalističke nacije i internacionalizma.⁹⁵ Upravo kao reakcija i opozicija tome, na svjetlo dana pojavljivalo se nezadovoljstvo 'različitih', prije svega isticanjem onoga različitog: nacionalnoga i lokalnoga.⁹⁶ Drugim riječima, potvrdilo se da bez obzira na to što je osjećaj identiteta individualan, podrazumijeva osjećaj pripadnosti zajednici jer je potreba za udruživanjem i povezivanjem s drugim ljudskim bićima imperativna ljudska potreba,⁹⁷ a upravo je etnički identitet moguć primarni društveni identitet.⁹⁸

U razdoblju iza Drugoga svjetskog rata, a osobito 1960-ih godina, povećava se interes za istraživanjem identiteta.⁹⁹ Tadašnja znanstvena retorika nazivala ga je *etnicitetom*, operabilnosti i veće mogućnosti analičkih pristupa radi, netom ga je odmijenivši dotadašnjim terminom *etnos* (a sve iz uvjerenja da je upravo etnička dimenzija identiteta ona koja je ključna u procesu identifikacije) Dolazi do značajnih teorijskih i metodoloških promjena u etnologiji i socio-kulturnoj antropologiji. Počinje se opisivati dinamični i procesni karakter društvenih cjelina (zajednica) i njihova kompleksnost. Pojam etniciteta postaje dominantnim predmetom istraživanja upravo zato jer implicira dinamičnost, kontakt, adaptaciju, jednom riječju: promjenu. Štoviše, istraživanje etniciteta postaje istraživanjem odnosa i međuodnosa, a ne kulturnoga repertoara i kulturnih svojstava neke zajednice. Naime manje ili više odstupanja pojam etnicitet vezivao se ne samo uz klasifikaciju ljudi nego i uz grupne međuodnose. Na koncu konca (etničkim) grupama i njihovim identitetima pristupalo se kao posljedici međusobnih kontakata a ne izolacije, potom i kao posljedici p/održavanja zajedničkih ideja koje im 'kazuju' da su 'svoji'. Drugim riječima, etnicitet se počeo sagledavati kao esencijalni aspekt grupnoga *odnosa* a ne grupnoga *posjedovanja*. Tako je onda razumljivo da se čak i kulturno slične grupe jasno i bezbolno razgraničuju. Etnicitet je slijedom toga društveni identitet jer se temelji na kontrastu 'nas' prema svima drugima, označen metaforičnim ili fiktivnim srodstvom. Etnicitet je i pobjednik i gubitnik u interakciji, značajan aspekt kreiranja identiteta. U tome je smislu etnicitet podjednako kulturni, društveni, politički, organizacijski i simbolički aspekt življenoga iskustva.¹⁰⁰

U raspravama o identitetu i procesima identifikacije, posljednjih se pola stoljeća mijenjala terminologija i teorijska praksa. Svaka je nova orijentacija pronašla nešto nedostatno u onima koje su joj prethodile. Kada je, primjerice, u hrvatskoj znanosti društvene i humanističke provenijencije, osobito u posljednjih dvadesetak godina, zavladao doba različitih antropologija (prilikom čega su, s velikim žarom, u svoj terminološki instrumentarij ugrađivale različite politike i poetike), bilo je razvidno kako je svaka imala (i /ili ima) ambiciju dati neki svoj, po

⁹⁵ Usp. Ljuboja, 1988. Ipak, to nije sasvim točno. U bivšim socijalističkim državama doista su se stvarale nad-nacije, a raspadom istih nisu posve nestale, naprotiv i danas ih u nekim bivšim socijalističkim državama ima u nemalom broju, usp. Wilczynski, 2012.

⁹⁶ Rihtman-Auguštin, 1992:25.

⁹⁷ Fromm, 1984:31.

⁹⁸ Jenkins, 1996:65.

⁹⁹ Ovaj je interes velikim dijelom provociran pojavom vala društvenih procesa koji su u svojim temeljima imali etničke i nacionalne zahtjeve, tzv. *etničkim oživljavanjem*, čije pak korijene treba tražiti u tada sve očitijem odnosu globalnoga razvoja i nejednakosti.

¹⁰⁰ Radi se o tzv. „emskoj kategoriji askripcije“, usp. Eriksen, 2003.

mogućnosti ekskluzivni *logos* o *anthroposu*. U terminološko-teorijskom repertoaru tek se s nostalgичnom notom prisjećalo etničke jezgre, naroda i narodne kulture, narodne duše i svijesti, samosvijesti, etnosa, pa s malo više respekta etniciteta. Prioritet su nad dotadašnjim glavnim predmetom istraživanja – kulturom, zauzeli identiteti i identifikacijski procesi koji imaju svjedočiti o interakciji tradicije i suvremenosti, o projektima koji teže objasniti potrebe, snove, želje, fantazije, zamišljanje prostora i vremena, o povezivanju ljudi kroz unifikaciju i divergenciju, o globalnim identitetskim hibridima kao nus-produktu ali i konstitutivnom elementu globalne realnosti.

O identitetu, koji je još brže nego što se to dogodilo s etnicitetom, postao središnjim pojmom u društvenim i humanističkim znanostima, počelo se govoriti kako je: primordijalan, esencijalan, konstruiran, sporan, složen, mnogostruk, polisemičan, izlomljen, proturječan, rastezljiv...¹⁰¹ i u svakom slučaju nestabilan produkt niza društvenih utjecaja. U ranijim fazama upotrebe pojma koji je, kako se smatra, ušao u antropologiju kroz psihosocijalnu teoriju razvoja ličnosti E. H. Eriksona i njegovu definiciju individualnoga identiteta kao najvažnijega dijela osobnosti¹⁰² najčešće se smatralo da je identitet: „... istovjetnost sa samim sobom... jednakost po onome čemu nešto ili netko jest, odnosno odgovor na pitanje: tko smo, i po čemu smo to što jesmo, kako ili kome individualno ili kolektivno pripadamo odakle dolazimo kamo i kuda idemo?...“.¹⁰³ Drugim riječima, identitet je sagledavan kao sveobuhvatna jednakost bez unutarnje diferencijacije. Nadalje, promišljalo se o tome kako identitet u psihološkom smislu ima značenje jedinstvenosti i krajnje individualnosti osobe, predstavlja u pravom smislu te riječi esencijalnu različitost svakoga čovjeka ponaosob, dok se u društvenom smislu odnosi na zajedništvo i sličnost te je stoga idealan medij za međusobo povezivanje ljudi uz osjećaj širega zajedništva: pripadanje grupi na temelju određenih zajedničkih karakteristika. Termin se, dakle, mogao primjenjivati i na pojedince i na kolektive.

U kasnijim su se fazama mijenjala pitanja te, dakako, i odgovori. Najkraće rečeno: od traganja za pitanjem što čovjek jest i što ‘ima’ ili: što ‘posjeduje’ u smislu identiteta, učinjen je zaokret prema pitanjima što *čini* s onim što ‘ima’ ili: što ‘posjeduje’, kako time manipulira i pod kojima uvjetima. Fokus se dakle pomiče s identiteta kao statičnoga pojma prema dinamici, procesnosti i kontekstualnosti, samim time prema višedimenzionalnosti, pluralitetu. Identitet su u singularnom smislu odmijenili identiteti i identifikacijski procesi. Time je – kao tada već neupotrebljivo – napušteno esencijalističko poimanje identiteta koje ga je tretiralo kao prirodnu, inherentnu i temporalno-spacijalno nepromjenjivu kategoriju te ustupljeno mjesto tretiranja etnosa/eticiteta/identiteta kao subjektivne kategorije u funkciji društvene interakcije.¹⁰⁴

Slijedom toga, identitet kao psihološki i društveni fenomen, zbog višestrukoga je značenja potisnuo dotadašnji ključni pojam antropološke literature – kulturu.¹⁰⁵ Taj je pomak, dakle, rezultat teorijskih preorijentacija, odnosno pomaka teorijskih promišljanja i postavki koje su apostrofirale pomak s objektivnoga na subjektivno te s kolektivnoga na individualno. Identiteti

¹⁰¹ Usp. Grbić, 2005.

¹⁰² Usp. Erikson, 1976; 1994.

¹⁰³ Skledar, 1991:13.

¹⁰⁴ Usp. Barth, 1969.

¹⁰⁵ Usp. Cohen 1978; Čapo Žmegač, 2002.

nisu nikada jedinstveni, jesu i nisu singularni, konstantno se mijenjaju, umnažaju preko različitih diskursa, praksi i pozicija koje pak međusobno interferiraju.¹⁰⁶ Identiteti su s jedne strane povijesno promjenjivi, a s druge im se strane promjenjivost umnaža konstantnim laviranjem na poziciji individualnoga naspram kolektivnoga, pri čemu generiraju najsažniju afektivnost. Baš kako je utvrdio Erich Fromm: čovjekova potreba za udruživanjem s drugim ljudskim bićima imperativna je ljudska potreba.¹⁰⁷

Premještanje fokusa i lokusa istraživanja, tj. s kulture na akciju i interakciju, tj. s objektivne analize kulturnoga repertoara na subjektivni doživljaj življenja svakoga pojedinca ponaosob, znači, ustvari, da su na djelu bili višestruki pomaci, a svi kao rezultati teorijsko-metodoloških preorijentacija i naravno onih koji su ih nužno slijedili: terminoloških. Usporedno s napuštanjem stajališta da je moguća objektivna opservacija i analiza realnosti, tj. da se svijet može objektivno promatrati i analizirati, taj se stav reflektirao u napuštanju shvaćanja da je kultura koherentan, homogen, fiksiran i statičan sustav mišljenja, vjerovanja, obrazaca ponašanja¹⁰⁸ i istodobno inherentan sustav istoga, koji pak može obilježiti/obilježavati samo jednu, 'tu i ni jednu drugu' zajednicu. Drugim riječima odbačene su teze da je uz određenu zajednicu (npr. narod) vezana samo jedna, određena i uvijek ista kultura.¹⁰⁹

Usvojena su nova gledišta o kulturi kao otvorenom 'polju' na kojem se kroz interakciju individua s drugim pripadnicima kolektiva (svojega i bilo kojega drugoga, ovisno o opsegu komunikacije) reinterpreteraju vlastite pozicije u društvu, vlastiti procesi kulturnoga kreiranja, vlastito participiranje u kulturi, ukratko: usvojeno je gledište o dinamiziranju korelacije kulture i ljudi, što je u konačnici doista dovelo do umnažanja broja raznolikih identifikacijskih strategija i praksi, s istim ciljem: razumijevanje sebe samoga/samih.

Kada se, dakle, dogodila ta *revolucija u* (teorijsko-metodološko-terminološkoj) *evoluciji* poimanja sebe samoga, odnosno kada se s fiksnoga i datoga prešlo na kreiranje, još preciznije kada se uvidjelo da pojedinac sam kreira svoju kulturu – u procesu identifikacije,¹¹⁰ diferenciranje teorijske raznolikosti u istraživanju identiteta išlo je u više pravaca. Slikovito ali istinito napisao je Stuart Hall da se pojam identiteta našao u centru prave „diskurzivne eksplozije“.¹¹¹ Postao je pravi krik mode u društvenim znanostima i zapadnoj kritičkoj teoriji.¹¹²

S napuštanjem teorijskih postavki strukturalizma i funkcionalizma, a posebno od 1980-ih naovamo, na području istraživanja identifikacijskih procesa ponovno je vrlo utjecajna bila socijalna psihologija te psihologija ličnosti.¹¹³ Dakako, u pokušaju deskripcije i razumijevanja ove

¹⁰⁶ Hall, 2003.

¹⁰⁷ Fromm, 1984:31.

¹⁰⁸ Usp. Čapo Žmegač, 2002:16-20.

¹⁰⁹ Ipak pomalo čudi da je tome tako dugo trebalo, naime, na tome su tragu (doduše samo tragu, ali jasnom i vidljivom) bili donekle još 1890ih Antun Radić, usp. Radić, 1897, još Širokogorov 1930-ih, usp. Rihtman Augustin, 1989, pa i Millovan Gavazzi u prvoj polovici dvadesetoga stoljeća, usp. Gavazzi, 1928., 1978., 1988. i dr.

¹¹⁰ Usp. Božić-Vrbančić, 2008.

¹¹¹ Hall, 1996:357.

¹¹² Banac, 1992:88.

¹¹³ Usp. Erikson, 1976, 1994; Tajfel, 1974; Tajfel & Turner, 1986 i dr.

nove dimenzije društvene i ine dinamike, sve su antropološke znanosti i znanstvene discipline dale svoj znatan (tj. interdisciplinarni) doprinos znanstvenoj praksi, pa se javlja više istraživačkih paradigmi. Tako neke promoviraju pojam *hibridnih identiteta*, pod čime se pretpostavlja neka vrsta sinkretizma, kreolizacije, miješanja i koegzistencije ‘staroga i novoga’, višesmjernost kulturne transmisije i pojava novih, višedimenzionalnih identiteta. Npr. Hall takvu hibridnost naziva ‘novim etnicitetom’, no sada je to ona vrsta etniciteta koja je lišena fiksnih i fiksiranih granica, nepredvidljivih u genezi, trajanju i transformaciji. Dakle, nisu to stari oblici postojanja razlika i jasnih identitetskih kategorija, ali nisu to ni *melting pot* identiteti. To je vrsta novoga, trećeg oblika, prostora,¹¹⁴ još bolje: *trećega polja* u kojima identitetski resursi (npr. povijest, jezik, kutura i dr.) nisu relevantni sami po sebi, nego po načinu kako nastaju, potom kako ih njihovi nositelji koriste, koji im smisao pripisuju i u koju svrhu tj. zašto i kako čine to što čine. Ovo polje jest zamišljeno i simboličko, iracionalno i konstruirano, nikad dovršeno...

Ono što se od inauguriranja novih paradigmi provlači kao misao vodilja nazire se u sljedećim postulatima: identiteti su rezultat procesa identifikacije pojedinaca, procesa koji se vrše uz pomoć više mehanizama, najviše psiholoških te uz pomoć faktora crpljenih iz socijalne sredine, tako se svaki čovjek procesom identifikacije s jedne strane socijalizira, a s druge se od društva i diferencira i distancira (individualizira).¹¹⁵ Slijedom toga svi su identiteti (individualni i kolektivni) složeni, ovisni o promjeni podložnoj konstrukciji te krajnje dinamični društveni fenomeni.¹¹⁶ Naravno, u tome je smislu učinjena izvjesna rehabilitacija kulture kao sadržaja u kojem se traži inspiracija i motiv za selekciju onih njezinih dijelova (kulturnih elemenata) koji svojom markantnošću i atraktivnošću postaju distinktivnim obilježjima i glavnim sredstvom za percepciju sebe i drugih, tj. za identifikaciju.

Pokušaj uvijek zahvalnoga rezimiranja može izgledati ovako: inspirirani valom društvenih procesa koji su se javljali u cijelome svijetu, s različitim sadržajima i oblicima ali uvijek etno-identitetske provenijencije, te koji su znanstvenim konsenzusom nazvani *etničko oživljavanje*, šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća pojavila se nova paradigma istraživanja identiteta. Bolje reći: nove paradigme. Među njima bilo je neobičnih kombinacija koje su nanovo osvijetlile starije antropološke prakse te ih nekad većim, nekad manjim udjelom toga ‘pr/osvjetljenja’ postavile na nove istraživačke puteve. Među njima je primordijalistički pristup, koji na neki način evocira upravo spomenutu antropološku praksu: poimanje etnosa kao prirodne, urođene, fiksne, statične i nadasve primordijalne kategorije. Međutim, primordijalisti druge polovice dvadesetoga stoljeća dobrano su se odmakli od temeljnih postulata ove starije antropološke prakse.

U antropološkom svijetu „čudnovate čeljadi koja piše knjige“¹¹⁷ među primordijalistima novoga kova ne može se preskočiti Clifforda Geertza.¹¹⁸ Znanstvenik zavidnoga renomea i svojevrsni miljenik svekolike antropološke zajednice, ujedno je i najproduktivniji američki antropolog. Istraživao je u zemljama Trećega svijeta, koje su se nakon Drugoga svjetskog rata počele politički emancipirati i afirmirati. Radi se naravno o postkolonijalnim zemljama te o

¹¹⁴ Usp. Verkuyten, 2005.

¹¹⁵ Čapo Žmegač, 2002:20.

¹¹⁶ Usp. Cohen 1978.

¹¹⁷ Naslov nekoga novinskog članka, nažalost, autorica se ne može sjetiti gdje i kada ga je pročitala.

¹¹⁸ Usp. Geertz, 1963., 1973.

zemljama koje su potpale pod tada nastupajući paralelni trend sve veće povezanosti svijeta. S današnje točke gledišta bila je to neka vrsta protoglobalizacije. Tvorac je tzv. *interpretativne antropologije*. Njezina je bit da kulturi pristupa kao tekstu, a antropologiju smatra znanošću koja treba da odgovori na pitanja : «Što oni (tj. kazivači, op.a.) to do vraga rade?»¹¹⁹, tj. treba da interpretira tekst. Interpretacija kulture po njemu nije ništa drugo doli bogata zbirka brojnih interpretacija. Istraživačka pitanja koja si je postavio su: dokučiti bit kulture, različitost društvene strukture, razumjeti značenja kulture te odnos promatrača i promatranoga. Za njega, pojam kulture je pitanje semiotike te u znanstvenoj analizi ne treba tragati za kulturnim zakonitostima, nego inzistirati na značenjima. Slijedom toga i kulturnom *ponašanju* treba pristupiti kao interaktivnom stvaranju značenja pomoću znakova kojima kultura usmjerava ljude na određeno ponašanje. Ljudsko ponašanje shodno tome nije ništa drugo nego simboličko djelovanje. Drugim riječima, kultura se sastoji od znakova koji predstavljaju ljudsko ponašanje, odnosno od društveno utemeljenih struktura značenja, a zadatak je antropologije da ustanovi strukture značenja kako bi se shvatila njihova važnost, tj. treba ih učiniti objašnjivima. Nadalje, Geertz naglašava distinktivnu važnost kulture i društva. Po njemu, kultura je temeljna značenjska struktura uz pomoć kojih ljudi interpretiraju svoje iskustvo i upravljaju svojim aktivnostima, dok je društvo stvarna, postojeća mreža društvenih odnosa. U biti, radi se o dvije različite apstrakcije (zamišljaja?) istoga fenomena, ali neosporno najvažnije za razumijevanje etniciteta i, dakako, procesa identifikacije.

Upravo na tim postulatima, tj. onima koji se bave intrpretativno antropološkom analizom modernih društava, Geertz je izgradio teoriju po kojoj je svrstan u primordijaliste. Njegova teorija je višesmjerna. S jedne strane govori o dvosmislenosti pojma nacije i dvosmislenosti pojma privrženosti koji se sastoji u sljedećem: bit je etniciteta da je to neka vrsta potrage za identitetom kako bi se steklo njegovo javno priznanje/potvrda, kako bi se zadovoljila društvena potreba priznavanja 'sebe kao nekoga i nešto' te kako bi se uz javno priznanje zadovoljavale sve potrebe za prosperitetom. Radi se, dakle, o elementarnom zahtjevu za postojanjem kao što je 'imanje imena', kako bi se otklonio ponižavajući osjećaj inferiornosti i isključenosti iz centara svjetske moći. Zbog toga u traganju za identitetom u nacionalnoj evoluciji modernih država baš u etnicitetu leži izvor mobilizacije društva. U tome smislu, posve je znakovito da su u pitanju 1960-te godine, jer baš tada raste značaj suverenih (modernih) država kao pozitivnoga instrumenta za ostvarivanje kolektivnih ciljeva, a taj je: zajednički organiziran život u multi – etno-, religijskim- i rasnim društvima. U tim se društvima pripadanje shvaćalo kao njima inherentna činjenica, kao datost, urođenost, 'prirodno stanje stvari' ('prirodna raznolikost'). Sukladno tome, ta društva nisu težila nekom građanskom poretku koji bi potiskivao različitosti i utopio ih u neku kulturno neizdiferenciranu masu. Naime, ono što je bitno, naglašavao je Geertz skupa sa svojim istomišljenicima, jest biti priznat kao 'svoj', vidljiv, važan a istovremeno biti nezavisan, moderan i dinamičan. Istina, to su dva procesa i dvije tendencije koje su se različito odvijale u raznim društvima i trebalo je puno napora da se ostane na istoj liniji, zato je u tim društvima bilo puno tenzija. Svi ti procesi i tendencije temeljili su se na pretpostavljenim datostima: primordijalnim vezama. One su nepobitna činjenica da se čovjek rađa baš u toj i nijednoj drugoj zajednici, da govori baš tim i nijednim drugim jezikom, da se drži baš

¹¹⁹ Usp. Moore, 2002.

te i nijedne druge društvene i kulturne prakse. Ukratko, da se radi o' slaganju' krvi, jezika i običaja, koji dalje pretpostavljaju neraskidivu (čak inherentno prinudnu) vezu s rođacima i susjedima, jer je data i ne može se promijeniti. Međutim, važno je napomenuti da tu nije riječ tek o posljedicama osobne naklonosti, praktičnih potreba ili zajedničkih interesa, nego o nekom neobjašnjivom apsolutnom značenju primordijalnih veza. Ono, naime, proistječe iz prirodnoga afiniteta, a *ne* iz socijalne interakcije. Čini se, riječ je o emotivnoj eskalaciji, o *žudnji da se ne pripada ni jednoj grupi*, nego upravo *toj*. Pripadanje *toj* grupi je *ispred* svih drugih mogućih pripadanja, npr. klasi, političkoj stranci, poslovnoj asocijaciji, sindikatu.... Ove potonje, naime, nikada ne mogu postati samostalne društvene jedinice. Istina, njihovi predstavnici mogu izazivati nezadovoljstva i velike nevolje vladajućim elitama. No, tu je riječ tek o *građanskom nezadovoljstvu*, opasnost za nositelje moći npr. za vladu ali u kojem slučaju integritet zajednice ostaje neupitan. Međutim, ako dođe do nezadovoljstva unutar primordijalnih veza, tj. do *primordijalnoga nezadovoljstva* (na nivou rasnih, jezičnih, kulturnih, religijskih, regionalnih i sl. dimenzija), tada je na djelu prijetnja podjelom društva jer ono najčešće rezultira identitetском krizom koja pak vodi dezintegraciji zajednice.

Nadalje, prema primordijalističkom viđenju, jačanje države oslabljuje primordijalne, a jača građanske veze. Ali, pokazalo se da primordijalne veze u građanskoj opciji ne nestaju i da su grdno pogriješile one države koje su ih podcijenile. Primordijalisti su uvjereni da ih, za opće dobro, treba 'izmiriti, pripitomiti' građanskom poretку. Naime, potpuna zamjena primordijalnih s civilnim identitetima nije u praksi moguća, odnosno: nema formule ravnoteže. Doista zanimljivo! Jer, premda se danas podizanje takvih primordijalnih veza na nivo političke vlasti osuđuje kao patološko, kraj dvadestoga stoljeća pokazao je da tamo gdje je tradicija građanske politike slaba a uvjeti za dobro organiziranu vladu nedovoljno poznati – jer je disbalans u preobražaju tradicionalnih političkih institucija i tradicionalnih načina autopercepcije s onima modernim isuviše bolan – traganje za surogatima doima se kao nemoguća misija.

No, nemoguća ili moguća misija, rezimirajmo: primordijalne teorije tumače etnički identitet kao primaran jer, prema njima, pripadnost etničkoj grupi predstavlja temeljan grupni identitet za sve pojedince. Kroz njega se prenose emocije, instinkti, uspomene, neovisno od svjesnosti, odnosno neovisno od svjesne selekcije od strane nositelja te iste svjesnosti. Dakle, pretpostavka o temeljnosti udruživanja ljudi na etničkoj osnovi leži u pretpostavci o zajedničkoj psihološkoj potrebi svih ljudskih bića za pripadnošću, prihvaćenosti od strane drugih i potrebi za samopoštovanjem. Među svim identitetima koje čovjek može imati (i ima) etnički najpotpunije odgovara tim potrebama, zato što etnička grupa u punom smislu predstavlja *utočište* iz kojega čovjek ne može biti izbačen i u kojem *nikad nije sam*. Ta primordijalnost etniciteta čini njegovo bitno svojstvo koje se, neovisno od odnosa, prenosi kroz vrijeme u grupi i pomoću grupe. Naime, naglašavanjem emocionalnih i imperativnih karakteristika etniciteta fokus je na psihološkim i unutarnjim dimenzijama etniciteta i tu je temeljni razlog da etnicitet ima duboki značaj te da se etničke grupe održavaju upravo kroz primordijalne veze. One su pak često gledane kao neopisive, neizbježne i prisilne, premda s druge strane ne sugeriraju da je etnicitet primordijalan, urođen, fiksni i nepromjenjiv. Smatra se da ga takvim vide sami sudionici te da je primordijalnost njihovo poimanje etničkoga identiteta.

Napokon, za Geertza nekoliko je razloga etničke trajnosti i emocionalne značajnosti. Etnicitet je, s jedne strane, socijalni konstrukt u okviru kojega se djeca socijaliziraju i enkultu-

riraju, odnosno, razvijaju osjećaj etničkoga identiteta paralelno usvajajući određena kulturna značenja u interakciji sa svojim roditeljima i drugima, njima bliskima i važnim ljudima. Rana identifikacija kroz takvu neformalnu socijalnu interakciju proizvodi jasan osjećaj pripadnosti. Naime, apsolutno svi (neophodni) elementi identifikacije kao što su jezik, kulturne norme i ponašanje, religija i sl., prepleteni su s intimnim osobnim odnosom prema bliskima i važnima te djeca jednostavno nauče kojoj grupi pripadaju. Nadalje, sam proces enkulturacije nastupa kod djece na način da se kulturna značenja povezana s etnicitetom usvajaju i razvijaju kroz trajno postojanje emocionalnih interaktivnih okvira. Socijalni položaj postaje totalna ukorijenjenost (usidrenost), a kulturna značenja osobna uvjerenja. To je način na koji se etnicitet razvija i ljudi se ne mogu odmaknuti od inicijalnih povezanosti i 'habitusa' koje su razvili u najranijim godinama života. Podrška u okviru zajednice pojavljuje se manje-više spontano najprije među članovima obitelji a onda se lako širi na druge članove grupe uz pomoć običaja ili ideologije. Radi se dakle o emocionalnoj solidarnosti i povezanosti sa socijalnim okruženjem u mladim godinama koja se može lako transferirati u širu zajednicu (npr. naciju). Članstvo je pomoć i podrška, ali i pojedinac je privlačan članstvu. U međusobnom su reciprocitetu i povjerenju. Međutim, premda je zajednica otvorena za prijem novih članova, zapravo ona svojim moralom upućuje da svatko može biti njezin član kao i drugi 'obiteljski članovi' koji na to imaju pravo (rođenjem i sl.), dok stranci ipak mogu biti iz nje isključeni. Napokon, etnicitet odgovara na životno pitanje o porijeklu, sudbini i na koncu: o značenju života. Stoga je etnički identitet za primordijaliste ontološka kategorija. On je reakcija na činjenicu da je pojedinac vrijedan član zajednice. On re/generira vjerovanja o zajedničkom porijeklu, vjerovanja o pozicioniranju pojedinca u prostoru i vremenu pa je logično da se referira i na egzistencijalna pitanja. Ritualni, mitovi, kulturni heroji, spomenici, kipovi, povijesne bitke i najposlije groblja... svjedoče o zajedništvu i pripadanju. Štoviše, primordijalisti tvrde da upravo vezani pretpostavljenim vezama, ljudi pribjegavaju primarno etničkoj identifikaciji čak i u situacijama koje su u kontradikciji s njihovim interesima.

Međutim, nije tako dugo trebalo da nove teorijske orijentacije prisile primordijaliste na svojevrсни uzmak. Naime, uvidjelo se da na etničku identifikaciju ima veliko značenje vanjska kategorizacija i raspodjela moći ponekad više nego primarna socijalizacija i enkulturacija. Stoga su novi trendovi uzimali u obzir fluidnost i promjenjivost samoga pojma, svjesnost i dinamičnost u procesima identifikacije, a osobito varijabilnost povezanosti pojedinca od situacije do situacije, što sve skupa rezultira brojnim pomacima u identitetu.

S gledišta etnološke znanosti jedno od temeljnih djela nove paradigme je zbornik *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*, točnije uvodni tekst urednika zbornika Fredrika Bartha pod doduše shvatljivim ali ipak klišeiziranim nazivom: *The Introduction*, dakle: *Uvod*.¹²⁰ Ovaj naziv svojom jednostavnošću nije nagovještavao ono što je uslijedilo: izvanrednu popularnost, prihvaćenost i održivost teza koje su iznesene, čemu se dva i pol desetljeća kasnije čudio i sam autor,¹²¹ kojega su, uzgred budi rečeno, zahvaljujući ovom *Uvodu* neki autori prozvali klasikom teorijskoga modernizma.¹²²

¹²⁰ Barth, 1969.

¹²¹ Barth, 1994.

¹²² Usp. Katunarić, 2003:139 i dalje.

Barthova je temeljna postavka da niti jedna zajednica ne živi u izolaciji, nego naprotiv u stalnoj je komunikaciji i interakciji s drugima. U tome procesu, iz nekih razloga involvirane se zajednice žele međusobno razlikovati i distancirati, stoga među sobom stvaraju granice, želeći same sebe učiniti drugačijima i posebnima. To čine prema samo njima svojstvenim pravilima, na granicama, selekcijom odabranih kulturnih elemenata (simbola) i askripcijom (pripisivanjem) istih kao osobito važnih i distinktivnih. Radi se dakle, o procesu distanciranja i razgraničavanja na temelju kulturnih karakteristika. No, ne upotrebom cijeloga kulturnog repertoara, nego manipuliranjem njime, odnosno selekcijom *tek nekih* kulturnih elemenata, u datome trenutku, po mišljenju članova zajednice – osobito markantnima. Sukladno poimanju procesnosti, povijesnosti i promjenjivosti kulture, osobita važnost i distinktivnost *tih nekih* kulturnih elemenata također se mijenja – ali ne i identitet zajednice. Prema ovome viđenju, identifikacija jest trajni proces subjektivnoga razgraničavanja i askribiranja, kojega ne ukidaju npr. a-/transkulturacijski procesi. Slijedom toga, lokalni, regionalni, nacionalni i s današnjega aspekta nadasve supraidentiteti, komplementarni su: jedni druge ne ukidaju niti dokidaju. Ono što je u srži te čudnovate želje za posebnosti to je, prema Barthu, subjektivni osjećaj pripadnosti i različitosti od drugih.¹²³

Dakle, nova paradigma odnosi se na dinamizirano shvaćanje kulture i kulturne različitosti, pri čemu je u središtu pozornosti bila predodžba o jasno zacrtanim *granicama* među kulturama, zbog čega su neki Barthovi interpretatori nazvali njegovu teoriju *teorijom graničnih transakcija*. Prema temeljnoj Barthovoj tezi, proučavanje različitih kulturnih sadržaja odmijenilo je proučavanje komunikacijskih procesa unutar i izvan i između etničkih grupa; od proučavanja unutarnje konstitucije i povijesti neke grupe prešlo se na proučavanje nastajanja i održavanja granica, pri čemu je prvi uvjet za stvaranje i održavanje razlika, granica ili etniciteta – društvena interakcija. Nadalje, Barth je formulirao askripciju određenih elemenata kulture kao efikasniji pristup u istraživanju identiteta od prijašnjega u kojem je prioritet bio opis, popis i geneza kulturnoga inventara. Time je istaknuo do tada premalo problematizirane osobine etničkih grupa kao faktore društvenoga organiziranja i interakcije i zapravo doveo u pitanje prijašnje tvrdnje da se može staviti znak jednakosti između etničkih grupa i kulturnih sličnosti i razlika.

Problem kulture tako se pokazao prvenstveno kao problem previše ili premalo naglašenoga bavljenja kulturnim karakteristikama zajednice jer njezini pripadnici mogu u procesu međusobnoga razlikovanja i distanciranja koji puta upotrebljavati određene kulturne karakteristike kao svoje markantne simbole ili znakove ili ambleme kao distinktivna obilježja, koji puta ih ignorirati a koji puta ih poricati pa ih se i odricati. Kada je na ovaj način identitet određen kao oblik društvene organizacije kulturnih razlika (a ne kao stvar kulture same) predmet proučavanja doista postaju: komunikacija, interakcija, kreiranje i održavanje granica među ljudima i kulturama.¹²⁴

Sasvim razumljivo, koliko god i Barthova teorija bila *revolucija* u teorijsko-metodološko-terminološkoj *evoluciji*, nije se 'ukopila' u baš sva istraživanja. Primjedbe su stizale s više strana, a odnosile su se pretežno na to da je Barth prenaglasio komplementarnost u interakciji, a zane-

¹²³ Usp. Barth, 1969.

¹²⁴ Barth, 1969:14-15.

mario kompeticiju i konkurenciju, zanemario značaj odnosa moći te podcijenio ulogu kulture i tradicije. No, nisu sve primjedbe bile na mjestu. Naime, u raspravi o interakciji u ekološkim nišama,¹²⁵ Barth je jasno uočio i elaborirao pojam nadmetanja, konkurencije pa i sukob tj. „intenzivnijega političkog kontakta“.¹²⁶ Na neke promjedbe, koje je osvijestio i sam autor, dobio je odgovor nakon četvrt stoljeća. Naime, nakon spomenutoga zbornika iz 1969.g., dakle 1994.g., grupa etnologa i antropologa koji se bave istraživanjem identiteta (Katherine Verdery, Anthony P. Cohen, Eugene Roosen, Hans Vermeulen, Cora Govers) a među njima i sam Barth, objavili su zbornik pod naslovom: *The Anthropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*, u kojem su, između ostaloga, zaključili, da usprkos različitim interpretacijama Barthova *Uvoda* iz 1969.g., njegova zajednička karakteristika jest ta što mu je pripisano značenje metodološkoga preobrata u istraživanju etniciteta i identiteta, te da njegova glavna načela i dalje stoje kao valjana. No, Barth, nadopunjujući i korigirajući neke svoje stavove i tvrdnje, ističe kako mnogo više pozornosti treba usmjeriti na motive i faktore koji vode pojedince da se priklanjaju izboru nekoga točno određenoga kulturnog elementa i pripisuju sebi one specifičnosti koje impliciraju njihov vlastiti identitet. Doradio je pojam kulture na način da je kultura zastupljenija u analizi identifikacijskih procesa nego je to bila 1969. Kulturi sada prilazi kao globalnoj empirijskoj varijaciji. Ona jest trajna, ali, od zajednice do zajednice, u stalnom procesu promjene, često nepovezana, čak kontradiktorna, a, što je naročito značajno, nejednako raspodijeljena među ljudima koji su na različitim položajima unutar istoga društva. Ovakva su svojstva kulture rezultat širenja, a ne samo prenošenja kulture. Naime, osim što se prenosi učenjem generacijskom transmisijom, kultura se u svakome čovjeku nakuplja kao neka vrsta taloga vlastitih iskustava, čime se dolazi do jedne od ključnih Barthovih misli: *iskustva pojedinca*. Radi se zapravo o metodološkom postupku skretanja pozornosti na pojedinca, što je 1990-ih promovirano pod terminom *individual thinking*. Naime, da bi se dokučilo što identitet jest (osobito njegova etnička dimenzija), neophodan je uvid u pojedinačna iskustva. To međutim dovodi do uvažavanja *obitelji* kao važne karike u lancu: jest, obitelj je stjecište etničkoga re/generiranja, ali i stjecište prepletanja kulturnih razlika svih njezinih (pojedinačnih) članova. Drugim riječima, obitelj je stjecište individualnih iskustava i identiteta te kao takva ne funkcionira kao nekadašnja ekološka niša (kako je to tumačio u tekstu iz 1969.g.), nego šire: kao arena u kojoj se odvijaju identifikacijski procesi jer podržava osobne/pojedinačne različitosti, koje pak predstavljaju relativne diskontinuitete u kontinuiranoj kulturnoj promjeni i time pružaju bazu za p/održavanje identiteta. No, ide i dalje. Takvih arena ima više, a jedna od neizbježnih je *država* kao institucija i kao aktivan akter u distanciranju, razlikovanju, stvaranju granica, askribiranju, tj. identificiranju. Država, naime, u svojim rukama drži moćno oružje, a to je režim koji kontrolira distribuciju svih informacija nužnih za i u izgradnji identiteta.

Dakle, Barth je u drugom tekstu naglasio potrebu uključivanja u istraživanje više aktera koji participiraju u oblikovanju granica među grupama, dakle u procesu distanciranja, a slijedom toga i identificiranja. Ekološke niše zamijenio je arenama, kao širim interakcijskim poljima. Metodološki, u analizu identifikacijskih procesa Barth uz dvije grupe: zajednicu i pojedince, te različite zajednice koje čine dva elementa, tj. dva interakcijska aktera, uveo je i

¹²⁵ Barth: 1969:16.

¹²⁶ Usp. Šantek, 1998, rkp.

treći koji utječe na kreiranje i održavanje identiteta – državu, čime uvodi pojam moći i hijerarhiju u odnos/e moći. Dok jednu naziva mikrorazinom, a to je pojedinac, otkriva procese koji utječu na iskustva i formiranje identiteta pojedinaca; drugu naziva mezorazinom, tj. srednjom razinom koja čini područje konteksta, a to su obitelj i šire socijalno okruženje. Napokon, makrorazina ukazuje na procese koje potiču državne politike.¹²⁷

Budući da identitet sadrži u sebi indikatore zajedničkoga i istoga, te indikatore različitoga, on je istovremeno sredstvo komunikacije i sredstvo raspoznavanja među pojedincima i grupama. Dalja instanca vodi interakciji s institucionalnim intervencijama, odnosno intervencijama nositelja moći. Drugim riječima, 'posjedovanje', izražavanje i isticanje identiteta predstavlja i zamišljanje istosti i zajedništva i prikazivanje sebe kao drugačijih, uz pomoć odabranih aspekata kulture i potporu ili otpor institucijama moći.

Sve u svemu, u interakcijskom pristupu Fredrika Bartha moguće je prepoznati karakteristike primordijalizma i modernizma: komunikacija – interakcija- distanca-razlikovanje-granice-selekcija askripcijom. Proces razgraničavanja odvija se 'unutar' i 'između' svih oblika društvene organizacije ljudi (u prošlosti i sadašnjosti, u 'primitivnim' plemenima i u modernim državama). Čak i drastičnom redukcijom kulturnih elemenata koje donosi npr. globalizacija, ne smanjuje se značaj etničke identifikacije – mijenja se samo karakter selektiranih simbola, ali njihova relevantnost za grupiranje ljudi se ne gubi.

Višestruki pomaci s kulturnih karakteristika etničkih grupa na njihovu interakciju i granice, koncentriranjem na odnose kulturnih diferencijacija, na kontakt između 'nas' i 'njih' (dihotomizacija), Thomasa Hyllanda Eriksena je ponukalo da ide i dalje: na odnose 'nas' i 'vas' (komplementarizacija), čime je ustanovio priznavanje, ali i mogućnost tolerancije različitosti. To bi imalo značiti da je etnicitet doista *zajedničko* polje međuetničke razmjene i interakcije, u kojem se se etnicitet generira, potvrđuje ili mijenja, ovisno o prirodi transakcija među ljudima koji su jedini mjerodavni u donošenju odluka i primjeni strategija po kojoj će se te transakcije odvijati. To nam nadalje govori da ovaj pristup doživljava kulturu kao promjenjivo, nestalno svojstvo i nerijetko teško mjerljivo (određujuće) područje međuljudskih transakcija, ali ne onakvo kakvo bi bilo uzdignuto iznad svakodnevnog života. Naprotiv, ono se začima u svakodnevnoj životnoj praksi koja proizvodi jedan od temeljnih sklopova kulturnih pravila – ponašanje. Naglašava generativni i procesualni aspekt etničkih grupa. Kulturne sadržaje etničkih dihotomija dijeli na manifestne signale ili znakove tj. crte koje pojedinci pronalaze i ističu da bi pokazali svoj identitet (običaji, jezik, nošnje, stil života...) i na osnovne vrijednosne orijentacije (kriteriji moralnosti u skladu s kojima se donose različite prosudbe).¹²⁸

Kad se grupa definira atributivnim i ekskluzivnim karakterom, onda je jasno da priroda takvih jedinica ili entiteta postaje upravo ovisna o održavanju granica. Kulturne crte koje odr-

¹²⁷ Barth, 1994: 19 i dalje. O odnosu socio-kulturnih predodžbi i moći koje sasvim sigurno imaju utjecaj na identifikacijske procese slikovito govori npr. ova tvrdnja: "Glavna praksa ili proces u društvenoj akciji je proizvodnja kulturnih značenja i simbola. Međutim, značenja nisu utisnuta u stvari po prirodi, njih razvijaju ljudi, iz čega slijedi nekoliko činjenica. Prvo, sposobnost da se 'imenuje' stvari, djela i ideje je *izvor* moći. Kontrola nad komunikacijom omogućuje menadžerima ideologije da odrede kategorije kroz koje će se percipirati stvarnost. Drugo, kada su stvari jednom imenovane, potrebna je moć da bi se značenja zadržala na mjestu" (Čolić 2002: 26).

¹²⁸ Usp. Eriksen, 2003.

žavaju te granice mogu se, dakle, mijenjati; i sam organizacijski oblik može se mijenjati. Zato je *subjektivna konstrukcija etničkih granica* bit fenomena etniciteta. Održanje neke grupe ne ovisi, dakle, o njezinoj kulturi, nego o sposobnosti da održava važnost ponekad naoko minornih kulturnih značajki kao posebno važnih oznaka u svijesti svojih vlastitih članova i kao takvih u priznavanju i prihvaćanju drugih. Napokon, upravo zbog toga etničke kategorizacije nisu prirodne, tj. biološki ili evolucijski uvjetovane. One se rijetko poklapaju s 'objektivnim' kulturnim sadržajem. Štoviše, neke kulturne karakteristike koje funkcioniraju kao etničke oznake, nastaju tek u samom procesu grupne interakcije i uopće ne egzistiraju kada je grupa izolirana. S duge strane, neke stvarno postojeće kulturne razlike ne uzimaju se u obzir kod izgradnje oprečnih etničkih identiteta.

Spomenuti Eriksen upozorava da u kontekstu grupnih identiteta treba uvažiti dvije činjenice: onu, da svaki pojedinac ima više različitih identiteta i statusa, pa prema tomu pripada različitim zajednicama, i ona koja kazuje da se različite vrste zajednica mogu kreirati i realizirati na različitim osnovama i načelima. Pritom je nužno obratiti pažnju na korpus zajedničkih kulturnih elemenata koji povezuju ljude i čine ih međusobno solidarnima. Odnosno, potrebno je utvrditi kriterije, ali i pravila 'ulaska i/ili izlaska' iz zajednice. Konkretnije, pitanja na koja je potrebno odgovoriti jesu: tko može biti član, na kojim temeljima, može li se predomišljati i prelaziti iz jedne u drugu zajednicu i sl. Naime, nema apsolutne otvorenosti niti apsolutne zatvorenosti ni jedne zajednice. Tim više, što „ponuda“ od strane zajednice usmjerena prema svojim članovima nikad nije idealna, tj. ne pruža im baš sve što trebaju ili žele, ali svaka ima barem nešto što ga neodoljivo privlači upravo njoj.¹²⁹

Vidljivo je, dakle, da se proces identifikacije odvija kroz intenzivno prožimanje objektivne i spoznajne dimenzije (objektivni kulturni sadržaj) s emotivnom (osjećajem pripadnosti, zajedništva i lojalnosti). Te se dimenzije ne pojavljuju u nekom arhetipskom smislu. Fleksibilne su, mijenjaju se i pomiču.¹³⁰ Ali, kako tvdi Benedict Anderson, ono što je konstantno u njima jest da se za njih vjeruje, misli, zamišlja i tvrdi da su temelji zajedništva. Naime, prema ovome znanstveniku sve su zajednice (osim možda onih ekstremnih i ekskluzivno rijetkih slučajeva) plod imaginacija koje se temelje na nizu imaginarnih konstrukcija. No, to što je zamišljeno, treba se jednom i prikazati, a to su kognitivne i simboličke stukture s pomoću kojih se to zajedništvo uistinu zamišlja i napokon realizira u stvarnome životu.¹³¹

Apostrofirajući te i njima slične teze i derivirajući iz njih teoriju o etničkom porijeklu nacije i nacionalizma, Anthony D. Smith, koji je u užoj i široj struci prozvan utemeljiteljem etnosimbolizma, dotično „etnosimboličke škole o nacionalizmu“, škole ili pravca koji podcrtava kontinuitet između predmodernih i modernih oblika društvene kohezije,¹³² oblikovao je *misao o kontinuumu* – od dalekih i minulih vremena sveprisutnoj etničkoj jezgri u nekoj (bilo kojoj) prošlosti svake zajednice koja je najprije postala etnija. Ispunivši nekoliko uvjeta, etnija je potom evoluirala u naciju. Smithovo sveobuhvatno istraživanje rezultiralo je najboljim mogućim rezultatom. To je jednostavna definicija etnije ili etničke zajednice (a potom i nacije) iz

¹²⁹ Usp. Eriksen, 2007.

¹³⁰ Usp. Banovac, 1998.

¹³¹ Usp. Anderson, 1990., 2003.

¹³² Usp. Leoussi, Grosby, 2007.

koje je vidljiva simbioza istosti i zajedništva. U definiciji etnije nenametljivo ali jasno definirao je i identitet: prepletanjem i 'međuigrom' etnonima, mitova, povijesnih sjećanja, elemenata zajedničke kulture, povezanosti s tlom (zavičajem ili domovinom) i solidarnošću, nastala je povijesna kulturna zajednica s osjećajem zajedničkoga identiteta. Po njemu, ovakva zajednica, izrasla iz lokalizma i nostalgije sedentarnoga poljoprivrednog stanovništva za bivšim zavičajem, počela se širiti svijetom u bronačno doba iz Srednjega Istoka i širega područja oko Egejskoga mora na razne strane svijeta. Prvi pisani spomenici koji potječu iz polovice trećega tisućljeća pr. Kr. svjedoče da je već tada etnija postojala (baš u smislu kako ju je definirao Smith) i da je kao podrazumijevajuća kulturna zajednica funkcionirala kao pravi akter na povijesnoj sceni. I dan danas karakteristika je brojnih svjetskih regija te ju pronalazimo i u modernim industrijaliziranim državama (npr. u Africi, dijelovima Azije, nekim dijelovima bivšega Sovjetskoga Saveza, Europi i Sjevernoj Americi). Međutim, on napominje da etnija nije bila neki sveopći, univerzalni model društveno-kulturne organizacije (dakle, taj model nisu slijedile baš sve zajednice na svijetu), ali je u najmanju ruku bio jednako važan kao i ostali oblici organiziranoga zajedničkog života. U tome smislu Smith ističe da su etnije nastajale u različitim razdobljima na različitim kontinentima, ali su pokazale izuzetnu perzistentnost u opstojnosti i trajanju, što ih čini jednim od najatraktivnijih modela zajedničkoga organiziranog življenja uopće. Premda priznaje da pomalo podsjećaju na primordijalne jedinice, ipak niječe primordijalizam kao opciju. Naime, on govori o 'paradoksu etniciteta' kojemu je temelj promjenjivost u perzistentnosti i perzistentnost kroz promjenu. Razmatrajući pitanje etnije, etniciteta i identiteta u globalnom društvu, postavio je zamljivu tezu o 'kozopolisu' i 'etnopolisu' te regionalno-kontinentalnim društvenim asocijacijama. Pozabavio se i pojmom zajednice (etno-teritorijalne, etnolingvističke, etnopolitičke i etnoreligijske), te ustvrdio da simbolički elementi poput mitova, sjećanja, tradicija, vrednota i rituala, služe u njezinom oblikovanju i opstojnosti u dugom vremenskom slijedu, praktično od prapovijesnih vremena do danas.¹³³

Pojam etnije postao je vrlo popularan u svim etnološkim i antropološkim promišljanjima koja su se vezivala uz istraživanje identiteta i identifikacijskih procesa. Očito i njoj blizak termin *zajednica*, kao neosporno drugi na rang listi 'poželjnih' za promišljanja, tj. za znanstvene analize i interpretacije. Tome nije odolio ni Anthony P. Cohen. Od polovice 1980-ih naovamo rado ga citiraju brojni autori, a u pokušaju teorijskih rekapitulacija nazivaju ga simbolistom i relacionistom. Njegovo je istraživačko pitanje bilo: na koji način članovi neke zajednice održavaju njezin integritet i mogu li čak u slučaju narušavanja i/ili gubitka integriteta vratiti vitalnost vlastitoj kulturi i konstruirati zajednicu koja svojim članovima daje smisao, ima značenje, pruža osjećaj pripadanja i identiteta? Na ta pitanja odgovarao je s polazišnom hipotezom da je zajednica posebna vrsta svijesti grupe ljudi o sebi, da je temeljni oblik svjesnosti simbolizacija granica.

No, da bi odgovorio na to pitanje morao je pojasniti što je to, makar najopćenitije rečeno, zajednica? Moguće je da se Cohen povodio za recimo ovakvom definicijom: zajednica je veća ili manja grupa ljudi koja dijeli zajedničku povijest, jezik, norme, vrednote, interese, političke institucije, simbole i sjećanja.¹³⁴ Izgleda da jest, jer tako neodoljivo korespondira sa shvaćanjima

¹³³ Usp. Smith, 1996, 1998, 2003, 2007; Ethnicity, 1996.

¹³⁴ Dictionary of Race, 2003:45.

zajednice kako su ih tumačili njemu bliski etnosimbolisti, npr. Smith, čija je definicija etnija gotovo identična, ili pak Hutchinson, Conversi i drugi¹³⁵. Sigurno je, međutim, da je posegnuo i u repertoar interakcionista, npr. repertoar Barthove i njegovoj sličnih teorija, jer tvrdi da fokus i lokus istraživanja treba usmjeriti prema interakciji i granicama, manje spram važnosti kulturnoga sadržaja. Nadalje, da treba imati na umu relativnost značenja stabilnosti kulturne forme te posebice pripaziti na fluidnost korelacije kulturnoga sadržaja i kulturne forme. Drugim riječima, za Cohena, zajednica je grupa ljudi u (relativno) stalnoj interakciji koji međusobno imaju 'nešto' zajedničko i to ih razlikuje od drugih ljudi, dakle pojam zajednice implicira sličnosti i razlike. Odnosno, ključne ideje su interakcija, kontrast spram drugoga te učenje i provođenje u praksu kulturno i društveno prihvatljivog ponašanja! Međutim, ne tek pukim poštivanjem skupa pravila koje pojedinac uči, nego učenjem, usvajanjem i pridavanjem/pripisivanjem simboličkih značenja kulturnim sadržajima i formama. Naime, za Cohena zajednica upravo i jest 'simbolička tvorevina, konstrukt : « ...ovisan o značenjima koja simbolima daju njezini članovi». ¹³⁶ Stoga on svoju teoriju temelji na tezi o simboličkoj dimenziji i simboličkoj konstrukciji zajednice, odmičući se od, do tada uobičajene, polarizacije: tradicionalno - moderno. Naime, po njemu, kultura je konstruirana od simbola i ne nameće pojedincima smisao simbola; kultura pojedincima stvara i 'daje' sredstva kojima će taj smisao sami stvarati.

Naravno, članovi jedne zajednice tendiraju stvaranju sličnoga smisla i značenja (barem općenito) jer u zajednici posjeduju svi ista sredstva i isti skup simbola. Zajednica, naime, 'opskrbljuje' svoje članove sredstvima uz pomoć kojih se pridaju/pripisuju smisao i značenja, no također omogućuju i njihovu međusobnu razmjenu, transakciju. Ta su sredstva socijalna interakcija. No, uz to je važno i to da je zajednica, konstitutivni element organizacije zajedničkoga života jer njezini članovi svoj identitet temelje na pripadanju. Takve su recimo etničke zajednice. Stoga zajednici slobodno možemo dati prevažno mjesto i ulogu u procesu oblikovanja identiteta.

Slijedom toga, Cohen nadalje tvrdi, da socijalna struktura i kulturni sadržaj ne determiniraju ni postojanje zajednice niti njezin identitet (ponašanje, stavove) zbog jednoga neupitnog procesa: društvene promjene (npr. demografske promjene, bilo da se radi o demografskom slomu ili eksploziji, promjene na nivou društvenih i političkih struktura, odnosa moći, promjene granica i sl.). Uslijed promjena, novi oblici socijalnih struktura i kulturnih sadržaja koje društvene i ine promjene unose u zajednicu, ne mijenjaju naime nužno samu zajednicu na neki posebno značajan način. Ovo se događa kod bilo kojih zamjena kulturnih sadržaja svoje s tuđom kulturom, ali kada je ipak zadržana svijest o vlastitoj posebnosti i različitosti.

Prema tome, zajednicu, onako kako ju vide njezini članovi ne čine strukture niti kulturne i ine društvene prakse. Njezina je posebnost i distinktivnost u značenjima koje im članovi pripisuju. Zajednica je, dakle, doista simbolički konstrukt, unutar čijega društvenog prostora pojedinci pronalaze referentne točke vlastitoga identiteta.

Nadalje, Cohen pobija teorije strukturalnog determinizma po kojima ponašanje ljudi određuje socijalna struktura. Takvu tvrdnju smatra pojednostavljenom interpretacijom odnosa

¹³⁵ Usp. Hutchinson, Conversi, 2007.

¹³⁶ Cohen, 1985: 40.

unutar zajednice (pojedinci: kolektiv) i među različitim zajednicama. Inzistira na tezi da ono što čini zajednicu kao takvu, tj. njezin identitet, nisu samo opisi i analize zajedničkih simbola neke zajednice, nego prepoznavanje značenja kao univerzalnog pitanja (problema) socijalne interakcije. Naime, isti simboli mogu imati različita značenja, ali ih zajednica prikriva, maskira. Maske pod kojima se zajednica prezentira su granice. Poput eha barthovskih graničnih transakcija i cohenovske se ovdje pojavljuju kao ključni mehanizam uz pomoć kojega se pojedinci i zajednice identificiraju. Međutim, Cohen malo drugačije pristupa fenomenu granica. On, naime, tvrdi da se zajednice identificiraju simbolizacijom uz pomoć dvaju lica: javnim, što podrazumijeva percepciju od strane drugih, i privatnim, što podrazumijeva unutanji doživljaj življenoga iskustva. Na te se dvije razine zajednica simbolizira i realizira. Naravno, postoji razlika od simbolizacije 'na van' i 'na unutra'. U prvom je slučaju stvar jednostavna, ali u drugom, ono što je ispod maske puno je kompleksnije, čemu svjedoči naoko jednostavna no možda kulturna Cohenova misao: "Granica kao javno lice zajednice simbolički je jednostavna, a kao objekt unutarnjeg diskursa simbolički je kompleksna".¹³⁷

Međutim, prema Cohenovim postavkama, još jedan problem treba riješiti: pojam zajednice i njezinih granica u smislu oznake njezinoga početka i kraja. Prema Cohenu, granica obuhvaća identitet zajednice i nužna je za društvenu interakciju. Granice su označene jer su zajednice u interakciji s entitetima od kojih se razlikuju ili se žele razlikovati. Način na koji su granice uspostavljene u potpunosti ovisi o zajednici. Neke granice, poput nacionalnih, ili administrativnih, mogu biti određene zakonom. Neke mogu biti fizičke, izražene nekim fizičkim preprekama, poput mora, lanaca planina i sl. Neke su rasne, ili jezične, ili religijske. Ali, nisu sve granice i nisu sve komponente svake granice objektivno prisutne. One mogu biti tek misli postojeane u umovima pripadnika zajednice. Prema tome, granice mogu biti percipirane na različite načine, ne samo od strane ljudi na različitim stranama, već i od strane pripadnika iste zajednice. Dakle, granice su uglavnom simboličke, jer imaju različito značenje za različite ljude. One označuju početak i kraj zajednice, određuju njezin identitet koji se, kao i identitet pojedinca, ostvaruje u interakciji s drugima. Predodžbe i značenja su, unatoč zajedničkoj simbolici, sasvim individualna i ne dijele se na isti način. Ovisi, dakle, o pojedinačnim, osobnim iskustvima.

Upravo zato valja spomenuti još jedan, kod respektabilnoga broja teoretičara društvenoga razvoja uvažavan, pojam mnogostrukih identiteta. Pod tim se pojmom podrazumijeva uglavnom komplementarno supostojanje mnogostrukih identiteta i njihove promjenjivosti (pomaka), npr. lokalnih, regionalnih i nacionalnih.¹³⁸

Pa ipak, kao da koncu nema konca niti kraju kraja. Potpuno u suglasju s današnjim etnološkim i sociokulturnim antropološkim pret/postavkama o dinamičnom, fluidnom, relacijskom, interakcijskom, situacijskom itd. karakteru identiteta (kojega može donekle zadovoljiti tek diskurzivni pristup),¹³⁹ ali čini se ipak prije svega o *dijaboličnom* karakteru identiteta, pokušajmo zamisliti da je identifikacijski proces jedan nezamislivo velik i rastezljiv pothvat koji obuhvaća više razina. Literatura upućuje da se radi o horizontalnim i vertikalnim razinama,

¹³⁷ Cohen, 1985:74.

¹³⁸ Usp. Grbić, 1994; Banovac, 1988.

¹³⁹ Usp. Hall, 1996a; 1996b.

pri čemu su izgleda prilično atraktivni baš ovi potonji: vertikalni, od nekih autora još nazvani i ugniježđeni identiteti: istovremeno mnogostruki i situacijski, a opet ne i preklapajući.¹⁴⁰ Ovim pojmom često se objašnjava problematiziranje pitanja identiteta migranata i/ili manjina.

Na dijaboličnost identiteta upućuje i Zygmunt Bauman. Za njega je identitet, zapravo identiteti, nestabilan produkt ljudskoga realiteta. Moderno doba, tj. doba razvoja modernih država i nacija, po njemu je prva faza u razvoju identiteta. Tada su se identiteti kreirali i 'čuvali'. U postmoderno doba, doba stalne i brze mobilnosti, identiteti se počinju problematizirati. Fluidni su, ambivalentni, promjenjivi i u stalnoj fluktuaciji. Identiteti se nose i pokazuju. I više od toga, budući da im ljudi pristupaju kao životnim projektima i/ili strategijama, sa svojim mnogostrukim identitetima 'pregovaraju' za svoga života, recikliraju ih.¹⁴¹

Promjenom istraživačke paradigme i u hrvatskoj etnologiji od 1970-ih na dalje, mijenjali su se istraživački pristupi i u istraživanju etnosa, etniciteta i identiteta. Točnije, ovo do tada zanemareno istraživačko područje, našlo se velikim dijelom u središtu interesa hrvatskih etnologa. Tome svjedoči etnološka produkcija koja se sve sustavnije bavi ovom problematikom u posljednjim desetljećima.¹⁴²

Rekapitulacija: dijaboličnost identiteta – *biti isti, ali uvijek na drugi način*¹⁴³

Razumljivo, svaki pojedini autor tumači (svoje) stavove na sebi najrazumljiviji način. Zbog toga, analizirajući literaturu, u pokušaju općega rezimiranja (doista: zbog obima tek u pokušaju), sagledavanja sveukupne znanstvene produkcije na temu, spomenimo npr. podjelu Gordane Ljuboje na „suvremene sovjetske i zapadne teorije o etnosu“¹⁴⁴; Olge Supek na „stariju i noviju antropološku praksu“¹⁴⁵; Marcusa Banksa koji vodeće teorije o etnicitetu dijeli na „norveške škole i Fredrika Barha“, „sovjetske škole i Julijana Bromleja“ i „mančesterske škole“.¹⁴⁶ Daniele Conversi govori pak o opoziciji primordijalizma i instrumentalizma te perenijalizma i modernizma,¹⁴⁷ a John Rex o primordijalistima, situacionistima i instrumentalistima¹⁴⁸ itd.

Rekapitulirajmo: ako se, dakle, primordijalističke teorije svode (a slijedom svega iznesenoga sasvim je izvjesno da se svode) na zaključak da je identitet (prvenstveno etnički) čvrsta i osnovna ljudska kategorija dana rođenjem, te kao takva trajna, fiksna i nepromjenjiva, iracionalna, objektivna i temelj za sve pojedince koji kroz njega vrše transmisiju emocija, uspomena, pripadnost i prihvaćanje, identitet bi, napose etnički, u pravom smislu te riječi bilo psihološko

¹⁴⁰ Usp. Orlić, 2012.

¹⁴¹ Usp. Bauman, 2009.

¹⁴² Npr. radovi Dunje Rihtman Auguštin, Olge Supek, Jadranke Grbić Jakopović, Jasne Čapo Žmegač, Mārinka Vukovića, Ane Perinić Lewis, Olge Orlić, Ivone Orlić, Ane Marije Vukušić, Andree Matoševića i dr.

¹⁴³ Banac, 1992:88.

¹⁴⁴ Usp. Ljuboja, 1988.

¹⁴⁵ Usp. Supek, 1988, 1989.

¹⁴⁶ Usp. Banks, 1996:11-48.

¹⁴⁷ Usp. Conversi, 2007.

¹⁴⁸ Usp. Rex, 2003.

utočište svakoga čovjeka.¹⁴⁹ Primordijalisti se naime pozivaju na emocionalne i instinktivne veze kao ultimativno objašnjenje za nacionalnu mobilizaciju. Nacionalni osjećaj za njih je pretpostavljena datost. Etničke granice nisu kao druge: one su neobjašnjive i posjeduju neodoljivo emocionalnu i iracionalnu kvalitetu.¹⁵⁰

Međutim, modernisti tvrde da je etnicitet proizvod industrijalizacije, političke demokratizacije masovnog obrazovanja i medija, a nikako urođeno svojstvo. Njihova se viđenja granaju prema instrumentalizmu, situacionizmu, interakcionizmu, konstrukcionizmu.¹⁵¹ Oni govore o bezgraničnoj fluidnosti u procesu identifikacije u uvjetima industrijalizacije koja producira mobilnost ljudi, edukaciju masa, kompleksnije političke poretke...itd.¹⁵²

Primordijalisti su, barem donekle, trajno u pravu. Naime, oni tumače da je značenje identiteta u jakom smislu pripadanja, čak žrtvovanja, te da se aflijacija nerijetko vezuje uz skrivene namjere koje se ne mogu racionalno formulirati.¹⁵³

Suprotno tome, instrumentalizam tumači da u etničkim vezama nema ničega neminovnog ili urođenoga. Po ovome je smjeru etnicitet isto što i interes, pa u temelju ljudskoga zajedništva nema ni emocija ni sentimenta, a lojalnost koja bi imala veze sa solidarnošću za instrumentaliste je vođena idolom koji se zove *racio*. Slijedom toga priznaju postojanje samo interesnih grupa: etnicitet i nacija su sredstva za ostvarenje različitih ciljeva koji proizlaze iz trenutačnih interesa društvenih i političkih elita.¹⁵⁴ Identifikacija je, dakle, promjenjiva i fluidna. Prema instrumentalistima, etnicitet nije ništa drugo doli izvor mobilizacije kojemu je cilj ostvarivanje političke vlasti i ekonomske dobiti (npr. različiti oblici religijske, jezične i etničke identifikacije bili bi, prema njima, osnovano ishodište opće mobilizacije u svrhu ostvarivanja političkih i ekonomskih ciljeva). Taj je način gledanja povezan sa suvremenim objašnjavanjem etniciteta, a koje karakterizira činjenica da se ljudi u modernim nacionalnim državama bore za ograničene ekonomske i političke resurse. Slijedom toga, etničke grupe su instrumentalne grupe. I više od toga: umjetno stvorene i održavane radi pragmatične koristi ili kao oruđe za pridobijanje kolektivnih uspjeha. Osnovno pitanje je razumijevanje uvjeta u kojima pojedinci, koji se pozivaju na neku etničku pripadnost na kraju i razviju solidarnost s drugim ljudima. Prema tome, istraživač se treba usredotočiti isključivo na procese nadmetanja i natjecanja. Etničke granice, ako već i nisu posve izumljene od etničkih i intelektualnih elita u cilju socijalne i političke manipulacije, onda barem koreliraju sa specifičnim socijalnim i političkim projektima na kojima je zajednica angažirana. U jednostavnijim oblicima etnicitet je, prema instrumentalistima, istina uvjetovan zatečenošću svakoga pojedinca kada se nađe u 'infantilnoj etničkoj klopci', tj. zatečenošću rođenjem u zajednici u kojoj se socijalizira i enkulturira, no, osjećaj pripadanja razvija i izvan prijateljsko-rođачke mreže sa svima s kojima dijeli teritorij, jezik, religiju i običaje. No, u kasnijim fazama razvoja etnicitet je uvjet za nastanak nacionalne države, nacionalizma

¹⁴⁹ Radikalni primordijalisti govore u tom smislu o „super-obiteljima“, Conversi, 2003:16.

¹⁵⁰ Usp. Geertz, 1963.

¹⁵¹ Usp. Katunarić, 2003.

¹⁵² Usp. Grbić 1994, Llober, Poutignat-Fenart, 1997, Katunarić, 2003.

¹⁵³ Usp. Rex, 2003.

¹⁵⁴ Radikalni instrumentalisti ove elite nazivaju „ambicioznim društvenim inženjerima“, Conversi, 2003:17.

i etnonacionalizma. U najnovije vrijeme takav identitet se pak proklamira kao 'drugi projekt' povezan s gorućim globalnim procesima: migracijama.¹⁵⁵

Instrumentalizam se često referira na konstruktivizam, po kojem su etničke zajednice također produkt ideoloških konstrukcija identiteta zajednica od strane kulturnih i političkih elita. Međutim, i potonji tvrde: grupne granice ipak nisu primordijalni nego socijalni konstrukt.

Situacionizam, među kojima su i pripadnici *Manchesterske škole*, govore o etničkim i drugim društvenim identitetima kao relativnim pojmovima koji su podređeni (uvjetovani) situaciji. Pojedinaac, određen situacijom (društvenom, političkom i ekonomskom) mijenja ponašanje reakcijom na situaciju; npr. u nekim se situacijama ponaša kao 'pripadnik plemena', a u drugima kao 'građanin'.

Interakcionizam (oslonjen na „barthovske tvrdnje“) kazuje da zajednica samu sebe percipira ili samodefinira kroz način interakcije s drugima, najčešće na granicama sa susjednim zajednicama.

Developmentalizam tumači da je zajednica ljudi udruženih na etničkoj osnovi nestabilan oblik zajednice koja je nastala s razvojem industrijalizacije pa će se u postindustrijskom razdoblju dezintegrirati ili zamijeniti nekim drugim oblikom zajedništva.

Neki smjerovi, koje je možda i teško definirati, bili bi kombinacija više njih. Tako npr. relacionisti ustraju na tvrdnjama o konstantnoj transformaciji identiteta, jer se dotični temelji/ temelje (na individualnoj i na kolektivnoj razini) na isto tako konstantno transformirajućim faktorima kao što su kontekst i interakcija. To, dakako, vodi ka zaključku da su temelji identifikacije *odnosi* prema drugome. Ili: identiteti nisu ništa drugo nego predodžbe o sebi koje su pak zrcalna slika, pozitivna (o nama) i negativna (o onima drugima) s kojima se individua ili kolektiv zateknu u interakciji. To dijelom podsjeća na barthovski interakcionizam jer se, dakle, u komunikaciji i interakciji (a ne u izolaciji) pojedinci i kolektivi uspoređuju i ako baš i ne stvaraju, a onda svakako *traže* razliku. No, traže ju i 'prema van', tj. prema drugima, s naglaskom na razlici i granici s jedne strane, a s druge 'prema unutra', tj. prema sebi, s naglaskom na zajedništvu i istosti. Međutim, to zajedništvo i istost na labavim je temeljima, jer tendira *mitu o istosti*, koja (tj. istost) izgleda u stvarnosti niti je postojala, niti postoji. Zagovornici ovakvih i njima bliskih teorija rado se pozivaju na Sigmunda Freuda koji je jednom davno postavio teoriju¹⁵⁶ o narcizmu finih/malih/minornih razlika. Iz njih se, premda su dakle fini/mali/minorni stvaraju jaki identiteti jer su sposobni izazvati antagonizme, pa i konflikte.¹⁵⁷

U svakom pogledu činjenica jest da je osnova svih modernističkih teorija o identitetu misao 'o drugome kao odrazu sebe' (na individualnom i kolektivnom nivou). Ta misao o razlikama je možda i najaktivniji akter u identifikacijskim procesima. To pak dovodi u pitanje Barthovu bezrezervnu arbitrarnost u izboru aspekata vlastite kulture kao distinktivnih obilježja jer, kako nas upozorava Bourdieu, identitet ipak leži u razlici (ma kakva ona bila),¹⁵⁸ što korespondira sa spomenutim freudovskim narcizmom finih/malih/minornih razlika.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Usp. Čapo Žmegač, 2002; Perinić Lewis, 2011.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Usp. Bourdieu, 1984.

Naravno, prisutne su i druge orijentacije, npr. *teorije o interesnoj grupi*, koje etnicitet sagledavaju kao odraz grupne solidarnosti da bi se izvršio utjecaj na socijalnu i ekonomsku politiku, ili kao grupnu solidarnost koja se javlja u konfliktnim situacijama kada pojedinci imaju zajedničke materijalne interese. Moguće je etnicitet i nacionalost sagledavati kao sentiment i kao pokret, kao proizvod industrijskoga društva, pri čemu je primarno zajedništvo u dijeljenju iste kulture kao sustava ideja, znakova, asocijacija, načina ponašanja i komunikacije, zajedništvo u kome se ljudi međusobno prepoznaju kao 'svoji', gotovo kao artefakti ljudskih uvjerenja, lojalnosti i solidarnosti.¹⁵⁹ Nadalje, primamljiva je i *teorija racionalnoga izbora*, po kojoj se uloga individualnoga izbora u cilju postizanja nekih profita ne može postići individualnim strategijama. Prema toj teoriji, članovi etničkih grupa nisu definirani na temelju svoje nedobrovoljne pripadnosti i nesvjesne interiorizacije grupnih vrijednosti već naprotiv, etničke grupe formiraju se kada pojedinci žele postići određene ciljeve, primjerice bogatstvo ili vlast do kojih ne mogu doći individualnim strategijama. Pojedinci djeluju u cilju uvećavanja svojih probitaka, a etničke se interakcije promatraju kao kompetitivne razmjene u tržišnoj situaciji u kojoj pojedinci nastoje svoje probitke uvećati u skladu s procesom troškova i dobiti.

Naposljetku, ne mogu se zaobići ni *neomarksističke teorije* koje etnicitet vide kao odraz ekonomskih antagonizama. Logično, radi se o odnosu etniciteta i kapitalističke eksploatacije rada. Etničke podjele razmatraju se polazeći od funkcija koje obavljaju u kapitalističkom sistemu, a pogotovo onih koje omogućuju formiranje jeftine radne snage. Ukazuju na industrijska društva u kojima antagonizmi između doseljenoga i domaćega stanovništva nastaju iz podjele tržišta rada: podjela među radnicima zbog etničkih karakteristika ne potječe iz predrasuda prema članovima etničkih grupa, nego iz opće tendencije kapitalizma da formira što je moguće nižu cijenu rada. Npr. migranti su i prema objektivnim (nizak ekonomski status) i prema subjektivnom (visoka motivacija za radom) kriterijima jeftina radna snaga. Situacija ekonomske kompeticije, koja rezultira iz podjele tržišta rada, služi kao objašnjenje socijalnih fenomena marginalizacije ili segregacije koji odgovaraju interesima radnika iz najbolje plaćenih etničkih grupa.

Postmodernističke teorije (uvjetno nazvane postmodernističke jer postmodernisti odbacuju izgradnju općenitijih teorijskih polazišta) odbijaju evolucionističko poimanje društva, a samim time i etniciteta. Postavljaju drugačija pitanja i daju drugačije odgovore. Jedan njihov predstavnik, vrlo ugledan u antropološkim krugovima, Stuart Hall, *svojim neokulturalističkim pristupom* centralno mjesto daje kulturnim aspektima etniciteta, radikalno se suprotstavljajući tradicionalnim shvaćanjima kulture kao integriranoga totaliteta najveći značaj pridajući simboličkoj djelatnosti suprotstavljajući se i instrumentalistima i primordijalistima. Prema takvom poimanju etnicitet je kulturni sustav koji pojedincima omogućuje da odrede svoje mjesto u širem društvenom poretku; to je proces kojim ljudi kroz kulturne razlike priopćuju jedni drugima ideje o ljudskoj distinktivnosti i pokušavaju riješiti probleme značenja. Etničke kategorije su simboli čiji sadržaj varira s obzirom na različite situacije, ali uzeti zajedno, oni tvore sustav međusobno povezanih značenja. Shodno tome, ne postoje etničke grupe, nego promjenjiv sustav etničkih kategorija koje imaju značenje samo zahvaljujući činjenici da ih definiraju i koriste ljudi koji imaju zajedničko razumijevanje i očekivanja u pogledu osnovnih razlika (pa

¹⁵⁹ Usp. Gellner, 2003; Cohen, 1985, 2002.

eventualno i sličnosti) među članovima vlastitoga društva. Dakle: etnički karakter pojedine grupe prije svega je ovisan o društvenom kontekstu u kojem se grupa nalazi... itd.

Sve u svemu, sukus svih navedenih teorijskih pristupa je u sljedećem: etnicitet je oblik organizacije grupe ili princip podjele društva čije se značenje može mijenjati u vremenu i s obzirom na situaciju; fluidan je i neodređen aspekt društvenoga života s kojim se može manipulirati; različitoga je značenja u različitim situacijama te najčešće od samih sudionika ovisi kakav će on biti. Pristup, koji inzistira na granicama, npr. Barthov, implicira da je etnicitet splet promjenjivih interakcija prije nego bitna komponenta društvene organizacije. Uz Smithove postavke o etnicitetu kao pojmu zajedništva ali i razgraničavanja, te iste granice naravno ne nastaju i ne postoje same od sebe, već ih formiraju ljudi bez obzira na formalne i neformalne kulturne i etničke razlike i sličnosti. A u interaktivnom polju zajedništva, razgraničavanja i osobnih razlika, vladaju dvije opcije: izbor ili na/d/metanje.

Očito je da na oblikovanje različitih koncepcija i teorija identiteta utječe niz faktora: povijesne okolnosti, znanstvene tradicije, aktualne teorijske i ideološke orijentacije, i sl. Ranija znanstvena praksa, nasljednica etnološke i antropološke misli devetnaestog stoljeća, favorizirala je i u hrvatskoj znanstvenoj praksi (otprilike do 1970-ih godina) one teorije koje su u fenomenu identiteta vidjele prirodnu i urođenu (primordijalnu) i statičnu kategoriju. Kritičkom revizijom istih, u ranim sedamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća unošene su nove dimenzije u istraživački rakurs te se identitet vezivao uz izdanke svega što karakterizira suvremeno doba: od modernizacije do globalizacije.¹⁶⁰ Nove dimenzije rezultirale su s više pomaka, ali zajednički im je nazivnik pomicanje od identiteta i identifikacijskih procesa prema raznolikom praksama i strategijama koje ostavljaju pojedincu široke mogućnosti primjene i razvoja tih istih praksi i strategija koje na proces identifikacije gledaju kao na interakcijsko-inkorporacijski projekt u cilju razvoja vlastitoga ili istinskoga Ja.¹⁶¹

Od paleotohničkog raja do globalizacijskog k/raja?

Globalizacija našega doba nastavak je duge povijesne tradicije globalizacijskih procesa¹⁶² koji, uz globalizaciju ekonomije tehnologije i znanosti, mijenjaju modele svjetske kulture i civilizacije. No, globalizacija našega doba dolazi nam s novom dimenzijom i karakteristikom: vezana je uz posljednji izdanak društveno-ekonomskoga razvoja, a to je neoliberalni kapitalizam.¹⁶³ Od niza teorija o globalizaciji,¹⁶⁴ za istraživače društvene i humanističke provenijencije posebno je zanimljiv *transformacionalizam* koji naglašava da je globalizacija širok pojam i osim ekonomije zahvaća druge sfere života: političke, društvene i kulturne, čime preoblikuje svjetski poredak te nas uvodi u novu fazu transformacije svjetskoga društva.¹⁶⁵ Jedna od projekcija za budućnost

¹⁶⁰ Usp. Grbić, 2005.

¹⁶¹ Usp. Poutignat, Streiff-Fenart 1995; Ethnicity..., 1996.

¹⁶² Neki autori smatraju da je prethodnik globalizacije trgovački kapitalizam 15. stoljeća kada su Španjolci i Portugalci vladali svjetskim morima.

¹⁶³ Kao povijesni proces i kao politički projekt neoliberalnoga kapitalizma.

¹⁶⁴ Npr. zagovornici teorija o rodu i naciji, civilnom i etničkom nacionalizmu, supranacionalizmu, globalizaciji, usp. Smith, 1998; ili npr. hiperglobalisti, skeptici, i dr., usp. Fox, 2001.

¹⁶⁵ Ibidem.

toga transformiranog društva bila bi ne samo neka nova deetnizacija, nego i deetatizacija, tj. slabljenje uloge i moći ili čak i nestajanje nacionalnih država,¹⁶⁶ čime bi se potpuno preoblikovali oblici i temelji zajedništva. Dolazak dvadeset prvoga stoljeća popraćen je prognozama i vizijama o progresivnim promjenama sustava, koje prati zastarijevanje nacija i nacionalizama kojima će uslijed djelovanja snaga ekonomske i političke integracije mjesto ustupiti nepristrani internacionalizam (zar opet?).

No, kako tvrdi Eric Hobsbawn, možda su danas termini poput etniciteta, nacije i nacionalizma već demodirani i neadekvatni da bi se opisali oni politički entiteti i sentimente kojima su se jednom baš tako imenovali, možda je točno da je prošlo njihovo „zlatno doba“, ali deetnizacija i deetatizacija nisu još blizu.¹⁶⁷ Naime, jačanje etnicizma kao i regionalnih identiteta u novostvorenim državama i drugdje po svijetu u posljednja dva desetljeća upućuju na drugačija razmišljanja. Tome potporu daju pragmatizam i povijesno iskustvo. Sudeći prema iskustvima najnovijih trendova eurointegracijskih procesa, čini se da je nacionalna država još uvijek efikasan medij za samo/upravljanje u zajednicama ljudi koje ujedinjuje zajednička povijest i kultura, dok renesansa regionalnih identiteta upućuje na moguće stvaranje otpora ne središtima moći nacionalnih država, nego stvaranju *melting Europe*¹⁶⁸ u kojoj ne nestaju, nego se samo mijenjaju granice ili tek pojam i dojam o njima. Globalna kultura (npr. konzumerizam), naime, vodi fleksibilizaciji tradicionalnih načina komunikacije među različitim zajednicama i doista prelazi granice nacija-država. Međutim, neke granice postaju rigidnije, prije sve one koje dijele bogate, privilegirane, moćne i i 'one druge' koji to nisu, odnosno, tj. na one koji imaju pristup globalnom slobodnom tržištu i one koji to nemaju niti će ga imati u skoro vrijeme, što je svakako jedna od temeljnih značajki i rezultata globalizacije neliberalnoga kapitalizma. Stoga današnja društva više ne počivaju na binarnim načinima razmišljanja mi – oni; dobro – loše; napredno – nazadno, moderno – postmoderno, nego na specifičnoj interakciji u kojoj se kontroliraju značenja identiteta vlastite grupe, ali u tom procesu često se paralelno učvršćuje identitet druge grupe (s kojom smo u interakciji) tako da su otvorena za bezbrojne varijacije.¹⁶⁹

Reteriranje globalizacije: od viteza Pavla do naših dana: *zasebne granice, porijeklo, biljezi, povijest i upečatljivi narodni običaji*¹⁷⁰

Budući da danas na identifikacijske procese najviše utječe neoliberalna globalizacija koja stvara model: "...korporacijskog multikulturalizma što dovodi u pitanje pluralizam kultura zbog profitne nezasitnosti *homo oeconomicusa*, s opasnom tendencijom ukidanja kulturnog pluralizma ili dovođenja u pitanje potonjega..."¹⁷¹ promjene u tim procesima su sve brže, rezultati

¹⁶⁶ Usp. Pfaff, 2001.

¹⁶⁷ Usp. Hobsbawn, 2003.

¹⁶⁸ Asocijacija na američki *melting pot*.

¹⁶⁹ Usp. Cohen, 2002.

¹⁷⁰ Parametri "istobitnosti i individualnosti" koje danas prepoznavamo kao referentne točke etničkoga, nacionalnog i kulturnoga identiteta prema "po mnogo čemu središnjem teoretičaru hrvatskog identiteta" Pavlu Ritteru Vitezoviću u djelu *Croatia rediviva*, 1700. g., usp. Banac, 1992.

¹⁷¹ Usp. Milardović, 2003.

nepredvidivi, a izazovi za istraživače neodoljivi. Ako, naime, apostrofirajući prošla iskustva, želimo dokučiti mjesto i ulogu i nadalje transformaciju etničkoga sentimenta u globalnoj realnosti, a time izravno promišljati o trenutnoj situiranosti različitih identiteta ili o njihovoj eventualnoj budućnosti, prožimanju etničke i kulturne homogenizacije i divergencije, otvara se mogućnost stvaranja raznolikih istraživačkih modela. Primjerice, možemo krenuti od više-dimenzionalnosti identiteta, od procesa identifikacije koji je u svojoj osnovi proces kreiranja granica, tj. askribiranja distinktivnih kulturnih obilježja, distanciranjem i koreliranjem ovoga procesa s ulogom institucija moći; uvesti teorije o transkulturaciji kao kulturnoj transmisiji koja uvažava podjednaku važnost razlika i sličnosti među grupama; teoriju o promjenama i redukciji objektivnoga kulturnog sadržaja koji ne potire nego tek preoblikuje kulturni kontinuum i 'prvobitnost' ili 'izvornost' identiteta; zamisliti zajedništvo kao medij i agens za okupljanje ljudi i njihovu društvenu, kulturnu, političku i svaku drugu organiziranost; promatrati globalne fenomene na lokalnoj razini¹⁷² i usmjeriti se prema recentnim kulturnim pojavama: globalnim hibridnim identitetima i nizu supstitutivnih identiteta kao setu projekata koji od ljudi zahtijevaju da zamišljamo i doživljavamo prostor i vrijeme na poseban način.¹⁷³

No, premda u svemu tome ima indicija da se stvaraju «kulture bez sjećanja»,¹⁷⁴ isto tako ima indicija koje upućuju na zaključak da ti suvremeni identiteti nisu nikakvi pseudo-identiteti, nego autentični odraz stvarnosti ili *autentično novo*. U tom slučaju možemo (eventualno i relativno uspješno) odgovoriti na pitanje: zamišljamo li ili stvarno u svijetu uočavamo (i njima pripadamo) etničke zajednice, pripadnike nacionalnih i inih i manjina, izbjeglice, transnacionalne korporacije, nevladine udruge, nacionalne države, potrošače, društvene pokrete, medijske mogule, trgovačke organizacije, međunarodne pravnike, bankare, znanstvenike... gdje su doista njihove granice, postoji li i u kojem intenzitetu egzistira etnički sentiment te gdje se i uz pomoć kojih mehanizama etnički sentiment generira i postaje konstitutivnim elementom suvremenih identiteta?

Identitet, pa u sklopu njega i etnički sentiment, živi u objektivnom kulturnom sadržaju u kojem tradicija ima poseban status, budući da se (još uvijek) najvećim dijelom upravo iz nje selektiraju etnički i kulturni markeri – mediji za askripciju i identifikaciju. Ne izvorna, nego 'izvorna', dakle modificirana i transponirana u svako nastupajuće novo doba, budući da u 'izvornosti' prepoznamo dramu identiteta: *biti isti, ali uvijek na drugi način*.¹⁷⁵

Identitet živi u globalnosti i lokalizmu istovremeno: u, na, i iza granica. Isto i različito osvještava se osvještavanjem granica. Od zavičaja do domovine, ljudi postaju svjesni svoje kulture kad shvate njezine granice, tj. kad se pojavi drugačije i različito, odnosno nešto što odstupa od uobičajenoga ili normalnoga: norma postaje granica, simbolički smisao prepoznavanja i učvršćivanja identiteta. Za proces simboličke identifikacije bitne su i predodžbe o onome što imamo «unutra» i o onome što je drugačije od toga¹⁷⁶...; na granicama se kroz susret insajdera

¹⁷² O uspješnosti istraživanja globalnog na lokalnoj razini, usp. Friedman, 2004.

¹⁷³ Usp. Tsing, 2004.

¹⁷⁴ Usp. Čolić, 2002.

¹⁷⁵ Usp. Banac, 1992:88.

¹⁷⁶ Cohen, 1985:69.

i autsajdera događa 'igra' sa sličnostima i razlikama, ili: u interno-eksternoj dijalektici prepoznavanja zajednice događa se kontinuirano 'poigravanje' sa sličnostima i razlikama.¹⁷⁷

Identitet živi i u povijesnosti. Selektivnom re/konstrukcijom prošlosti, otkrivanjem referenci iz prošlosti i pozivanjem na njih, svaka se generacija ogleda u suvremenosti; tako se, među ostalim, stvaraju mitovi...¹⁷⁸

Budući da je u objektivnosti ovih parametara ugnježdjena i subjektivnost, ovo promišljanje o identitetu u globalnoj realnosti koja često nalikuje virtualnom svijetu, – uz dužno poštovanje spram Jungove misli o nagonu za integracijom koja je pak samo varijanta Frommove misli o udruživanju ljudi kao imperativnoj ljudskoj potrebi – istraživača motivira da sroči bajkovit zaključak: i geneza i granice i simboli i zajednička sudbina i na koncu konca, kako je prije više od tri stotine godina ustvrdio vitez senjski Pavao Ritter Vitezović: *upečatljivi narodni običaji*, svjedoče da stabilnost procesa identifikacije kao i njegovoga krajnjeg rezultata – identiteta, sve-mu usprkos, dugo vremena može biti neupitna. U tome je smislu sasvim razložno za očekivati reteriranje globalizacije i vjerovati u upitnost deetnizacije i deetatizacije, što ne isključuje pojavu supraidentiteta, ali ne u smislu nekadašnjega 'okrupnjavanja etnosa', naprotiv, u opstanak nebrojenih različitih identiteta i njihovu međusobnu komplementarnost.¹⁷⁹

U tom smislu mogla bi se pojasniti pitanja zašto više *ne samo* 'tko smo', ili 'odakle dolazimo', nego i 'što jesmo', 'što bismo mogli postati', 'kako se reprezentiramo'¹⁸⁰. Jesu li to konstrukti koji govore o tome 'što mi jesmo' a 'drugi nisu' i 'jesmo li mi ono što drugi nisu'. Jesmo li baš potpuno ovisni o prisutnosti, tj. komunikaciji i interakciji s drugima? Je li to uobičajen slijed pitanja ili totalno pretjerivanje? Jednim dijelom svakako jest pretjerivanje. Pa ipak, u pravu je Stuart Hall u svojim postavkama o promjenjivosti, mnogostrukosti, dinamičnosti i nemogućnosti omeđivanja, pa i definiranja identiteta, tvrdeći da se pojam identiteta mijenja u identifikacijske strategije i prakse, možda doista u pozicijske identitete.¹⁸¹ U pravu je kada kaže da su identiteti subjekti radikalne historizacije i neprekidno se nalaze u procesu promjene i transformacije.¹⁸² U tom smislu stvarno se događa pomicanje sa stabilnosti i nepromjenjivosti prema strategijama, pri čemu se naglašava akcija, a ne neko fosilizirano činjenično stanje stvari. Identiteti doista nastaju primjenom strategija manipuliranja s određenim identitetskim resursima (povijest, jezik, religija, kultura, i sl.). Međutim, teško je prihvatiti da su samo različitost i ekskluzivnost temelj konstrukcije samo/prezentacije, tj. identifikacije. Možda s manjim (ili

¹⁷⁷ Jenkins, 1996:7.

¹⁷⁸ Cohen, 1985:99.

¹⁷⁹ U hrvatskoj etnologiji istraživanje identiteta prema novim paradigmama uvele su Dunja Rihtman Auguštin i Olga Supek; uslijedila su istraživanja Jadranke Grbić Jakopović i Jasne Čapo Žmegač; danas već raspoložemo s nizom „identitetskih“ radova, primjerice Olge Orlić i Ane Perinić Lewis o otočkim identitetima, Ivone Orlić o korelaciji identiteta i kulturnoga turizma, te regionalnih identiteta, npr. Marinka Vukovića (Brodsko Posavina), Ane Marije Vukušić (Imočani u Zagrebu), industrijskoga identiteta Andree Matoševića i dr., a u tijeku su još brojna slična istraživanja.

¹⁸⁰ Hall, 1996a; 1996b.

¹⁸¹ Hall, 1996a:360.

¹⁸² Hall, 2003.

prikrivenijim) udjelom, ipak riječ je i o istosti i jedinstvu. Jer, i pojedinac i kolektiv kojemu pripada, identificira se i temeljem objektivnoga kulturnoga sadržaja: matičnoga lokusa (mjesta rođenja, zavičaja ili domovine), jezika kojim govori, načinom na koji živi, običajima koje prakticira, vjerom u koju vjeruje, obitelji kojoj pripada, prijateljima s kojima se druži i napokon predmetima kojima je okružen. To 'objektivno' podloga je za kreiranje subjektivnih, očito neophodnih, pa makar zamišljenih i izmišljenih opreka prema drugima, što naposljetku potvrđuju najnovija istraživanja „materijalnih praksi bivanja i pripadanja u transnacionalnim društvenim prostorima“¹⁸³ elaborirana u prvom poglavlju. Na taj način lakše je razumjeti hrvatske iseljeničke, dijasporske, migrantske zajednice raspršene diljem svijeta, od kojih su mnoge, kako je rečeno na početku, usprkos transnacionalizmima, translokalizmima, deteritorijalizaciji i sl., do danas uspješno prebrodile globalnu transformaciju i šizofreniju, te zamišljanjem, uzbudjenjem, željama, snovima i fantazijom uz sve objektivno što ih čini 'takvima i nikakvim drugačijima' obdržale izvorni ili 'izvorni' identitet.

GLOBALNI MIGRACIJSKI VALOVI I SUDBINA HRVATSKE

U novije doba odvijalo se nekoliko globalnih migracijskih valova. Posebno intenzivni bili su od 15. stoljeća nakon Velikih Otkrića kada su mase ljudi pošle put Amerike, nedugo potom Australije i Novoga Zelanda. Intenzitetom im se pridružuje i trgovina afričkim robljem, kasnija „jagma za Afrikom“, tj. njezino koloniziranje od strane europskih država, još kasnije ukinuće ropstva, dekolonijalizacija i svjetski ratovi, nemiri u pojedinim širim svjetskim regijama i sl.¹⁸⁴ U sasvim recentno doba, zahvaljujući procesima poput globalizacije i eurointegracijskih procesa, cijela je planeta upravo premrežena migracijskim pokretima, u njima sudjeluje sve veći broj ljudi a strukturalne su im karakteristike sve raznolikije.

S time u vezi, ali povezano sa specifičnim političkim i ekonomskim prilikama, sudbina Hrvatske se mijenjala kroz minula stoljeća. Prodom Osmanlija u 14./15. st., hrvatsko etničko područje je s jedne strane bilo emigracijsko, no, s druge strane, depopulirana područja uskoro su naseljavana novopridošlim stanovništvom. Od 18. st. bila je to ponovno imigracijska zemlja, što je uglavnom bila posljedica kretanja stanovništva unutar tadašnjih državnih granica Habsburške Monarhije, odnosno Austro-Ugarske Monarhije. Od druge pol. 19. st. situacija se opet mijenja. Tada se, naime, sve veći broj ljudi odlučuje na emigraciju, koja svoju kulminaciju doživljava na prijelazu iz 19. u 20. st. Od kraja 20. st., ponovno zahvaljujući specifičnim hrvatskim prilikama, ali i pod utjecajem globalizacije, Hrvatska je i emigracijska i imigracijska i tranzitna zemlja. Naime, kao posljedica rata nakon raspada Jugoslavije, Hrvatsku je zahvatio val prisilnih migracija (i/ i emigracija). Nadalje, dolazi do pojave (blago rečeno) neregulirane imigracije koja potencijalno dovodi do 'novih' manjina u Hrvatskoj: npr. kineska, rumunjska i ukrajinska, i dr.¹⁸⁵

¹⁸³ Povrzanović Frykman, 2010:39.

¹⁸⁴ Usp. New Encyclopaedia Britannica, 1995; Davidson, 1984.

¹⁸⁵ Usp. Čačić-Kumpes, Kumpes, 2006.

UZROCI I FAZE MIGRACIJA

Vrijeme stvaranja velike dijaspore hrvatskoga naroda započinje u prvoj polovici 15. stoljeća. Osnovni uzrok, tj. potisni faktor migracija i iseljavanja bio je prodor Osmanlija. Od tada pa sve do konca 18. stoljeća velike skupine Hrvata napuštale su svoja domicilna područja, seleći se u valovima u nekoliko pravaca. Svaki je val bio povezan s novim osvajanjem hrvatskoga etničkog područja i prouzrokovao usporedno događanje dvaju procesa: proces masovnoga iseljavanja iz Hrvatske i proces doseljavanja novih migranata iz južnih i jugoistočnih krajeva na hrvatsko etničko područje.

Područja useljenja ovih hrvatskih migranata, koje stručna literatura naziva starom hrvatskom dijasporom, a bila je to južna, sjeverozapadna, srednja i srednjoistočna Europa, potraživala su radnu snagu. Razloga tome bilo je više. Naime, kao i većina srednje Europe u to doba, uslijed osmanlijskih napada i okupacije, lokalnih ratova, epidemija zaraznih bolesti, mikroklimatskih promjena, elementarnih nepogoda i sl., ta su područja bila depopulirana i u ekonomskoj stagnaciji, te se (i) u hrvatskim migrantima vidjela željena radna snaga. Vlasnici crkvenih i vlastelinskih imanja (od koji su neki bili Hrvati) nastojeći zadovoljiti potrebe za radnom snagom, susretljivo su prihvaćali doseljenike i smještali ih na svojim posjedima. Tako je većina hrvatskih migranata završila u ruralnim područjima. Međutim, jedan dio Hrvata pripadao je obrtničko-trgovačkom sloju, kao i plemstvu koje se situiralo u urbanim središtima.¹⁸⁶

U početku sukoba s Osmanlijama prvi su bili u opasnosti južni krajevi Hrvatske, i to: sjeverne padine Biokova, Mosor i Velebit. Selidbeni val kretao se preko Jadrana na Apeninski poluotok. U drugoj polovici 16. stoljeća smiruje se iseljavanje u tome pravcu iz gradova, ali se pojačava iseljavanje s otoka Raba, Paga, Hvara, Korčule i Braća, a nakon toga iz Istre, Primorja te otoka Krka.

Na Apeninskom poluotoku doseljenici su stvorili kolonije, imali su čak i vlastito svećenstvo. Do današnjih je dana od nekadašnjih brojnih zajednica apeninskih Hrvata, kako ih naziva stručna literatura, preživjela jedino skupina Hrvata u talijanskoj pokrajini Molise. Osim Apeninskoga poluotoka, tj. današnje Italije, pripadnici stare hrvatske dijaspore iz istih su se uzroka uselili na područja današnjih država: Austrije, Češke, Slovačke, Mađarske, i Rumunjske. Dijelom i Hrvati u Srbiji pripadaju kategoriji stare dijaspore, ali se u ovom radu obrađuju pod kategorijom Hrvata u bivšim jugoslavenskim republikama. U staru dijasporu, ali posebnih obilježja, spadaju i Hrvati u Bugarskoj. Danas po broju prednjače Hrvati u Mađarskoj, Austriji i Srbiji. Prema procjenama ova dijaspora broji ukupno oko 150 000 ljudi.¹⁸⁷

Istodobno s iseljničkim valovima s hrvatskoga državnog i etničkoga prostora u 15. st., usmjerenima prema navedenim destinacijama uslijed ekspanzije Osmanlija s jugoistoka, ostatak Europe bio je zaokupljen otkrićem Novoga svijeta.

¹⁸⁶ Usp. Kučerova, 1998.

¹⁸⁷ Usp. Holjevac, 1968; Valentić, 1970, 1973, 1977, 1984; Gradišćanski Hrvati...1973; Grbić, 1994, 2000, 2006; Izvješća...1998; Gradišćanski Hrvati...; Wikipedia...

Jesu li ili nisu dubrovački pomorci bili na Kolumbovim lađama 1492. godine kada je pristao uz obale Novoga svijeta te jesu li se ili nisu preživjeli brodolomci nekoga dubrovačkog broda u 16. stoljeću bili prisiljeni iskrcati na obalama Sjeverne Karoline, asimilirali se s jednom tamošnjom indijanskom skupinom nametnuvši joj svoje ime - Indijanci Croatan ili Croatoan, pitanja su na koja povijest još nije dala pouzdanih odgovora.¹⁸⁸ U svakom slučaju, sporadičnih i individualnih useljavanja na sjeverni i južni američki kontinent bilo je praktično od samoga Otkrića i tijekom narednih stoljeća. Prvi useljenici hrvatskoga porijekla bili su pomorci, trgovci i misionari. Zbog razvojnih potencijala, Amerika je za sve useljenike, pa tako i Hrvate, slovila kao 'obećana zemlja'. Stoga je, paralelno s pogoršanjem gospodarske situacije u Hrvatskoj, useljavanje Hrvata na oba američka kontinenta, a isto tako i u Australiju i Novi Zeland te u Južnu Afriku, počevši od polovice 19. stoljeća nadalje, poprimilo obilježje masovnosti. Uvidom u statističke podatke zemalja useljavanja, kao i izvješća iseljeničkih ureda na području bivše Austro-Ugarske Monarhije, nije moguće dati precizan podatak o broju iseljenih osoba iz Hrvatske. Međutim, postoji podatak da je s područja nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije u razdoblju od 1892. do 1931. g. u Ameriku uselilo 2 275 852 ljudi. Kako se već napomenulo, Hrvati su često dokumentirani kao Austrijanci i/ili Mađari, ili prema regionalnom porijeklu. Do nekih konkretnijih statističkih podataka dolazi se putem različitih istraživanja, od kojih neka početno i nisu znanstvenoga karaktera, nego su vođena osobnim interesima i afinitetima, ali su doista relevantni izvori za utvrđivanje činjeničnoga stanja. Njih je bezbroj, razasuti su

¹⁸⁸ Ovim intrigantnim pitanjem bavilo se više autora, npr. Louis Adamic, američki pisac slovenskoga porijekla koji je smatrao da su dubrovački brodovi dotaknuli američki kontinent čak i prije Kolumbovih, ili F. Šišić, hrvatski povjesničar, koji je tvrdio da su dubrovački mornari plovili na Kolumbovim brodovima, ili J. Horvat, također hrvatski povjesničar, koji je smatrao isto, i dr. (usp. Prpić, 1997). Jedno od posljednjih, ako ne i posljednje djelo na temu jest knjiga Adama S. Eterovicha: *Croatia and Croatians at the Lost Colony, 1585-1590*, objavljena u San Carlosu (Kalifornija) u izdanju Ragusan Pressa 2003. g. Prema prikazu Š. Š. Čorića u *Dom i svijet, informativnom tjednom prilogu za iseljenike br. 427* od 23. svibnja 2003. g., navodi se: „Pred nama je knjiga...o hrvatskim korijenima među američkim Indijancima, posebice onima koji i danas nose ime Croatan-Indijanci...priča počinje pojmom 'izgubljena kolonija' i na ogromnom stablu urezanim imenom 'Croatoan' ... u području Sjeverne Karoline, a koje su pronašli i zabilježili engleski kolonizatori Sjeverne Amerike u 16. st. Za buduće istraživače svakako su izazovne brojne značajke posebice kod Croatan i Algonquin Indijanaca, koje ih povezuju s Hrvatskom, Dalmacijom i Dubrovnikom. Primjeri spadaju u prave kuriozitet, ali svakako zaslužuju da im se netko, ne samo pionirski, nego temeljito i znanstveno posveti. Tako su jedino ti Indijanci u Americi uzgajali vinovu lozu, jedino su oni mješanci s bijelcima 'mediteranskog tipa', što oni i sami po predaji i danas ponavljaju. Jedino je kod njih tradicionalno osobno ime Ma(n)te. Do danas je sačuvano dvadesetak toponima s obveznom početnom riječi *Croatoan ili Croatan* (šume, jezera, mjesta, otoci, parkovi, zaravni i sl.). Osim toga, Eterovich nadalje upozorava na desetine drugih riječi koje uopće ne sličje indijanskim, već hrvatskim, primjerice: vrijeme je *sat*, izvor ili rijeka je *potomak*, zaravan koja je ravna i bez trave naziva se i izgovara *pokošen*, riba ili mjesto gdje se ribari je *riba-kon*, a što se tiče same riječi *Croatan*, stručnjaci upozoravaju da je nalaze u Algonquin Indijanaca, ali je zanimljivo da inače u njihovom jeziku ni u jednoj drugoj riječi nemaju glasove CR ili KR. Eterovich također navodi cijeli niz primjera prisutnosti hrvatskih mornara na dubrovačkim i stranim brodovima, a koji su dolazili u kontakt s dotičnim dijelom svijeta. Tako su bez dvojbe prije, za vrijeme i nakon otkrića Amerike, sve od 1300. do 1700. godine mnogi hrvatski mornari sudjelovali na putovanjima prema sjevernoameričkom kontinentu, a što je vidljivo, navodi Eterovich, iz brojnih mađarskih, venecijanskih, turskih i drugih arhiva i dokumenata. Vrlo su zanimljivi i još za istraživanje otvoreni brojni podaci koje navodi Eterovich, kao onaj da se današnja 'The New England Coast' prije zvala 'The New Dalmatia', da su glasoviti engleski voditelji ekspedicije Sir Walter Raleigh i naš Dubrovčanin Nikola Gozi-Guchetich zajednički vijećali u Londonu 1585. godine o predstojećem putu prema Americi itd.“ Čorić, 2003; usp. također Prpić, 1997.

u knjigama, novinskim člancima, izvješćima, arhivima i sl. Navedimo samo jedan izdvojeni primjer: titanikolog Slobodan Novković, istražujući havariju „Titanika“, utvrdio da je na tom brodu bilo trideset Hrvata, od kojih je troje preživjelo nesreću.¹⁸⁹ U svakom slučaju, postoje indicije koje upućuju na zaključak da se u razdoblju od 1892. do 1924. g. samo u sjevernu Ameriku iselilo oko dva milijuna Hrvata.¹⁹⁰

Putovanje u daleke iseljeničke destinacije organizirane su najčešće putem agencija, koje su ubirale pritom velik profit. Istina, mnogi su stigli do željenoga cilja, ali bilo je i prevarenih, kao i onih koji su dovedeni na rub financijske propasti. Stoga, kad se danas neki pitaju, zbog čega toliko dramatziranja oko ‘bolnoga ostavljanja zavičaja’ i ‘odlaska u neizvjesnost’, te iste sintagme smatraju stereotipizacijom tih događaja te ih čak i banaliziraju. Naime možda je ipak većini na umu bila samo misao o ‘boljem životu’, što je tek jedno od mogućih pojašnjenja. Organizirano useljavanje u Ameriku počelo je 1892.g. Useljenici su ulazili u SAD kroz tzv. *američka vrata*, odnosno otok Ellis. Iz europskih luka putovalo se otprilike tri tjedna, a jasno, većina nije bila u prvorazrednim ili drugorazrednim klasama, nego u potpalublju, gdje je bila najjeftinija karta. Stizali su higijenski, emocionalno i psihički iscrpljeni. Tek je tada uslijedio čuveni *pregled u šest sekundi*, pri čemu su liječnička povjerenstva, svrstavajući useljenike u etnički poželjne (sjeverna i zapadna Europa) i nepoželjne (jugoistočna Europa i Azija), američkim vlastima omogućavala da primaju samo mlade, jake i zdrave, omogućavala selekciju.¹⁹¹ Taj čuveni pregled, kako nam tumači suvremena medicinska antropologija, svodio se na sljedeće: otkrivanje simptoma zaraznih bolesti, psiholoških poremećaja i fizičkih nedostataka. Ponižavajuća medicinska, pa i pravna procedura, koja je naročito pogađala žene bez pratnje i djecu, trajala je nekoliko desetljeća. I sam je Theodor Roosevelt 1903.g. tražio hitno poboljšanje uvjeta primitaka migranata. Treba li tome komentara?¹⁹² Taj zastrašujući tretman uključio je 1917.g. čak i provjeru pismenosti. Etnički nepoželjni, među njima, Hrvati, Srbi i Poljaci, morali su znati pročitati sljedeći tekst iz Evanđelja po Ivanu: ‘Vaša bogatstva su pokvarena, a vašu odjeću pojeli su moljci’.

Međutim, uslijed raznih nedaća koja je iseljenike pratila od odluke o odlasku, putovanja, prijema i početnoga snalaženja, brojne su nedaće zadesile one koji su ostali kod kuće. Nekima se put njihovih obitelji ‘u neizvjesnost’ pretvorio u prave tragedije: razdvojene obitelji, zapuštena imanja ostala su na teret ženama i/ili ostarjelim roditeljima. Mnogi su migranti poginuli ili nestali, a njihove obitelji nisu nikada saznale podatke o njihovoj sudbini. Doista bolno djeluje pismo Mare Orešković iz Široke Kule kraj Gospića koja je nakon spomenute havarije „Titanika“ pisala osiguravateljskom društvu moleći odštetu:

Tužna sam i žalosna stara sirota bez ikoga svoga, tko bi me do smrti dohraniti mogao. Imala sam tri sina, naime Stipana, Tomu i Luku i sva tri su boreći se za život i obstanak u tuđem svijetu poginuli, i to Stipan u Magjerskoj pogođen od mine na željeznici, Toma u Americi u jednoj fabrici, a najmlađi sin Luka ostao mi je zadnje poufanje, ali i on pošao u Ameriku, namjeri se na nesretni brod ‘Titanik’, koji je nesretno potonuo i moj sin Luka na njemu smrt našao.¹⁹³

¹⁸⁹ Usp. Vurušić, 2006.

¹⁹⁰ Usp. Bukovčan, 2006.

¹⁹¹ Bila je to inače već druga selekcija, jer se prva vršila u ukrajnim lukama, usp. Toševa Karpowitz, 2012.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ Hrvatske novine 12, 1998, str. 6.

U hrvatskoj znanstvenoj i stručnoj terminologiji naziva se ova emigracija starim ekonomskim prekomorskim / transkontinentalnim iseljeništvom.¹⁹⁴

Što se tiče ove faze iseljavanja, skup potisnih/poticajnih faktora za tako masovnu emigraciju nalazi se u općoj ekonomskoj stagnaciji i nazadovanju Hrvatske, što je bila posljedica unutarnje politike Austro-Ugarske Monarhije. Primjerice, propadanjem dalmatinskoga brodarstva, uvođenjem vinske klauzule, promjenom prometovanja između unutrašnjosti i obalnoga područja i sl., čitave su profesionalne i socijalne kategorije stanovništva (brodari, ribari, vinogradari, prijevoznici, ugostitelji i sl.) ostajale bez sredstava za egzistenciju. Tome se pridružio nesretni splet okolnosti kao što je, recimo, epidemija bolesti vinove loze u jadranskoj zoni i svinjske kuge u nekim dijelovima unutrašnjosti Hrvatske (npr. Srijem, Slavonija). Sukladno lošoj politici i ekonomiji, sporu industrijalizaciju pratila je ekstremno niska stopa zapošljavanja. Ukinuće Vojne krajine, raspadanje obiteljskih zadruga i dioba imovine otežali su plaćanje poreza, rasli su seljački dugovi.¹⁹⁵

U ekonomskoj privlačnosti 'obećane zemlje', tj. oba američka kontinenta, sagledanoj kroz mogućnosti zaposlenja, dobre zarade i podizanja životnoga standarda, nalazi se skup djelujućih privlačnih faktora ključnih za odluku da upravo oni budu emigracijska destinacija: rastuća industrija, napredna poljoprivreda, relativno dobre zarade u svim sektorima sekundarnih i tercijarnih djelatnosti i sl.

Osim pomoraca i trgovaca, koji su svakako bili pioniri hrvatskoga transkontinentalnog iseljništva, rečeno je već da su u većini hrvatski emigranti bili ribari i seljaci. Vrlo malo ih je imalo nekakvu školu ili zanat, dakle većina je bila nekvalificirana, čak nepismena. U početnim godinama, pa i desetljećima, među njima najveći je broj Dalmatinaca i Primoraca, kasnije se mijenja regionalna struktura te se udio migranata proširuje sve većim brojem i na ostale hrvatske regije.

U početku odlaze uglavnom mladi i mlađi muškarci dakle dobno i radno najproduktivniji i najvitalniji dio stanovništva.¹⁹⁶ Otprilike desetak godina kasnije počinje rasti udio žena u migraciji. Neke žene dolaze za svojim muževima, a po neke dolaze iseljenici u rodni kraj, da bi se oženili svojim sunarodnjakinjama. Neke poziva rodbina. Naime, za hrvatsko iseljništvo je općenito karakteristično da pripada tzv. iseljavanju lančanoga tipa¹⁹⁷. To je ona vrsta iseljavanja kada budući migranti, prvenstveno posredstvom društvenih i poslovnih veza s prethodnim, već situiranim migrantima, saznaju za mogućnost zaposlenja i osiguravaju sredstva za prijevoz

¹⁹⁴ Za dalji kronološki i ini pregled usp. Čizmić, 1982, 1994; Antić, 1988, 1991, 1992, 1995; Banović, 1990, 1998; Čizmić, Sopta, Šakić, 2005, Mursalo, 2003; Živković et al., 1990; Valentić, 1970, 1973, 1977, 1984 i dr. (vidi popis literature).

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ „Većinom su to bili vrlo mladi ljudi, prosjek godina tih prvih imigranata nije bio veći od 22 ...'snažna i zdrava' radna snaga koja je bila potrebna za rad u rudnicima i metalnoj industriji“, Bukovčan, 2006:72.

¹⁹⁷ Lančana migracija je poseban tip migracije u koju su involvirani migranti pojedinci, njihove obitelji, rođaci, prijatelji, susjedi i sl. Zapravo, lančana migracija poseban je tip migracije u koju je involviran migrant pojedinac, njegova obitelj, prijatelji, susjedi odnosno 'zemljaci', tj. obiteljska mreža i lokalna zajednica. Ta posve dinamizirana migracija ima više posljedica: od depopulacije domicilnoga prostora zbog poticanja masovnijih odlazaka i stvaranja novih etničkih manjina u migratornom području, do povećavanja udjela žena u migracijskim procesima, do utjecaja na spajanje obitelji, itd., usp. Dictionary, 2003.

i smještaj. Premda se nerijetko za putnu kartu do Amerike prodavala jedina i posljednja imovina, čest je bio slučaj da prethodni migranti financiraju putovanje, a ovi drugi otplaćuju od prvih zarada. Odlazak su također financirale brojne agencije pozajmicama koje su migranti također trebali otplatiti od prvih zarada. Prethodni migranti pozivaju druge ne samo iz poslovnih, nego i iz emotivnih razloga, stoga su to najčešće bili članovi obitelji i prijatelji. Tako, nakon određenoga broja godina od početne inicijative jednoga čovjeka, eventualno nekolicine ljudi, nastajale su brojčano velike, vrlo bliske i povezane iseljeničke zajednice, rezultat rodbinsko-prijateljskih i zavičajnih (regionalnih) migracijskih lanaca.¹⁹⁸

Dakle, pojam staroga iseljeničtva odnosi se na prekomorsko/transkontinentalno iseljavanje od druge polovice 19. st. do Prvoga svjetskog rata u Sjevernu i Južnu Ameriku, Afriku, Australiju, Novi Zeland. Potisno-privlačni faktori su ekonomske prirode, s jedne strane potpuno osiromašenje (pretežno seljačkoga) stanovništva i potencijalne mogućnosti u zemljama useljenja. Po broju, danas prednjače Hrvati i/ili njihovi potomci u SAD-u, Kanadi, Argentini, Čileu i Australiji.

Nakon Prvoga svjetskog rata prilike u Hrvatskoj, koja je postala dijelom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije, ekonomska, kao i društveno-politička situacija nije se bitno popravila. Naime, ta država nije uspjela riješiti gotovo ni jedan od prijašnjih uzroka iseljavanja. Primjerice, seljački posjedi se i dalje smanjuju, seljački dugovi prerastaju u pravu krizu, pitanje agrarne reforme nije riješeno, fiskalna politika u agraru teško opterećuje sitne poljoprivredne posjede, nesrazmjer između cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda sve je veća, tempo industrijalizacije je i dalje među najnižima u Europi. S druge strane, eskaliraju politički pritisci.

Iseljavanje se nastavlja i ulazi u svoju sljedeću fazu, nazvanu novim ekonomskim iseljeničtvom. Transkontinentalnoj iseljeničkoj populaciji pridružuje se, naime, europska ekonomska emigracija u prvoj polovici 20. stoljeća, a čini ju iseljavanje u zapadnoeuropske zemlje. Prema procjenama, u tome se razdoblju iz Hrvatske uglavnom u Francusku, Belgiju, Njemačku i dr. iselilo oko 150 000 ljudi. Naime, iako je prema statistikama, do 1930. g. još uvijek najveći broj migranata odlazio u prekomorske zemlje, od 1930. do početka Drugoga svjetskog rata povećava se interes za odlaskom u europske zemlje. Razloga ima više. Zapravo, broj europskih migranata počinje rasti već od 1923. g. Osnovni razlog tome leži prije svega u restriktivnoj imigracijskoj politici SAD-a (njihov Zakon o imigraciji donesen je 1921. g.), a kasnije i drugih tipično imigracijskih zemalja, prvenstveno Australije i Kanade.

Nadalje, prema podacima Iseljeničkoga komesarijata u Zagrebu, ukupno se iz Banovine Hrvatske od 1927. do 1939. iselilo oko pedesetak tisuća ljudi, pretežno poljoprivrednika, šumskih i industrijskih radnika. Tome broju pridružujemo nekoliko tisuća iseljenih Hrvata iz Istre i onih sa sjevernojadranskih otoka koji su 1920. g. Rapallskim ugovorom proglašeni sastavnim dijelom Kraljevine Italije. *De facto* iseljavali su se iz istih ili sličnih razloga. Neki su odlazili u prekomorske zemlje, a neki su se raselili po tadašnjoj Jugoslaviji (Hrvatskoj, Srbiji, sve do Kosova i Makedonije).

¹⁹⁸ Usp. Živković et al., 1990.

Jedna od bitnih karakteristika ove faze iseljavanja je promjena regionalne strukture iseljenika. Uz Dalmatince i Primorce, koji i dalje brojčano prednjače, povećava se udio iseljenika iz drugih hrvatskih regija. Tako se npr. između dvaju svjetskih ratova, pod djelovanjem lančane migracije u relativno kratkom vremenu iselio, primjerice, velik broj Žumberčana u SAD, a Međimuraca u Australiju.

Dakle, ova faza odnosi se na ekonomsku europsku migraciju između dvaju svjetskih ratova: od 1918. godine do Drugoga svjetskog rata u zapadnoeuropske zemlje, kako se spomenulo, pretežno Njemačku, Francusku, Belgiju i njoj susjedne zemlje. One zbog rasta industrijalizacije potražuju radnu snagu, a zbog pogoršanja ekonomske situacije u ondašnjoj jugoslavenskoj državi i dijelom zbog useljeničkih restriktivskih zakona u obje Amerike, Australiji, Africi i Novom Zelandu bile su vrlo poželjne imigracijske destinacije.

Međutim, svakako treba spomenuti da je bilo i drugih iseljeničkih smjerova. Tako je npr. u razdoblju između dvaju svjetskih ratova dio migranata u potrazi za poslom odlazio prema istočnim i bliskoistočnim zemljama kao što su Turska, Iran, Afganistan i sl.¹⁹⁹

Neposredno iza Drugoga svjetskog rata ponovno se bilježi masovniji odlazak iz Hrvatske. Tada odlazi najprije politička (antikomunistička) emigracija dijelom u prekomorske, dijelom u zapadnoeuropske zemlje. Prema istim destinacijama krenuo je i povelik broj Hrvata iz prihvatnih logora.

Od 60-ih godina prošlog stoljeća njima se pridružuju ekonomski migranti. Najbrojniji su tzv. gostujući radnici, tj. oni koji su šezdesetih godina odlazili u zapadnoeuropske zemlje. Naime, europska kapitalistička privreda i dalje je potraživala radnu snagu, a socijalistička Jugoslavija nije pak ostvarila 'punu zaposlenost'. Zbog ublažavanja ekonomske krize potisnula je / odstupila od ideoloških principa i otvorila granice za privremeni rad u inozemstvu. Međutim, dijelom prikladno inicijativi da to doista bude privremeni rad, a dijelom da ublaži privredni neuspjeh, u tadašnjoj su Jugoslaviji ovi migranti nazivani: "naši radnici na privremenom radu u inozemstvu". Kako su u najvećem broju bili situirani u zemljama njemačkoga govornog područja, stekli su naziv gostujućih radnika prema njemačkoj riječi: *Gastarbeiter*. Termin *gastarbajter* je najprije postao uobičajen i popularan u kolokvijalnom govoru, ali 'uvukao' se čak i u stručnu terminologiju.²⁰⁰

Za mnoge je, međutim, ova planirana privremena (tj. gostujuća) migracija stjecajem raznih okolnosti, planirano ili neplanirano, no od strane države useljenja omogućena, p/ostala trajna (najviše se to odnosi na potomke prve generacije migranata). Međutim, u ovome razdoblju brojčano značajan val iseljavanja ponovno se usmjerava prema prekomorskim zemljama, npr. Australiji, Novom Zelandu, Kanadi, SAD-u, a pridružuje im se od osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća rastući broj visokoobrazovanih ekonomskih migranata koji pripadaju migraciji poznatoj u literaturi, pod nazivom "odljev mozgova".²⁰¹ Ti migranti odlaze u razvijene

¹⁹⁹ Tako je recimo Petra Ahela iz Sv. Jakova – Šiljevice (danas: Jadranovo) put odnio u Iran, u kraljevsku palaču tadašnjega šaha Reze Pahlavija, u kojoj je, kao vrsni majstor, postavljao minijaturne mozaik-pločice, Grbčić, 2009:37.

²⁰⁰ Usp. bilj. 320.

²⁰¹ U literaturi se ova vrsta migracije naziva i „elitna migracija“, usp. Lewellen, 2002.

europske i prekomorske zemlje, uglavnom u SAD. Procjenjuje se da je u ovoj fazi Hrvatsku napustilo moguće čak i do 800 000 ljudi.

Najnovija faza iseljavanja nastupila je početkom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća. Radi se o prisilnim migracijama s hrvatskoga etničkog i državnoga prostora izazvanih ratom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nakon dezintegracije Jugoslavije. Iseljavanje karakteriziraju izbjeglički valovi iz područja zahvaćenih ratom. Najveći broj odselio se u zemlje Zapadne Europe i preoceanske zemlje (SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland). Dio njih ipak se vratio u Hrvatsku. Međutim, ni statistički niti sociološki one nisu dovoljno istražene, stoga ovom prilikom nema mogućnosti detaljnije ih obrazložiti.

Raspadom Jugoslavije dio Hrvata je u bivšim jugoslavenskim republikama i bivšoj pokrajini Kosovo postao narod u dijaspori. Radi se o Hrvatima u današnjim neovisnim državama Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, Sloveniji i Kosovu. Ukupno je riječ o otprilike 250 000 ljudi bez Bosne i Hercegovine (BiH),²⁰² ali ako bi se i oni pribrojili, bila bi to brojka od otprilike 500 000 ljudi.

Zadnjih desetak godina prakticira se osobit tip povremenih i privremenih ekonomskih migracija u zapadnoeuropske zemlje. Riječ je odlasku na sezonski rad (legalni i ilegalni). U toj specifičnoj migrantskoj populaciji radi se o velikom udjelu žena, jer radi se o privremenim i sezonskim poslovima kao npr. njegovanju starijih osoba, branju voća i sl. To doista jest privremena ekonomska migracija. S pravne strane dosta je praktična, jer za nju ne treba boravišna dozvola i sl. jer uglavnom ne traje dulje od trajanja dozvoljenoga turističkog boravka, tj. tri mjeseca.

Sve u svemu, do Drugoga svjetskog rata hrvatsko etničko i državno područje je napustilo oko 1,2 milijuna ljudi. Pribrojano s razdobljem iza toga, uz pomoć egzaktnih podataka (npr. popisi stanovništva u zemljama u kojima Hrvati žive), procjena (npr. hrvatskih diplomatskih misija i konzularnih ureda, hrvatskih katoličkih misija, hrvatskih zajednica u pojedinim zemljama) i izračuna statističke vjerojatnosti, danas u svijetu izvan Hrvatske živi oko 3,5 milijuna iseljenih Hrvata i/ili njihovih potomaka.

HRVATSKA DIJASPORA U 15. I 16. STOLJEĆU

Moliški Hrvati u Italiji: *jednoga petka u mjesecu svibnju...*

Doseljavanje Hrvata na područje južne Italije, s najvjerojatnijim ishodištem središnjega dijela Dalmacije, među ostalim i u pokrajine Molise, siromašni gorski kraj na padinama Apenina, te uz to i na područja pokrajina Marke, Abruzzo i Apulija, teklo je u više navrata i s nejednakim intenzitetom. Po doseljenju, njihova je prisutnost bila znatna. Bili su odlično organizirani, osnivali su svoje društvene institucije (npr. bratovštine), gradili crkve.

U 15. i 16. st. doseljenici su, prema nekim talijanskim izvorima (koji doseljenike navode kao *Schiavoni*, što je bio onodobni sinonim za Hrvate, odnosno Dalmatince), nastavali oko

²⁰² Hrvati u Bosni i Hercegovini imaju status konstitutivnoga naroda.

15-ak općina, na području između rijeka Trigno i Biferno. Kraj je do 1900. g. bio u popriličnoj komunikacijskoj izoliranosti, što je pogodovalo čuvanju jezika i tradicijske kulture. Asimilacija ih je gotovo izbrisala. Moliških Hrvata je prema popisu stanovništva 2001. g u tek tri naselja (Aquaviva Collecroce, odnosno Živa Voda Kruč, San Felice del Molise odnosno Stifilić ili Filić i Montemitro, odnosno Mundimitar) bilo 2064. Međutim, od toga jedva je polovica onih koji još govore jezikom svojih predaka, danas zvanim moliškohrvatski jezik.²⁰³

Među njima još živi predaja da su im preci *jednoga petka u mjesecu svibnju* došli *s onu banu mora*. Taj događaj svečano obilježavaju svake godine, npr. u mjestu Mundimitar

svake se godine tijekom mjeseca svibnja posebno obilježava svaki petak, mise su svečanije i duže. No, posebno svečano slavi se zadnji petak u mjesecu (koji naravno uvijek pada na neki drugi datum) jer su prema jednoj legendi, Hrvati u ove krajeve došli jednoga petka u mjesecu svibnju. Kako se ne zna točno koji je to petak bio, slave se svi, a zadnji petak posebna je proslava i ujedno dan svete Lucije, zaštitnice mjesta. Kako kaže ista legenda, Hrvati su prelazeći more sa sobom nosili drveni kipić svetice koja ih je na tom tužnom putu... trebala sačuvati od nesreće i zla... Rano ujutro proslava započinje limenom glazbom, zatim se žuri na misu, iza koje je procesija kroz cijelo selo. Žene nose kip svetice svečano ukrašen zlatnim nakitom i uz molitvu vraćaju ga na njegovo mjesto u crkvi. Na sajmu se pozdravljaju susjedi i znanci, kupuje se i prodaje sve, od igle do aviona, glazba i dalje svira, djeca trčkaraju... Malo iza podneva sve se utiša i smiri, svaka se obitelj okupi na zajedničkom objedu, da bi navečer opet svi prisustvovali glazbenom koncertu i vatrometu koji mora biti velik i što glasniji, da se nadaleko vidi i čuje...²⁰⁴

Dio njih, kako se spomenulo, oko polovice ukupne populacije, tj. oko 1000, još govori *na našo*, tj. materinskim idiomom, moliškohrvatskim jezikom, neobičnom mješavinom štokavsko-ikavskoga narječja, s dosta čakavskoga utjecaja te naravno talijanskoga jezika. U njihovom jeziku nema turcizama, što je lingviste i ostale znanstvenike upućivalo na zaključak da se doista radi o ranoj migraciji, iz vremena kada možda uopće nisu bili u doticaju s Turcima ili je taj doticaj bio iznimno kratak. Taj je jezik, kao uostalom i drugi jezični idiomi naše dijaspore, rezultat jezičnoga razvoja koji se odvijao pod posebnim uvjetima: izoliran od matične jezične sredine kroz jezične dodire i interferencije s idiomima iz okruženja u kojem su se situirali, oblikovan je osebujan jezični izražaj. Promjena načina života, nestajanje starih grana privređivanja, zapošljavanje izvan nekada relativno izoliranih ruralnih sredina, iseljavanje, mješoviti brakovi, školovanje i mediji, sve su to razlozi nestajanja dijela leksika, kao i unos riječi iz dominantnoga jezika. Put njegovoga razvoja i očuvanost na svim jezičnim razinama, predmet su istraživanja više suvremenih znanstvenih projekata. Posebno o jeziku, etnografskoj i povijesnoj baštini skrbi Zaklada „Agostina Piccoli“ sa sjedištem u Mundimitru. Svoj rad ova zaklada prezentira u publikacijama, na tribinama, na izložbama i sl. Tako npr.: „...snimanje i transkripcija starih napjeva i molitvi rezultiralo je izložbom *CD Riče oš sviče (Riječi i svjetla)*; ponovno otkrivanje starih tradicionalnih nošnji imalo je za posljedicu izložbu *Kako se nosahu riče (Kako su se nosile riječi)*; istraživanje starinskih načina obrade zemlje dalo je život izložbi i knjizi *Sime do simena (Sjeme do sjemena)*“.²⁰⁵

²⁰³ *Zadarski list*, 14. 8. 2012: <http://www.zadarski...>

²⁰⁴ Ljubić Sammartino, 2008: <http://homepage...>

²⁰⁵ Sammartino, 2012b:134.

Osim jezika, koji je u svakom pogledu uporište njihovoga identiteta i starih tradicija, moliški Hrvati njeguju neke od specifičnih svojih, tj. hrvatskih folklornih tradicija. Osim usmene književne baštine, primjerice stoljećima živi običaj pod imenom *majo*. Svakako je dio široko rasprostranjenoga (u europskim razmjerima, pa i dalje) proljetnoga običaja koji se u Molisama slavi 1. svibnja. Prema tumačenju etnologa prakticira se u svrhu potpore probujaloj proljetnoj vegetaciji i nadolazećoj gospodarskoj sezoni. Sastoji se u sljedećem: jedan mlađi korpulentniji muškarac, obavijen maskom od zelenila i slame, dobivši blagoslov od svećenika, obilazi selo od kuće do kuće s pratnjom koja nosi zelene grane okićene šarenim vrpcama. Pred svakom kućom pjevaju prigodne pjesme, poskakuju, izvode razne šale, a onda *maju* – ukoliko ne uspije uma knuti – domaćica polije vodom. Time ona zapravo imitira padanje kiše, odnosno, provocira željeno stanje s dovoljno vode i vlage za dobar rast usjeva u nadolazećoj gospodarskoj sezoni. U tekstu pjesme koju pjevaju *majo* i njegova pratnja želi se obilje svakom domu prigodnim tekstom pjesme, npr.:

... *Ja vidu naše zemlje trave pune,*
Ja vidu vaše ovce vune pune...
Ja vidu sit:
Dobra vaša lit!
Ja vidu načve,
*Pune vino vaše bačve...*²⁰⁶

a isto se očituje u uzdarju kojega ophodari zazivlju ovim stihovima:

Lipe gospodine naše,
Hitite nami štogodi,
*Mi jesmo čeljade Vaše!*²⁰⁷

Uzdarje se uglavnom sastoji u tome da na vrh maske *maja* domaćini objese darove u hrani, a dio toga, premda sve dobiveno po običaju pripadne svećeniku, ipak dobije i *majo*.

U Mundimitru djeluje folklorna skupina *Kroa Tarantata* čije već i ime sugerira susret hrvatske i talijanske tradicije. Izvode stare moliško-hrvatske pjesme u novoj interpretaciji obilježenoj „zvukom, ritmom i temperamentom talijanskoga juga“. Naime:

Zajednička je poveznica...glazba, koja rabi zvukove i ritam inspirirane tipičnom glazbom *pizzica* i *taranta*, vrlo raširenom u južnoj Italiji, krenuvši od Salenta. Zapravo, ovo je jedinstvena kombinacija koja spaja moliško-hrvatski jezik sa širokim okolnim područjem, spojivši tako duboko ukorijenjenu tradiciju u moliško-hrvatskoj zajednici (jezik) s onim što u najvećoj mjeri glazbeno karakterizira ovaj dio Italije. S obzirom na to da u Moliseu nije sačuvan zapravo niti jedan cjeloviti napjev koji bi imao obilježja izvorne etnoglazbe, to je svakako oblik koji, na folklornom planu, najbolje predstavlja moliško-hrvatsku zajednicu. Osnivanje folklorne skupi-

²⁰⁶ Gavazzi, 1988:61.

²⁰⁷ Ibidem.

ne „KroaTarantata“ potaklo je ne samo istraživanje i djelovanje na području etnoglazbe, nego i drugih područja baštine. Tako se rekonstruirala (najvjerojatnija) narodna nošnja, pri čemu se koriste doista tek relikti pronađeni na terenu: od tkalačkoga stana koji se naziva *tkanje*, do marama *gunjice* i dr. Nadalje, ova folklorna skupina ima jedinstvenu kombinaciju glazbenih instrumenata: harmoniku, gitaru, violinu, flautu, te tradicionalne instrumente južne Italije kao što su mandolina, *daine* i *bufù*.²⁰⁸

U regiji Molise također djeluje Federacija hrvatsko-moliških kulturnih udruga koja objedinjuje: spomenutu *Zakladu* „Agostina Piccoli“, Udrugu „Luigi Zara“, Udrugu „Naš život“ i Udrugu „Naš grad“.

Godine 1999. Senat Republike Italije prihvatio je zakon o priznavanju 12 autohtonih jezika na apeninskom poluotoku, među kojima i moliško-hrvatski. To je otvorilo vrata realizaciji brojnih projekata koji potiču i promiču spomenute udruge, kao što je istraživanje jezika i lokalnih tradicija, učenje jezika na tečajevima, zatim u školama i pokrajinskim sveučilištima, korištenje jezika u lokalnim javnim službama, upotrebu izvornih toponima, vraćanje imena i prezimena u izvorno stanje, prisutnost u sredstvima javne komunikacije, izdavaštvo i dr.²⁰⁹

Ostale veće skupine Hrvata u Italiji

Druga veća skupina Hrvata – koja za razliku od moliških još uvijek nije priznata kao jezična manjina premda među njima postoji određen broj Hrvata koji su se u Italiju iselilo u novije vrijeme, stoga dotični i ne mogu pripadati kategoriji autohtone (povijesne) jezične manjine – živi u sjeveroistočnom dijelu Italije, u pokrajini Furlanija-Julijska Venecija. Procjenjuje se da danas tamo živi oko 60.000 Hrvata ili osoba hrvatskoga porijekla, od toga u Trstu oko 30.000, između Trsta i Venecije oko 20.000, a ostalih 10.000 raspršeno je po manjim mjestima regije. Udruženi su desetak udruga. Krovna udruga Hrvata u Italiji je Savez hrvatskih zajednica u Italiji, osnovan 2001. godine.

Drugi pravac iseljavanja iz hrvatskih zemalja bio je usmjeren na zapad prema Istri i Sloveniji, a trajao je čitavo 16. stoljeće. Turci su zaposjeli veliki prostor Dalmatinske Zagore i Like te su ostala depopulirana sva hrvatska naselja na prostoru od Une do Velebita, i od Kapele do Kupe u Gorskom kotaru. Prema mišljenju eksperata, ovaj selidbeni val u našoj se povijesnoj znanosti još nije dovoljno istražio.

Najmasovniji smjer hrvatske dijaspore kretao se prema sjeveru, u dva osnovna pravca: jedan, sjeverozapadni, vodio je u ondašnju zapadnu Ugarsku, Donju Austriju, Slovačku i Moravsku, a drugi u južnu Ugarsku. Ovo stanovništvo iseljavalo se iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Like i Krbave. Smatra se da ih je najveći broj bio iz krajeva donjega toka rijeka Une i Kupe, te Slavonije.

²⁰⁸ Usp. Međunarodna smotra..., 2011; Sammartino 2012a:560-563.

²⁰⁹ Usp. „Nastavljamo Agostinino djelo...“, *Dom i svijet*, 2000; Sammartino, 2012a, 2012b.

Zapadnougarski Hrvati - Gradišćanski Hrvati u Austriji, Mađarskoj, Češkoj i Slovačkoj

Najintenzivniji pravac seobe Hrvata u 15. i 16. stoljeću uzrokovan spomenutim potisnim faktorom, bio je, dakle, sjeverozapadni i vodio je u zapadnu Ugarsku, a preko nje u Donju Austriju, Slovačku i Moravsku. Istraživanja su pokazala da je glavno domicilno područje migranata bilo: veliki dijelovi Slavonije, potom Gornja Posavina, sjeverna i sjeverozapadna Bosna, Pounje, osobito s predjelima oko Kostajnice, zatim šira okolica Gline i Petrinje, područje Like i Krbave, Hrvatskoga Primorja i predjela južno od Senja.

U prvim etapama življenja u migratornom području hrvatsko se stanovništvo, u respektabilnom broju i u međusobno blizim i kompaktnim naseljima, uspješno ekonomski situiralo i kulturno organiziralo. Značajnu ulogu u očuvanju etnokulturnoga identiteta imala je Katolička crkva. Katoličanstvo Hrvata u tim je krajevima zadobilo gotovo nacionalni karakter. Svećenici, koji su došli zajedno s migrantima (a to nisu bili samo seljaci, nego i plemstvo), obavljali su crkvene obrede na katolički način, ali slavenskom liturgijom, a mnogi su kao pismo upotrebljavali glagoljicu u 16. (u Donjoj Austriji) i još čak 17. st. (u Gradišću). Vlasti su to pokušavale sprječavati, bojeći se nacionalne integracije Hrvata, zastrašivali glagoljaše nametanjem obaveze da liturgiju obavljaju samo na latinskom jeziku i sl. Kad se proširio protestantizam, Hrvati su na njega nerado prelazili i to uglavnom tek na prisilu zemljovlasnika. Mnogi su se vraćali na katoličanstvo čim se za to ukazala mogućnost.

U 17. i 18. st. Hrvatima je nametnuta mađarizacija, odnosno upotreba mađarskoga jezika u školama i javnoj komunikaciji, što je ubrzavalo asimilaciju. Devetnaesto stoljeće nosi, zajedno s urbanizacijom i industrijalizacijom, dalji proces asimilacije. Usprkos tome, neki politički događaji išli su na ruku Hrvatima u ovim krajevima, kao npr. pripajanje Međimurja županiji Zali (1861. g.) koja je rezultirala jačom komunikacijom sa sunarodnjacima i Austro-Ugarska nagodba (1867. g.) kojom je Hrvatima, kao i drugim neugarskim narodima, omogućena školska autonomija (1869. g.). To je pripomoglo kulturnom razvoju Hrvata, utjecalo na buđenje nacionalne svijesti, poticalo tiskanje udžbenika i knjiga na hrvatskome jeziku. Stvorena intelektualna jezgra bila je osposobljena za vođenje organiziranoga pokreta u cilju promocije i emancipacije jezika i kulture, dakle i etno-kulturnoga identiteta. Sve u svemu, može se čak reći da je u to doba među zapadnougarskim Hrvatima započeo svojevrsni narodni preporod koji je znatno usporio asimilaciju.

I premda su domicilna područja tih iseljenika s hrvatskoga etničkog prostora u geografskom, jezično-dijalektalnom i kulturnom (etnografskom) smislu bila različita, njihovi su potomci dvadeseto stoljeće dočekali proživjeviši, do tada već gotovo četiri stoljeća, u jednoj povijesnoj i geografskoj cjelini, velikoj regiji 'stare podunavske Monarhije', tj. zapadnoj Ugarskoj. Uslijed međuseoske i međuljudske prepletenosti stvorili su jedan osobit oblik zajedništva. Temelji toga zajedništva bili su vertikalna i horizontalna mobilnost ljudi, pod čime se podrazumijevaju bračne veze, uobičajena cirkulacija radne snage (npr. slugu i služavki), prometne komunikacije (prijevozništvo/*kirijanje*) sajmovi, hodočašća te utjecaj seoske inteligencije, koju su tada činili župnici i učitelji. Očigledno, tijekom stoljeća, praksa svagdana i blagdana potakla je homogenizaciju na svim životnim razinama, stvorivši brojne kulturne i mentalitetske 'istobitnosti'. Pri-

mjerice, spomenuti svojevrsni narodni preporod nametnuo je potrebu za zajedničkim jezičnim idiomom, koji se naposljetku oblikovao u gradišćanskohrvatski jezik. No, godine 1918. raspada se Austro-Ugarska Monarhija, a političkim i inim odlukama sudbina zapadnougarskih Hrvata nastavlja se u pojedinim novostvorenim državama. Naime, nakon niza pregovora godine 1921. Hrvate naseljene u zapadnoj Ugarskoj podijelile su državne granice Austrije, Mađarske i Čehoslovačke. Te posve neprirodne granice pridonijele su postupnom dokidanju višestoljetne 'hrvatske uzajamnosti na rubu Panonije'.²¹⁰

Nakon formiranja najmlađe savezne zemlje/pokrajine u sklopu Austrije i odluke da se ista imenuje Burgenland, Hrvati su usvojili za ovaj kraj hrvatski prijevod: Gradišće. Iako je ovaj naziv nastao artificijelno, u narodu se vrlo brzo prihvatio, čime je taj austrijski dio sada već bivših zapadnougarskih Hrvata dobio i prihvatio novi sub/etnonim: gradišćanski Hrvati, dok su oni na mađarskoj strani i dalje ostali zapadnougarski Hrvati.

Ukratko: od inicijalno heterogenih hrvatskih migrantskih zajednica u šesnaestom stoljeću, kroz više narednih stoljeća oblikovala se homogena etnokulturna zajednica pod jednim sub/etnonimom – zapadnougarski Hrvati. Raspadom Monarhije i stvaranjem novih država u svakodnevni, kolokvijalni govor, a iz njega u stručnu literaturu, ulazili su u upotrebu novi sub/etnonimi nastali prema kriteriju teritorijalne (geografske) pripadnosti: uz gradišćanske Hrvate u Austriji i zapadnougarske u Mađarskoj, imenuju se Hrvati u Slovačkoj – slovačkim, a u Češkoj – moravskim Hrvatima (budući da su bili situirani u češkoj pokrajini Moravskoj, dotično njezinom južnom dijelu). Međutim, od prije dvadesetak godina jedan dio gradišćanskohrvatskih intelektualaca zalaže se da se svi bivši zapadnougarski Hrvati nazovu istim, zajedničkim imenom: Gradišćanski Hrvati (s oba velika slova), smatrajući da se radi o jednoj jedinstvenoj duhovnoj i kulturnoj hrvatskoj zajednici stvaranoj od doseljenja u 16. st. do danas, tim više jer ih to ujedno razlikuje od Hrvata doseljenih u ova područja u kasnijim migracijama, poglavito onoj iz dvadesetoga i dvadesetprvoga stoljeća.²¹¹

No, raspadom Austro-Ugarske Monarhije nisu se mijenjali samo sub/etnonimi. Općenito, život se znatno promijenio, što se odrazilo na identifikacijske procese. Prije svega, komunikacija s ostalim Hrvatima na području bivše zajedničke austrougarske države sada je postala prilično ograničena. Veze s matičnom domovinom i ostalim hrvatskim granama bile su ikakve ili nikakve, pa se minimum zajedništva organizirao i manifestirao gotovo isključivo na vjerskoj osnovi. Istina, nešto putujućih trgovaca i prijevoznika održavalo je komunikaciju izvan zajednice, no ono što je približavalo Hrvate u nekadašnjoj zajedničkoj regiji bila su hodočašća, kao npr. u austrijskom Mariazellu / Marijinom Celju ili mađarsko-banjskom Máriagyudu/Đudu.

U školstvu je također ubrzo nastupila nepovoljna situacija tako da se veliki broj Hrvata brzo asimilirao. Materinski jezik polako je gubio broj govornika i stagnirao u razvoju. Najbrže su se asimilirali plemići i viši društveni slojevi: trgovci, sitni poduzetnici, činovnici, bogatiji seljaci. Brzo su se asimilirali i najniži slojevi: nadničari, te sitni i srednji trgovci (temelj kasni-

²¹⁰ Usp. Jelić, Holjevac, 2002, 2003.

²¹¹ Ideja za jedinstvenim etnonimom ima pristalica ali i oponenta unutar te zajednice (op.a. na temelju informacija dobivenih na terenskom istraživanju u Mađarskoj provedenom u svibnju i lipnju 2012. g. koje se provelo u sklopu istraživačkog boravka financiranom od strane instituta Balassi Intézet, Budimpešta, Mađarska).

jega građanstva). Nešto je sporija bila asimilacija u napučenijim i kompaktnijim naseljima, u kojima je bilo više srednjih i sitnih seljaka koji su živjeli u velikim obiteljima i čuvali tradiciju i etničku samosvijest.

Zapadnougarski Hrvati koji su ušli u sastav Mađarske (današnje županije Vas i Győr-Moson-Sopron) proživljavali su drugačiju sudbinu od svojih sunarodnjaka u Austriji, a neki razlozi učinili su od njih neku vrst nacionalno-manjinskoga otoka i u samoj Mađarskoj. Razlozi tome leže u elaboriranoj neprirodnoj odvojenosti od vlastite (gradišćanske) grupe, odnosno istoga etnokulturnoga korpusa u novostvorenim državama Austriji i Čehoslovačkoj, potom geografskoj udaljenosti od matične domovine i gotovo nikakve veze s njom, geografskoj udaljenosti od ostalih hrvatskih skupina u Mađarskoj i slaboj povezanosti s njima te specifičnim društvenim, gospodarskim, a osobito političkim uvjetima tijekom Horthyjeve Mađarske između dvaju svjetskih ratova i razdoblja socijalizma u Mađarskoj i Čehoslovačkoj. Radi se, dakako, o potiskivanju etnokulturnih posebnosti na više načina, npr. izolaciji 'željeznom zavjesom', ukinućem nastave na hrvatskom jeziku u školama ili eventualno uvođenjem nastave skromne satnice na 'hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom' jeziku, nametanjem južnoslavenstva i sl.

Jezik gradišćanskih Hrvata, gradišćanskohrvatski jezik, bio je predmetom brojnih lingvističkih istraživanja. Taj je jezik, u kojem su se tijekom stoljeća stopili čakavski, kajkavski i štokavski govori izvornih govornika i susjednih jezičnih idioma, početkom osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, standardiziran kao idiom hrvatskoga jezika. „Gradišćanskohrvatsko govorno područje danas obuhvaća područje Gradišća i Donje Austrije, pa sve do Győra / Jure u Mađarskoj, te Brna i Bijelih Karata u Moravskoj i Slovačkoj“.²¹²

Od otprilike 200 000 Hrvata, koliko ih se, prema nekim procjenama doselilo na područje zapadne Ugarske i okolice naselivši između 200 i 300 naselja, danas je ostalo svega još nekoliko desetaka tisuća govornika gradišćanskohrvatskog jezika. Od tog broja, dvije trećine ih je naseljeno u pedesetak mjesta u austrijskom Gradišću i Beču, većina ostalih u 14 sela u zapadnoj Mađarskoj, a najmanji broj ih je u Slovačkoj gdje postoje u samo četiri naselja.²¹³

Taj je jezik dakle sačuvan institucionalno, no i u svakodnevnom govoru, a posebice ga je lijepo čuti kroz prakticiranje narodnih običaja i tradicija. Lijep je običaj, koji se gajio u selima srednjega Gradišća, a živi i danas u Frakanavi, da na Staro ljeto (Silvestrovo) mladići navečer obilaze kuću po kuću i ovako pozdravljaju:

*Novo ljeto, draga braća, opet smo doživili,
k tomu nam je svoju milost udilio sam Bog mili,
ar nek onda hoće srično bit za nas novo ljeto,
ako svaki čas slavimo njegovo ime sveto.*

Posebnom kiticom pozdrave gospodara, gospodaricu, novovjenčane i mladiće, a djevojci pjevaju:

²¹² Usp. Vulić, 2005.

²¹³ Kuzman Šlogar, 2011:112.

*Ti cvatuća mladenkinja poslušni naš glas,
 ča za dar ti ostavljamo ov veseli čas danas...
 da b' tvoj vijenac mogla na čistoći obdržat,
 i vrloga zaručnjaka ti željimo vrijed dostat“.²¹⁴*

Pouzđano se ne može reći koliko zapravo živi gradišćanskih Hrvata u Austriji, ali procjene govore o cca 50 000. Ukupno (dakle, s onima u zapadnoj Mađarskoj u kojoj ih ima oko 8-10 000 i Slovačkoj, gdje ih ima manje od 1000, izuzev slučaj s češkim Hrvatima, vidi pogl. Moravski Hrvati, op. a.) moglo bi ih biti oko 60 000.

Danas u Republici Austriji postoji znatan broj institucija gradišćanskih Hrvata kao npr.: *Hrvatski kulturni centar*, *Gradišćansko-hrvatski centar*, *Znanstveni institut gradišćanskih Hrvata*, *Hrvatsko kulturno društvo u Gradišću* i *Hrvatsko-gradišćansko kulturno društvo u Beču*, tridesetak folklornih i dvadesetak amaterskih kazališnih skupina, kulturnih zadruga, npr. *KUGA* u Velikom Borištofu, *Hrvatsko štamparsko društvo u Željeznom* (izdaje tjednik *Hrvatske novine*, godišnji kalendar i dr. na gradišćanskohrvatskom jeziku), *Hrvatski kulturno-dokumentacijski centar* koji tiska školske knjige za potrebe hrvatskih dvojezičnih škola u Gradišću itd. Manjinska zajednica gradišćanskih Hrvata ima sve vrste medija: novine, radio i TV emisije u okviru državne austrijske radio-televizije (studio *Željezno*) i dio radio programa u okviru privatne radio postaje *MORA* u Srednjem Gradišću.

Što se tiče folklornih anasambala, među Gradišćancima je posebno popularno tamburaštvo. Tamburica je u Gradišće stigla relativno kasno, točnije 1923. g. kada ju je u tu sredinu donio jedan student iz Beča. Od tada je vrlo brzo ‘osvojila srca’ Gradišćanaca te je glazbovanje na tome instrumentu postalo dio njihovoga etnokulturnoga identiteta. Preko njega čuvaju se hrvatski jezik i kultura, sredstvo je kohezije zajednice kojoj napokon ovo glazbovanje daje prepoznatljivost u javnom diskursu.²¹⁵

Paralelno s demokratskim promjenama u zemljama srednje i jugo/istočne Europe devedesetih godina dvadesetoga stoljeća, te proširenjem Europske Unije i na dotična područja, u tome se razdoblju intenzivno revitalizira nekadašnja povezanost ovih prostora i afirmira suradnja na različitim razinama. Duh zajedništva nije iščezao. Odmah po padu ‘željezne zavjese’ otvarani su malogranični prijelazi, uslijedila su bratimljenja sela s austrijske i mađarske strane, a zajedno s Hrvatima u Slovačkoj, kulturna i sportska suradnja. Organiziraju se dani i festivali hrvatske kulture u sklopu kojih se promovira tradicijska i suvremena kultura. Sve više folklornih anasambala potiče međusobne veze svih potomaka Hrvata koji već pet stoljeća žive u središnjoj Europi. Jedan je od takvih nadregionalni *Folklorni ansambl gradišćanskih Hrvata „Kolo Slavuj“* sa sjedištem u Beču.²¹⁶ Upriličuju se prijateljski sportski susreti. Ulaskom Mađarske, Češke i Slovačke u Europsku Uniju nestali su i malogranični prijelazi. Nakon osamdesetak godina podijeljenosti nastaje doba oblikovanja i privikavanja na novo / obnovljeno zajedništvo.

²¹⁴ Horvat, 1973:130.

²¹⁵ Klemenčić, Grubić, 2012:77.

²¹⁶ Ovaj je ansambl osnovan 1971. g., Karall-Novak, 2012:116.

Obnovljena je i tradicija hodočašća, nekad jedan od ključnih faktora zajedništva i očuvanja identiteta. Tako je npr. 1999. obnovljeno hodočašćenje u Marijance /Marianku u Slovačkoj, kamo su hodočastili gradišćanski Hrvati iz Slovačke i Austrije, a 2008. pridružila im se grupa hrvatskih hodočasnika iz Mađarske. Sličnih primjera ima i s drugim hodočasnim mjestima, ali svakako najpoznatije je ono, već spomenuto u Marijino Celje / Mariazell u Saveznoj pokrajini Štajerskoj. Kip Putujuće Celjanske Marije svake godine mijenja mjesto boravka jer se prenosi iz jednoga u drugo gradišćanskohrvatsko selo, pa se upravo tamo gdje je privremeno kip smješten, hodočasti. Tako je od 2004. do 2005. kip bio u Čunovu, kamo je hodočastilo čak 19 hodočasnih grupa iz svih dijelova Gradišća i jedna grupa iz Čučerja (kraj Zagreba).

Jive Maász piše u jednom članku kako su 2006. Čunovski hodočasnici krenuli su na hodočašće u Čembu (Austrija) gdje se premjestio putujući kip nakon što je boravio godinu dana u Čunovu. Put dug 180 km prolazi uglavnom kroz hrvatska naselja u Gradišću pa su putovanje organizirali tako da su zastajali skoro u svakim od njih da pogledaju crkvu i saznaju nešto o mjestu i povijesti Hrvata u njemu...ovo nije jedinstven primjer, svaki odlazak na hodočašće postaje prilikom za upoznavanje s drugim hrvatskim naseljima u Gradišću.²¹⁷

Međutim, usprkos postojanju brojnih etnokulturnih institucija i udruga, npr. hrvatskih kulturnih saveza u pojedinim od ovih četiriju država, kulturnih centara u urbanim i ruralnim sredinama, kulturno-umjetničkih društava, muzeja (npr. *Muzej sakralne umjetnosti Hrvata u Mađarskoj* u Prisiki u Mađarskoj), dokumentacijskih centara (npr. *Centar za dokumentaciju hrvatske kulture u Slovačkoj* pri Slovačkom narodnom muzeju u Bratislavi), znanstvenih instituta (npr. *Panonski institut* u Austriji i *Hrvatski znanstveni zavod* u Mađarskoj), odgojno-obrazovnih institucija u kojima se predaje na hrvatskom jeziku (npr. dvojezični i/ili hrvatski vrtići, osnovne škole, gimnazije, npr. dvojezična gimnazija u Borti/Oberwartu u Austriji ili hrvatske u Budimpešti, Santovu i Pečuhu u Mađarskoj), novina (npr. *Hrvatske novine* u Austriji, *Hrvatski glasnik* u Mađarskoj, *Hrvatska rosa* u Slovačkoj i dr.), povremenih radio i TV emisija, virtualnih portala i sl., broj gradišćanskih/Gradišćanskih Hrvata kontinuirano opada. Jezična kompetencija na materinskom idiomu također je u opadanju. Budućnost nije samo u njihovim rukama. Ona ovisi prije svega o globalnim faktorima među kojima su euointegracijski procesi i globalizacija. Prema riječima desetak kazivača na terenskom istraživanju u svibnju i lipnju 2012.g.²¹⁸ upravo su ova dva procesa ključna za odvijanje dviju paralelnih pojava, naoko paradoksalnih: s jedne strane prava manjinskih i dijasporskih zajednica, među njima prava na čuvanje, korištenje i razvoj svoga jezika, očuvanje tradicijske i razvoj suvremene kulture i sl., nisu upitna i sročena su i usvojena prema europskim standardima, no s druge strane, zbog konkurentnosti na globalnom i globalizirajućem tržištu rada, sve je više ljudi, osobito mladih i mlađih, koji se okreću drugim jezicima i drugim kulturama.²¹⁹ Stoga je rad etničkih institucija u ovim vremenima možda ipak presudan za tempo asimilacije, odnosno za budućnost identiteta i identifikacijskih procesa.

²¹⁷ Kuzman Šlogar, 2011: 207-209.

²¹⁸ Vidi bilješku br. 209.

²¹⁹ U zapadnoj Ugarskoj zapravo je slična, ako ne i ista situacija bila i ne projelazu iz 19. u 20. st., kada se njemački jezik *želio* učiti radi lakšega zapošljavanja, a mađarski *morao* učiti jer je bio službeni jezik u tome dijelu Monarhije, usp. Grbić Jakopović, 2006a.

Ostale hrvatske skupine u Mađarskoj

Osim zapadnougarskih/gradišćanskih Hrvata koji žive duž mađarsko-austrijsko-slovačke granice ostale su hrvatske skupine disperzirane duž granice s Hrvatskom: uz rijeku Muru, Dravu, diljem mađarskoga dijela Baranje i u mađarskome dijelu Bačke. Sveukupno radi se o nekoliko većih skupina: zapadnougarski/gradišćanski Hrvati, pomurski Hrvati, podravski Hrvati, Bošnjaci, Šokci (ove dvije skupine ponekad nazivane jednim etnonimom: baranjski Hrvati, a ponekad dvjema odvojenima tj. podravski i baranjski Hrvati), Bunjevci i podunavski Hrvati.²²⁰ Međutim, govori se i o čak dvanaestak manjih skupina (npr. unutar šokačke zajednice razlikuju se Bačvanski Šokci, Seoski Šokci, Mohački Šokci, podravski Šokci, a tu su i skupine Hrvata zvane Toti, Raci, Dalmatini i dr.).

Hrvati su se u Mađarsku doseljavali u više migracijskih valova u razdoblju između 15. i 18. st., za vrijeme osmanlijske okupacije središnjih dijelova nekadašnjega Ugarskoga Kraljevstva. Radilo se dakle o prisilnoj i masovnoj migraciji, ali ne stihijskoj i spontanoj, već uglavnom planiranoj i organiziranoj od strane vlasti u migratornim područjima.

Iako se raspolaze s malo arhivskih podataka, u slučaju nekih hrvatskih etničkih skupina u Mađarskoj pretpostavlja se da su autohtone, dakle, na tim prostorima obitavaju već od dolaska Hrvata u njihovu današnju postojbinu. Ta je teza najprihvatljivija u slučaju podravskih Hrvata, čija je nazočnost na tim prostorima dokazana pojavom prvih pisanih dokumenata u doba Arpadovića pa kroz osmanlijsko razdoblje sve do danas. Neki autori pretpostavljaju kontinuiranu nazočnost i drugih hrvatskih etničkih skupina (pomurskih Hrvata, Šokaca, Bunjevaca), ali u njihovom slučaju te se tvrdnje još provjeravaju.

Pomurski Hrvati žive u desetak sela²²¹ na području današnje mađarske županije Zala, južno od Velike Kaniže (Nagykanizsa). Većinom su doselili u svoja današnja naselja iz hrvatskih kajkavskih krajeva, tj. iz Međimurja i Hrvatskoga Zagorja, te Podravine.²²² Prema tome, ogranak su onih Hrvata koji su, sudeći po povijesnim dokumentima, prelazili rijeku Muru u više navrata u razdoblju od 15. do 17. st., premda neki povijesni izvori upućuju na to da su dijelom bili/jesu tzv. starinačko stanovništvo, naseljeno na ovim područjima još u doba Velikih Seoba (moguće oko 600. g.). U 17. i 18. st. nastavljena su doseljavanja, masovna i pojedinačna. Tako su hrvatska naselja nicala na velikom prostoru zalske županije i raštrkano od Mure i Drave, pa sve do Balatona.²²³ Vijesti o velikim migracijama bilježe se već od konca 15. st., a osobito nakon Mohačke bitke (1526.g.) kada su Osmanlije zauzele velik dio Ugarske, ali i hrvatskoga međurječja. U Pomurje su pristizali brodovima.

Dne 10. siječnja 1537. dopustio je kralj Ferdinand ...požunskom županu Ivanu Salaju od Kerečenja i međimurskom vlastelinu Gašparu Ernuštu od Čakovca da na rijeci Muri između

²²⁰ Neki autori govore: podunavski / bunjevački Hrvati, op. a.

²²¹ Još početkom 20. st. bilo ih je znatno više, op. a.

²²² V. Žganec piše: "Ti su Hrvati u etnološkom pogledu posve jednaki međimurskim Hrvatima, pa i Podravcima, u pogledu jezika, narodne nošnje, načina gospodarenja itd", usp. Žganec, 1924, 1974.

²²³ Usp. Kanižaj, 2010.

Legrada i Dubrave uredi skelu (vadum) s dovoljno brodova na kojima bi se mogli prevoziti bjegunci... Valova iseljavanja Hrvata bilo je kroz čitavo šesnaesto stoljeće. Bilo ih je i kasnije, nakon istjeravanja Turaka iz Ugarske i Hrvatske, navlastito hrvatskoga međurječja, ali spominjanje ovih podataka o brodovima posebice je važno zbog toga što su ti migracijski smjerovi prelazili preko područja koje nastavaju pomurski Hrvati.²²⁴

No, kako je već rečeno, krug migracija bilo kojega tipa, gotovo se i ne zatvara, stoga:

Kada je riječ o brodovima na rijeci Muri, a bilo ih je i na Dravi, oni su postojali sve do 1949., kada je došlo do ideološkog sukoba između SFRJ i Sovjetskog Saveza, a samim tim i do teških međudržavnih sukoba ne samo između SFRJ i Sovjetskog Saveza nego i čitavoga sovjetskog bloka. Prvi put u povijesti svi ti murski brodovi su ukinuti. Ukidanjem tih brodskih prijelaza preko Mure prvi put u povijesti bila je prekinuta veza pomurskih Hrvata s matičnim narodom u Hrvatskoj...²²⁵

„Nakon toga došlo je do progona i deportacija Hrvata ne samo u Pomurju, nego i u drugim područjima u Hrvatskoj gdje žive Hrvati.”²²⁶

Ovi događaji imali su velike posljedice za etnokulturni razvoj i identitet. Među prognanima bilo je npr. i hrvatskih učitelja, pa je time devastirano već i ovako ionako krhko hrvatsko školstvo, pojačala se asimilacijska presija, npr. uskraćivana su prava korištenja materinskoga jezika, bilo je pritisaka da se mađariziraju imena i prezimena i sl.

U počestim razdobljima kada su se granice mogle prijeći samo ilegalno, jedan narod kojega su dijelile rijeke Mura i Drava, a koji je stoljećima na obje obale imao svoje posjede, rodbinu i prijatelje, komunicirao je uz pomoć posebnoga sustava: *huškanja*. Radi se o osebnom komunikacijsko-informacijskom sustavu, odnosno signalizaciji koja se izvodi visokofrekventnim grlenim glasom bez teksta, tj. bez riječi, a visina glasa se mijenja. Poruke koje su se prenosile bile su različite. Od dojave opasnosti, kao npr. dojava požara, dolaska policije, do slanja poruka o smrti i točnom vremenu sahrane, rođenju djeteta, poziva na druženje i sl. Međutim, bilo je i posve neobičnih situacija o kojima su se Hrvati *huškanjem* međusobno informirali. Tako je Tekla Dömötör 1962. g. zabilježio prilikom istraživanja u ovim krajevima da su uz pomoć *huškanja* Hrvati jedni drugima dojavili kako će u seoskoj osnovnoj školi biti moguće gledati izravni televizijski prijenos sahrane američkog predsjednika Kennedyja. Naime, mađarska televizija nije prenosila taj događaj, ali ga je prenosila Televizija Zagreb, čiji se program mogao gledati u školi. *Huškali* su samo Hrvati, značenje su držali u strogoj tajnosti od Mađara i ostalih, a ova vrsta komunikacije počela je nestajati 1970-ih godina.²²⁷

Vratimo se u ranija vremena doseljavanja Hrvata u Pomurje. U novoj domovini bavili su se poljoprivredom, no do najnovijega doba bili su poznati kao vrsni uzgajivači i trgovci konjima pasminske skupine hladnokrvnih konja, tzv. *žefkih* konja. Njihove jake konje kupovale

²²⁴ Bartolić, 2008:10.

²²⁵ Bilo je takvih prekida i u ranijim razdobljima, op. a.

²²⁶ Bartolić, 2008:10.

²²⁷ Usp. Eperjessy, 1994.

su nekada gradske vlasti u Budimu za potrebe gradske željeznice. Literatura ih često spominje kao *krobotenfarere*, tj. hrvatske putujuće trgovce po Pomurju, Međimurju i dalje, čak npr. i po Slavoniji, no, dospijevali su i do obala Jadranskoga mora.²²⁸ Ta im je djelatnost, osim zanimljivoga leksika glede izgleda životinja, naziva dijelova tijela, njihovoga ponašanja, temperamenta, opreme, naziva tjeranja, pribora za čišćenje, potkivanje i sl., priskrbila i bogatstvo poslovice kao npr.:

Prijel se je za konjski rep.

(Ima sreće).

Vritnula ga kobila.

(Nema sreće).

Konj crkne, ham se sprazni.

(Veza između sreće i nesreće).²²⁹

U ono doba godine kad nije bilo poljoprivrednih radova, bavili su se ispiranjem zlata iz pijeska rijeka Mure i Drave.

Zajedničko porijeklo, povijesna sudbina, način gospodarenja, tradicije i jezik, bitni su faktori u oblikovanju identiteta. Kod pomurskih Hrvata valja napomenuti još i to, da su bili, kao uostalom gotovo svi Hrvati u Mađarskoj, čvrsto vezani zajedničkom vjerskom pripadnošću Katoličkoj crkvi, a crkvene knjige pokazuju i visok stupanj bračne endogamije, što je također povoljno utjecalo na očuvanje etničkoga i kulturnoga identiteta. Osim toga, do dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća ovaj je kraj bio ne samo trgovački živo povezan s raznim dijelovima Mađarske, nego i s Međimurjem, pa i ostalim hrvatskim krajevima. Uostalom, kako je navedeno, do 1949. g. na rijeci Muri između sela Mlinarci /Molnári i Kotoribe u Međimurju prometovao je brod. Sve se to odrazilo u činjenici da su gotovo do polovice dvadesetoga stoljeća pomurski Hrvati još uvijek imali žive veze s Hrvatima s druge strane rijeke i bolje vladali materinskim nego mađarskim jezikom. No, zbog navedenih povijesno-političkih okolnosti, od toga doba veze s maticom su prekinute, a proces asimilacije se ubrzao. Danas se još u desetak sela govori pomurskim jezičnim idiomom. Nažalost, negativni demografski trend pogodio je i ovu malu hrvatsku zajednicu. Primjerice, u spomenutim Mlinarcima godine 2011., nakon 131 godine djelovanja, ukinuta je hrvatska osnovna škola, među ostalim i zbog kontinuiranoga pada broja djece.

Idući od zapada prema istoku duž širega hrvatsko-mađarskoga graničnog područja na zajednicu pomurskih Hrvata nastavljaju se podravski Hrvati, potom baranjski i napokon podunavski / bunjevački Hrvati.

Podravski Hrvati doseljavali su iz dvaju regionalno-dijalekatskih hrvatskih domicilnih područja, kajkavskoga i štokavskoga, te unutar njihove zajednice i danas postoje razlike s obzirom na dijalektalni materinski jezični idiom. U slučaju podravskih Hrvata, ali i njima susjednih baranjskih, Bošnjaka i Šokaca, kao i u slučaju pomurskih Hrvata, najvjerojatnije je da su u

²²⁸ Usp. Kerecsényi, 1982.

²²⁹ Horvat, 1999:96.

šumovitim i močvarnim područjima duž Drave obitavali i ranijih stoljeća, ali treba napomenuti da je poslije oslobođenja tih krajeva od Osmanlija i u njihovom slučaju došlo do osvježenja staroga stanovništva novim doseljenicima iz Slavonije i Bosne. Hrvati Bošnjaci, kao što im i samo ime kazuje došli su iz Bosne, dobrim dijelom još u doba osmanske okupacije baranjskih krajeva u 16. i 17. st. Dio tog stanovništva preživjelo je okupaciju, ratove i pustošenja, a nakon završetka ratova pridošlo je novo stanovništvo iz istih domicilnih krajeva krajem 17. i početkom 18. st., tj. iz Slavonije i Bosne. Najveći broj koncentrirao se u Pečuhu i njegovoj okolici.²³⁰

Podravski Hrvati, kao i Bošnjaci i Šokci, do nedavne su prošlosti bili poznati po uzgoju rogatake, svinja, ribarstvu i posebice vinogradarstvu, a s time u vezi razvili su intenzivnu trgovinu s Pečuhom kao jakim trgovačkim i trnazitnim središtem, te obrtništvu.²³¹ Premda povijesni izvori govore da su još Rimljani sadili vinovu lozu na blagim padinama planine Mecsek, smatra se da su Hrvati donijeli sa sobom vlastite sorte vinove loze, osobite one koje su donosile crna vina.²³² Sađenje vinove loze je, bez ikakve dvojbe, stara tradicija u mađarskih Hrvata, koji su svojim potomcima kazivali:

Vinograd ne voli slugu, nego gospodara, Vinograd ne voli molitvu, već motiku, odnosno Bunjevci: Vinograd ne ište snoktive neg motike, kao i: Vinograd voli pudara, a ne gospodara.²³³

A ovako o svom zavičaju pjevaju **baranjski Hrvati**:

*Oj Olasu, brdo i dolovi,
U tebi su momci ko borovi.
Oj, Olasu, selo pokraj vode,
u tebi su cure ko jagode...*²³⁴

Sudeći prema stihovima narodne pjesme, privrednim resursima bilo je obećavajuće područje današnje mađarske županije Baranya i u manjoj mjeri županije Somogy. Bošnjaci su, kako se napomenulo, bili vrsni i nadaleko poznati vinogradari. No, osim toga, kako govore zapisi iz prošlosti, upravo iz bošnjačke hrvatske etničke skupine potjecali su poznati zlatari u Budimu i drugim većim urbanim središtima.

Iz bogate tradicijske kulture baranjskih Hrvata, Bošnjaka i Šokaca, sigurno su jedni od zanimljivijih običaji vezani uz pogrebe po kojima su se razlikovali od ostalih etničkih skupina u okruženju. Prakticiraju se i dandanas, doduše u transformiranom obliku od nekih izvornih ili kvazi izvornih kakvi su se prakticirali do npr. 1980-ih godina. Etnolozi ih smatraju reliktima poganskih običaja sahranjivanja pokojnika. Crkva ih je ponekad prešutno tolerirala, ponekad se otvoreno njima protivila, no uzalud...Radi se o *narekanju*, tj. naricanju za pokojnikom,

²³⁰ Usp. Šarošac, 1991.

²³¹ Usp. Kovács, 1977.

²³² Poznati vinogradari bili su i pripadnici ostalih hrvatskih etničkih skupina, npr. gradišćanski, baranjski i budimski Hrvati, kao i pomurski, te Bunjevci.

²³³ Franković, 2004:15.

²³⁴ Franković, 1999:61.

zatim običaju vezanja izvezenih ručnika, *otaraka*, svezanih na križeve na grobljima te o održavanju svadbe za pokojnike koji nisu bili oženjeni /udani. Tako još početkom 1980-ih godina govori kazivačica iz Serdahela:

U nas za pokojnikom se i danas nariječe. Kazujemo 'narekati'. Još i sada često nariječem za mužom, koji se nije vratio iz rata. Nekoć to svećenici nisu voljeli, kada se je narijekalo. Ovaj naš stari velečasni je dobra duša. On ne zabranjuje, ali ni on ne voli. Kazuje nam ja ne branim ako 'narečete', samo dotle to ne činite dok sam ja nazočan. Znate dobro i samo da imam slabo srce, kada me ne bude bilo, ne branim, radite što hoćete.²³⁵

Vezanje pak *otaraka* za križ pokojnika, brojem i bojom veza uvjetovan spolom i dobi pokojnika, etnolozi smatraju jedinstvenim izričajem narodnih vjerovanja u cijeloj regiji. Tumačenja, što prema literaturi, što prema iskazima kazivača, ima nekoliko, ali najčešće je ono, gotovo poetično: naime, ti otarci služe pokojnicima da kad :“...duša stiže na drugu obalu Jordana da bi se mogla obrisati“.²³⁶ Napokon, fiktivna ritualna svadba za mladom umrlom osobom, nije se, usprkos nastojanju svećenika, iskorijenila gotovo do pred kraj prošloga stoljeća.

Preminula je Mariška, sestra mog muža...bila je zaručena...U to vrijeme bio je još običaj da se nakon njezine sahrane održala svadba, kako bi joj to i pripadalo. To je bio običaj. Na taj način baš kao što se i druga svadba održava...samo ženiku nije bilo slobodno plesati. Sam je sjedio za stolom, a pored njega bilo je prazno mjesto mladenke. A što da bog, to doznao župnik...Mrsko je nagrdio cijelu obitelj da kakvi smo mi poganski, barbarski narod, neuki, svašta je rekao. A to čuo i moj otac pa i drugi. To su bili mom ocu kumovi, oba dvojica njih su bili pastiri, skupa su služili. No tada je moj otac uzeo sjekiru u ruke 'da ti oca...'. A pop je pobjegao....²³⁷

Zanimljivo, *narekalo* se donedavno, a običaj s *otarcima* je preživio modernizaciju, te se i danas, kada su nestali drveni križevi, na mramorne spomenike Bošnjaka i Šokaca vezuju *otarci*.

Budući da su masovne seobe iz domicilnoga područja pripremali i koordinirali franjevci Franjevačke Provincije Bosne Srebrene, isti su ubrzo po doseljenu počeli konstituirati vjerske i kulturne institucije. Tako npr. jedna od najpoznatijih, franjevačka gimnazija u Mohaču, na čijem užem i širem području Hrvati pripadaju skupini Šokaca, djelovala je već 1620. godine s ciljem da odgaja hrvatske svećenike.

Danas još uvijek podravske i baranjske Hrvate čini nekoliko podskupina. One su se formirale iz raznih doseljeničkih slojeva, a tome su pridonijeli mnogi faktori, tako npr. česte remigracije unutar zone useljavanja, vjerske konverzije koja se događala u čestim razdobljima pritisaka na hrvatski (i općenito slavenski) živalj, ekonomski i društveni uvjeti i dr.

Prema povijesnim izvorima, na području Bačke u današnjoj Mađarskoj, već u 13. stoljeću slavensko, najvjerojatnije hrvatsko stanovništvo, naseljavalo je područje današnje mađarske županije Bács-Kiskun. No, krajem 16. stoljeća Bačka je udomila nove doseljenike s juga, Bunjevce, koje zbog njihove geografske situiranosti zovemo **podunavski / bački Hrvati**, u

²³⁵ Eperjessy, 2001:87.

²³⁶ Eperjessy, 2001:76.

²³⁷ Eperjessy, 2001: 87.

koje se ubrajaju Bunjevci i Šokci. Dio ovih doseljenika nastavio je svoj put daleko na sjever, do Budima i Sentandreje/Senandrije/Szentendre, pa i dalje. Oni koji su pak ostali u Bačkoj, prinarodili su sebi zatečeni hrvatski živalj i s njim oblikovali ovdašnju bunjevačku i šokačku etničku cjelinu.

Taj sjeverni hrvatski živalj dijelom doista jest najsjeverniji ogranak bunjevačkih i šokačkih Hrvata, ali dijelom ipak i nije. Razlikuje se po ishodišnim domicilnim područjima očitim kroz materinski govorni idiom (dio njih su govornici starostokavske ekavice, a drugi novoštokavske ikavice) i nekim zasebnim tradicijama. Tijekom stoljeća, zahvaljujući nizu faktora npr. kompaktnosti naselja, dobroj ekonomskoj situiranosti, došlo je do kulturnog razvoja – školstvo, izdavaštvo na materinskom bunjevačkom i šokačkom jeziku, otvaranje čitaonica, vjerski život i dr., – a to je pak doprinijelo očuvanju i daljem oblikovanju identiteta. Unatoč periodičnim represivnim državnim mjerama koje su forsirale mađarizaciju i druge oblike odnarođivanja, kakav je bio unitarizam južnoslavenske orijentacije, Bunjevci i Šokci čuvaju i njeguju bogatu tradiciju, od specifične jezične ikavice do nošnje, običaja i sl. Jedan od specifično bunjevačkih i šokačkih običaja (prakticiraju ga i vojvođanski Bunjevci i Šokci u Srbiji) jesu obiteljski blagdani *materice i oci*, blagdani od kojih je prvi namijenjen majkama a slavi se treće nedjelje Adventa, a drugi četvrte nedjelje Adventa. Ovi se običaji prakticiraju i danas, baš kao i neki drugi specifično bunjevački i šokački, npr. duhovski ophodi *kraljice*. Još u kasnim 1970-im godinama ovako su *kraljice* dolazile u kuću:

Kad Šokice u Santovu...dođu do prve kuće, jedna od njih otvori kapiju i zapita domaćina ili domaćicu: *Jel' slobodno vodit kraljice?* Odgovor upitanog uvijek glasi: *Jeste! Di ste već? Tako dugo vas nema k nama!* Bunjevke su običavale postaviti domaćinu ovo pitanje: *Jeste l' radi gostima?* On im po starom bunjevačkom običaju ovako odgovara: *Dobri ma u svako doba! Ajte samo unutra!*²³⁸

Jedan od tipičnih i omiljenih običaja bačkih Hrvata koji se održava i danas jest običaj *polivača*, odnosno u doslovnom smislu: običaj polijevanja vodom. Održava se na Uskrsni ponedjeljak i ima izrazito društveni značaj.²³⁹ No, iako je prostorno ograničena rasprostranjenja, njegovo je značenje u životu zajednice bilo iznimno. Čak štoviše, ovaj običaj predstavlja osobitu posebnost bunjevačkoga Uskrsa, a ima i svoj naziv – *vodeni ponediljak*.

U prošlim su vremenima *polivači* polijevali *divojke* vodom. U gradu su djevojke uglavnom obilazili pješice, a na *salašima* konjima ili kolima ako su u obilazak išli u grupi. Polijevanje vodom zamijenilo je polijevanje kolonjskom vodom ili parfemom koji su *polivači* nosili u bočicama namijenjenima upravo za ovaj običaj. Polijevanje je običaj koji bunjevački momci, ali i oženjeni ljudi rado prakticiraju i danas. *Polivači* su od djevojaka na dar dobivali *šarena* jaja, jabuke i drugo voće a posebnu su čar *polivačima* davali umjetni cvjetovi kojima su ih *divojke* kitile.²⁴⁰

Također tipičan način života i gospodarenja bio je onaj na *salašima*, izdvojenim stambeno-gospodarskim kompleksima:

²³⁸ Velin, 1975: 90-91.

²³⁹ Sekulić, 1986.

²⁴⁰ Černelić, 2006:100.

„Koliko ja znam, moji pridaki su svi bili paori, i od zemlje su živili, al uz njev mukotrpan rad. Radili su ‘od zvizde do zvizde’, ‘od vidiš do nevidiš’. Bunjevačko najbrojnije stanovništvo su salašari i seljaci bili, koji su vezani za njive. Salaš je ujedno i naziv za čitavu okružnicu s avlijom, baščicom...ograda od cipalja jel od dasaka. U mojim rodnim selu Čavolju, ko je imo salaš, taj je imo i kuću u selu, di su zimi stari stanovali. Vanjskim izgledom slične salašima trodiljene, lipo ukrečene. Čavoljski salaši su obično bili jedan od drugoga daleko. Veliki i mali zajedno ji bilo 42. A danas samo dva ima u vinogradima. Međuvrimenom su ih porušili, a ljudi se raselili, išli u selo il grad. Meni ‘salaš bili’ fali!“²⁴¹

U samoj okolici Budimpešte (npr. u Erčinu) također (još) živi mala skupina Hrvata. Zajedno s dijelom sentandrejskih Hrvata, tj. *sentandrejskih Dalmatina*, oni su najvjerojatnije ostatak najsjevernije bunjevačke migracije. Sentandrejski Dalmatini borave, dakle, na ovom području od 16. st., a, prema nekim istraživanjima, održali su se kao zajednica do polovice 20. st. Od doseljenja u prvim stoljećima imali su svoju samoupravu s knezom, hrvatske svećenike i učitelje. No, koncem 19. st. počela je snažna asimilacija. Da bi joj se oduprli, godine 1903. utemeljili su udrugu *Dalmatinsko bratinstvo*. Godine pak 1975. Sentandrejka Eva Drobilić pokušala je revitalizirati stare običaje: dodolu, Ivanjdan i ‘dalmatski’ ukop. A godine 1998. umrla je posljednja osoba koja je još dobro govorila materinski jezik. Današnji najstariji ljudi koji sebe nazivaju Dalmatinima, znaju tek poneku hrvatsku riječ ili kraću rečenicu... Ipak, 1994. g. preostala šačica Dalmatina osnovala je Hrvatsku samoupravu. Hrvatska se riječ čuje samo u crkvi dvaput godišnje, na zornici i božićnoj misi gdje 40-ak ljudi moli i pjeva, no za njih već nerazumljive molitve i pjesme.²⁴²

I još nekoliko riječi o *segedinskim Dalmatinima*. Prvi Hrvati stigli su u taj grad u srednjem vijeku. Onodobni prosperitet grad zahvaljuje razvijenoj trgovini solju, ribarstvu, stočarstvu, brodarstvu i vinogradarstvu. Dubrovački trgovci solju spominju se u Segedinu već u 16. st. Sa sobom su povelili i svoje svećenike koji su ih ispovijedali na ‘dalmatinskom’ jeziku. Kasnije se u ovaj grad doseljavaju Hrvati iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije (Beograda). Najveći su useljenički valovi stizali iz područja okupiranih od Osmanlija. Međutim, za sve njih uvriježio se subetnonim ‘Dalmatini’, premda je bio u upotrebi i subetnonim ‘Iliri’. Tek potkraj 19. st. ovaj subetnonim zamjenjuje naziv Bunjevci i Hrvati. No, već početkom istoga stoljeća ‘dalmatinski’ je jezik zbog uznapredovale mađarizacije polako nestajao iz crkve, škole, dakle javne i naposljetku privatne komunikacije. Pa ipak, uslijed raspada Jugoslavije i svih događaja koji su uslijedili, u zadnjem desetljeću 20. st. u Segedin se doselilo nekoliko stotina Hrvata iz Vojvodine te je zahvaljujući tome obnovljena hrvatska zajednica, a njihovim zajedničkim trudom i uspomena na nekadašnje Dalmatine u ovome gradu.²⁴³

Međutim, prikaz Hrvata u Mađarskoj zahtijeva još jedan kratak osvrt na nekada poznato hrvatsko građanstvo u velikim urbanim središtima poput Budima, Baje, Pečuha, Mohača, Segedina, Sentandreje i dr. Naime, u 18. stoljeću Hrvati su tvorili relativnu ili čak apsolutnu većinu u više gradova (npr. Mohač, Baja). Imali su vlastite “ilirske” cehove čije su knjige vodili na hrvatskom jeziku. Među njima bilo je poznatih obrtnika i trgovaca npr. u Pečuhu i Budi-

²⁴¹ Mandić, 2011:52.

²⁴² Usp. Mandić, 2006.

²⁴³ Usp. Heka, 2010.

mu već u osmanlijsko doba, a poslije oslobođenja Ugarske i Hrvatske od Osmanlija hrvatsko građanstvo porijeklom iz Bosne našlo je utočište dobrim dijelom baš u gradovima današnje Mađarske, o čemu svjedoči i pojava nekih karakterističnih obrta: u Pečuhu i Budimu radili su npr. hrvatski tabačari, a Hrvati Bošnjaci bili su, kako se već napomenulo, poznati budimski zlatari još u 18. st. Grad Baja svoje ponovno utemeljenje pri kraju 17. stoljeća treba zahvaliti Hrvatima Bunjevcima. U 18. stoljeću Hrvati su igrali toliko istaknutu ulogu i u upravi tih gradova, da su dijelom hrvatski vijećnici vodili riječ u gradskim magistratima Pečuha, Segedina, Sentandreje. Do 1765. godine u Baji je od tri priznate etničke zajednice jedna bila *Natio Dalmatica*, a gradski sudac je još je 1768. godine morao položiti zakletvu u bajske franjevačkoj crkvi na hrvatskom jeziku. Hrvatski građani su bili donatori lokalnih crkava i samostana, gradili su vlastite crkve, imali samostalne župe koje i izvori spominju kao *Parochia Illyrica*. Razvio se i bogat kulturni život u tim hrvatskim gradskim sredinama usred Mađarske.²⁴⁴ No, priljevom većega broja građana druge nacionalnosti u ta naselja, napredovanjem mađarske nacionalne ideje u 19. stoljeću, hrvatsko građanstvo je zahvatio proces asimilacije koji je prouzročio drastično smanjenje, a ponegdje i nestanak Hrvata u spomenutim urbanim sredinama zaključno do 20. stoljeća. 'Staro građanstvo' ustupilo je mjesto nastanku 'novoga hrvatskog građanstva' u mađarskim urbanim i suburbanim središtima u koje se tijekom dvadesetoga stoljeća, zahvaljujući procesu urbanizacije i usustavljenoga školstva, doselio i velik broj Hrvata iz hrvatskih sela. Posljedice su poznate. Naime, sela broje sve manje stanovnika, a u gradskim središtima ritam svakodnevice ubrzava asimilaciju. Primjera radi, navedimo da u selu Čikeriji živi još svega pedesetak Hrvata Bunjevaca od kojih tek stariji govore bunjevačkim jezikom. Mladi su materinski idiom zamijenili jezikom dominantne većine, dakle mađarskim jezikom. Činjenica jest da ga osim u roditeljskom domu i nemaju gdje na/učiti. U školi se hrvatski jezik ne predaje, u nekim školama doduše postoji ta mogućnost, u nekim se selima održavaju tek tečajevi, ali osim toga nema drugih mogućnosti, npr. mise na hrvatskom jeziku. A u gradu Sentandreji, kako se napomenulo, danas živi tek oko četrdesetak Dalmatina koji se doduše deklariraju Hrvatima, ali materinskim jezikom više ne govore.

Etnokulturna povijest Hrvata u Mađarskoj u prošlosti je usko bila povezana s Crkvom, odnosno svećenstvom jer su prvi intelektualci Hrvati na ovim prostorima bili svećenici. U razvoju hrvatskoga školstva u Mađarskoj u stoljećima od doseljenja pa i nadalje, a osobito u 18. stoljeću važnu su ulogu odigrali franjevci. Čuvena su bila njihova srednja učilišta u Mohaču i Baji, odnosno njihova viša škola "Studium Generale" u Budimu. U 18. stoljeću osnivane su i hrvatske pučke škole. Iako je u 19. stoljeću započelo postupno potiskivanje hrvatskog jezika iz škola, krajem 19. i početkom 20. stoljeća kod dvije hrvatske etničke skupine u Mađarskoj došlo je do nacionalnoga preporoda: kod gradišćanskih Hrvata i kod Bunjevaca. Bili su pokrenuti časopisi, utemeljene su čitaonice, tiskali se udžbenici, oživjela je književna produkcija. Kod Gradišćanaca najistaknutiju ulogu je odigrao Mate Meršić Miloradić, dok je kod Bunjevaca među najzaslužnijima bio biskup Ivan Antunović.

Trianonskim sporazumom iza Prvoga svjetskog rata, kako se spomenulo, razdvojen je tada jedinstveni kulturni i gospodarski prostor Austro-Ugarske Monarhije, a Hrvati su postali državljanima nekoliko novih država. Kulturni i svaki drugi vid života trebalo je graditi u

²⁴⁴ Usp. Šokčević, www.horvatok.hu; Franković, 2004.

promijenjenim okolnostima pod jurisdikcijom ne baš blagonaklonih režima. Poslije Drugoga svjetskog rata došlo je do kratkoročnoga preporoda u redovima Hrvata u Mađarskoj. Privremene demokratičnije prilike omogućile su osnivanje novoga školskog sustava, 1946. godine utemeljena je Hrvatska učiteljska škola u Pečuhu, 1949. godine i katedra na tamošnjoj Visokoj školi, u selima je pokrenuta nastava na hrvatskom jeziku. Pokrenut je i politički list *Naše novine*. Godine 1946. osnovana je i prva politička organizacija Demokratski Savez Južnih Slavena koja je obuhvatila sve Hrvate u Mađarskoj uz Srbe i Slovence. Međutim, ti pozitivni trendovi imali su i veća razdoblja stagniranja i padova. Naime, na sveukupni etnokulturni razvoj i identitet Hrvata stare hrvatske dijaspore utjecali su politički odnosi među državama unutar Istočnoga bloka.

Od pedesetih godina, pa zapravo dobrim dijelom sve do 1990/91. godine, na nacionalni razvoj Hrvata u Mađarskoj nepovoljno je utjecalo forsirano i nametnuto jugoslavensko unitarističko jedinstvo koje se realiziralo npr. u uvođenju jedinstvenoga srpskohrvatskog književnog jezika u sve hrvatske škole. Situacija je postala nešto bolja od 1970-ih godina: hrvatski jezik postupno je ipak počeo osvajati položaje i u školstvu i u jeziku medija. Međutim, 1960. godine uslijedilo je ukidanje nastave na hrvatskome jeziku u seoskim školama naredbom mađarskoga Ministarstva prosvjete. Iza toga, osim u Pečuhu, Budimpešti i Santovu, u hrvatskim selima hrvatski jezik se predavao samo kao predmet. Proces asimilacije ubrzala je i nasilna kolektivizacija u poljoprivredi, urbanizacija, prirodna, a dijelom i forsirana modernizacija. Kulturni život je bio prilično jednostran, sastojao se samo od folkloru i poezije, a ni pokretanje radijskoga, a poslije i televizijskoga programa nije moglo bitno usporiti započeti asimilacijski proces.

Do promjena je došlo tek padom komunističkoga sustava, kada su Hrvati osnovali vlastite političke organizacije, prvo *Savez Hrvata* 1989/1990. godine, a potom su 1995. izabrali po novom demokratskom manjinskom zakonu hrvatske manjinske, danas preimenovane u narodnosne samouprave. Utemeljene su nove kulturne i znanstvene institucije, npr. hrvatski vrtići, osnovne škole i gimnazija te učenički domovi u Budimpešti, Pečuhu, Santovu, *Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj*, *Neprofitno poduzeće za kulturu, informativnu i izdavačku djelatnost "Croatica"*, a od ranijih godina uspješno nastavlja djelovati *Hrvatski klub "Augusta Šenoa"* i *Hrvatsko kazalište u Pečuhu*. U 2007. godini otvoren je *Muzej (Zbirka) sakralne umjetnosti Hrvata u Mađarskoj* u Prisiki/Peresznye naselju na sjeverozapadu Mađarske u kojem još živi oko dvjestotinjak zapadnougarskih/gradišćanskih Hrvata. U Hrvatskoj na otoku Pagu od 2005. godine proradio je *Kulturno-prosvjetni centar i odmaralište Hrvata u Mađarskoj* kao jedinstveni europski manjinski projekt. Osim toga, gotovo svako mjesto u kojem žive Hrvati ima kulturno-umjetničko društvo, folklorni ansambl ili sportsku udrugu. Od izdavačke djelatnosti, uz respektabilno brojne knjige, niz desetljeća izlaze novine *Hrvatski glasnik*, te od nedavno *Hrvatska r(i)(j)(e)č*.

U gradu Baji na Visokoj učiteljskoj školi postoji Odsjek za hrvatski jezik, na kojem je u akademskoj godini 2011/2012 hrvatski jezik studiralo dvadesetak studenata.²⁴⁵

Procjene o tome koliko Hrvata živi danas u Mađarskoj znatno se razlikuju od izvora do izvora. Službena statistika broji ih tek oko 19 000, dok neslužbene procjene govore o 30 000.

²⁴⁵ Podatak iz razgovora s dr. sc. Živkom Gorjancem, docentom na Visokoj učiteljskoj školi u Baji, u svibnju i lipnju 2012. g.

Sve u svemu, broj Hrvata je od popisa do popisa stanovništva u stalnom opadanju, a i broj govornika materinskim jezikom također. Tek starije i srednje generacije još dobro njime vladaju, ali se i oni sa svojom djecom uglavnom razgovaraju na mađarskom. Najnoviji globalizacijski i eurointegracijski procesi utječu na to, da ako i imaju priliku učiti hrvatski jezik u školama, mladi se češće opredjeljuju za neki od stranih jezika, posebno njemački i engleski, što je razumljivo, jer u ujedinjenoj Europi sa znanjem tih jezika konkurentniji su na tržištu rada.

Ipak, činjenica da se broj govornika materinskoga jezika rapidno smanjuje, nije jedini razlog osipanja broja Hrvata u Mađarskoj. Govori se i o tome da pripadnici manjine nisu dovoljno angažirani u javnom i političkom životu, da ne nastupaju jedinstveno pa stoga manjina i nema zajedničku platformu protiv asimilacije te nema efikasni zajednički program za moderniziranje nastave na materinskom jeziku, te za razvoj kulturnoga i gospodarskoga života.²⁴⁶

Hrvati u Češkoj / Moravski Hrvati: ...oštar pogled i bistro oko...osobito liep sviet...²⁴⁷

Hrvati u Češkoj, bivši zapadnougarski Hrvati u Moravskoj, gradišćanski ili Gradišćanski Hrvati u Češkoj / Moravskoj ili? Više etnonima za zajednicu Hrvata koja je doista živjela nekoliko stoljeća u južnoj Moravskoj čineći najsjeverniji ogranak hrvatskih migranata, pripadnika stare dijaspore. Useljavanje se odvijalo tijekom 16.st. u tri selidbena vala: 30-ih, 50-ih i 70-ih godina.²⁴⁸

U početku se radilo o primarnoj migraciji i kolonizaciji, a kasnije o sekundarnoj migraciji, tj. remigraciji iz Donje Austrije i Ugarske. Doseljavanja su, kao i u slučaju s Austrijom i Mađarskom, bila planska i organizirana jer se pretežno radilo o prihvatu radne snage definiranim ugovorima. Sustav naseljavanja bio je svuda isti: prvo je dolazilo plemstvo, za njima pojedinci, a onda je uslijedilo brojno naseljavanje seljaka. Hrvati su se bavili poljoprivredom i vinogradarstvom.

Potisnuvši njemački element, Hrvati su znatno doprinijeli slavenizaciji jednoga dijela Moravske, ali se velik broj brzo asimilirao. Razlog je tome disperzija u prostoru te izloženost koliko njemačkom toliko, naravno, i češkom utjecaju. Istina, u dijelovima Moravske u kojima su Hrvati bili u češkom okruženju, koje im je etnički i jezično bilo blisko, male razlike, odnosno velika sličnost ubrzala je stapanje i bohemiziranje. Kod Hrvata koji su se pak naselili u njemačkom okruženju, etnički, jezično, često i vjerski potpuno drugačijem, ograničenost međusobne komunikacije utjecala je na duže zadržavanje svijesti o vlastitoj etničkoj pripadnosti, jezika, običaja i sl.

Govor im je pripadao čakavskom dijalektu, od kojega je kroz nekoliko stoljeća nastao osebujni južnomoravski hrvatski dijalekt. Vjerom su pripadali većinom katoličkoj, a manjim dijelom protestantskoj provenijenciji (uglavnom na vlastelinstvima koja su djelomično pripadala donjoaustrijskom protestantskom plemstvu).

²⁴⁶ Usp. Karagić, 2010.

²⁴⁷ I. K. Sakcinski 1873, prema Pavličević, 1994:192.

²⁴⁸ Usp. Pavličević, 1994.

Taj najsjeverniji izdanak stare hrvatske dijaspore živio je u središnjoj Europi od 16. stoljeća i s drugim narodima dijelio sudbinu mnogih ratova, prekrajanja granica, političkih i ideoloških promjena. Usprkos naizmjeničnom ponjemčivanju i čehizaciji sa/čuvali su materinski jezik i svijest o svome podrijetlu. Međutim, iza Drugoga svjetskog rata postali su žrtve metode političkoga progona: oduzimanjem imovine i raseljavanja, kao tada uobičajenoj odmazdi zbog 'povijesnih grijeha'. Naime, upravo dijelovi Čehoslovačke u kojima su obitali Hrvati, tj. južna Moravska, bili su pripojeni Trećem Reichu, stoga su mladići te regije kao državljani Trećega Reicha tijekom Drugoga svjetskog rata bili vojni obveznici i služili u fašističkoj vojsci. Osim toga, po završetku Drugoga svjetskog rata pokazali su nesklonost čehoslovačkoj komunističkoj vlasti, stoga su etiketirani i sankcionirani kao neprijatelji. Iz svojih domova protjerani su 1948. godine i raspršeni diljem Moravske s namjerom da im se zatre trag. Mnogi su pobjegli u Austriju i prekomorske zemlje.²⁴⁹

Danas se svega tri sela u Moravskoj u granicama Češke Republike smatraju hrvatskima: Jevišovka, Dobro Polje i Nova Prerava. No, moravskih Hrvata u njihovim selima više gotovo i nema. Malo je ljudi iz starijega naraštaja u tim selima ili nekim lokacijama u Češkoj u koje su bili protjerani, te u Austriji i drugdje još mogu svjedočiti o njima, kao npr.:

Lipo je bilo naše selo. Četire stuo liet sme na južnoj Moravi, va Frielištofi, Dobrom Puolju a Nuovoj Preravi živili a hrvatski govorili. Ale danas su to od Hrvatov odušćene sela.²⁵⁰

Suvremena Češka je, ušavši u Europsku Uniju, priznala moravskim Hrvatima status manjine, a to je otvorilo i mogućnost organiziranog djelovanja moravskih Hrvata i osnivanje *Udruge građana hrvatske narodnosti* u Češkoj Republici, kako bi se sačuvalo i dokumentiralo što se još može. Češka Vlada je 6. rujna 1999. g. utvrdila progon Hrvata nehumanim, izrazila žaljenje te financijski pomogla postavljanje spomenika na groblju u Jevišovki na koji su uklesana prezimena svih Hrvata koji su nekad živjeli u tome selu. Hrvatska je vlada 2008. u Jevišovki otvorila *Hrvatski dom*. Svake godine tu se na blagdan sv. Kunigunde, zaštitnice sela, okuplja više stotina moravskih Hrvata koji dolaze s raznih strana češke, europskih i izvaneuropskih zemalja i tada se obilježava Dan hrvatske kulture. Godine 2010. spomenuta udruga pokrenula je opsežni dokumentacijski projekt pod nazivom *Sudbine i jezik moravskih Hrvata*.

Hrvati u Slovačkoj: *svakoga zadnjeg četvrtka u mjesecu...*

Početak i kraj hrvatske migracije u Slovačku odvijao se u 16. st., u tri vala između 40-ih i 70-ih godina. Prvo je stizalo plemstvo, potom građanstvo, a u posljednjem valu dolazili su seljaci. Dio hrvatske migracije u Slovačkoj jesu rezultat sekundarne imigracije, tj. remigracije iz zapadne Ugarske.

Migranti su se situirali uglavnom u trima područjima zapadne i jugozapadne Slovačke. Jedno je područje Záhorie; za tu se hrvatsku migraciju smatra da je najstarija u Slovačkoj. Vrlo je dugo sačuvala etnički identitet i kompaktnost, jezik, običaje, pjesme i plesove, čak i tradicij-

²⁴⁹ Usp. 45. Međunarodna... 2011.

²⁵⁰ Usp. Lawitschka, 2005.

sku nošnju. Jezično su slični migraciji u Moravskoj i Gradišću. Drugo je područje Pridunavlja, osobito s okolicom Bratislave. U sam grad Bratislavu uselilo se dosta hrvatskih plemića, ali dokumenti svjedoče i o povećem broju obrtnika hrvatskoga porijekla. Hrvatski etnik u Bratislavi činio je manjinu u mađarsko-njemačko-slovačkome okruženju. Brzo se adaptirao, a potom asimilirao, čemu je pogodovala izoliranost od ostalih hrvatskih zajednica na području Slovačke. Treće je područje useljenja područje Malih Karpata.²⁵¹

Na međusobnu komunikaciju, odnosno neku vrstu preslojavanja hrvatskih doseljenika upućuju lingvistička istraživanja: na tom se području miješaju sva tri dijalekta hrvatskoga jezika (npr. u selu Hrvatski Grob govori se mješavinom čakavsko-kajkavsko-štokavskoga narječja dok se u Hrvatskom Jandrofu i Čunovu govori gradišćansko-hrvatskim jezikom).

Etničkoj očuvanosti je neko vrijeme doprinosila prisutnost hrvatskih svećenika koji su služili i propovijedali na njihovu materinskome jeziku. Npr. za Devinsko Novo Selo u prvim desetljećima po doseljenju, kažu izvori:

Z horvatskih jimien prvih poznatih novosielskih popuov se da predpolagat, da su to bili Horvati... Kašnje su k nam davali pope, ki nisu znali po horvatski, zato se je evandjielje čitalo po slovački a nimški... bilo je... knjižic pisanih v biblijskom češkom jeziki... pisanih mađarskim pravopisom....²⁵²

Sve to, kao i raspršenost, mješoviti brakovi (hrvatsko-slovački, stimulirani i od strane Crkve) učinili su nezaustavljivim proces asimilacije (slovakiziranje u selima, a germanizacija i mađarizacija u gradovima).

Do današnjega dana većina potomaka hrvatskih migranata iz minulih stoljeća živi u svega četiri sela: Čunovo, Hrvatski Jandrof, Devinsko Novo Selo i Hrvatski Grob. Ostali su u malom broju raspršeni po većim gradovima (npr. Bratislavi) i dr.

Prema popisu stanovništva 2001. g. 890 stanovnika ovih naselja izjasnilo se Hrvatima.

Hrvati u Slovačkoj organizirani su kroz kulturna društva i udruge, a njihova krovna institucija je *Hrvatski kulturni savez u Slovačkoj* osnovan 1990. sa sjedištem u Bratislavi. Dotični savez čine četiri hrvatska kulturna društva iz četiri navedena sela, te *Klub mladih* iz Hrvatskog Jandrofa. U Devinskom Novom Selu 2005. godine otvoren je *Hrvatski kulturni centar* i *Muzej kulture Hrvata u Slovačkoj*, izgrađen sredstvima općine, Vlade Slovačke Republike i Republike Hrvatske. *Hrvatski kulturni savez* izdaje časopis pod nazivom *Hrvatska rosa*. A jedan od glavnih pokretača cjelogodišnjih aktivnosti cjelokupne hrvatske zajednice je godišnja manifestacija: Festival hrvatske kulture. Tome se pridružuju manifestacije zvane "Hrvatski balovi" te niz ustoličenih novih tradicija jedna je od njih "Hrvatski četvrtak", hrvatska druženja svakoga posljednjeg četvrtka u mjesecu u Devinskom Novom Selu.²⁵³ Sve u svemu:

...i obnovljena tradicija hodočašća kao i festivali, balovi ili hrvatski četvrtci koji su se – cikličnim pppnavljanjem/održavanjem u pravilnim intervalima kroz protekla dva desetljeća – ustoli-

²⁵¹ Usp. Kučerova, 1998; *Chorváti* na...1996; *Chorvátska*...1999; Botík, 2001.

²⁵² Balaž, 1993:42.

²⁵³ Usp. Heršak, 2006; Kuzman Šlogar, 2011.

čili kao nove tradicije, omogućili su hrvatskoj manjinskoj zajednici u Slovačkoj da se međusobno čvršće poveže te revitaliziraju i nanovo učvrste svoj identitet.²⁵⁴

Prema popisu stanovništva 2010. g. u Slovačkoj je zadnjih deset godina neznatno porastao broj osoba koje su se izjasnile kao Hrvati, naime njih 1022, a 1234 osobe upisale su hrvatski jezik kao svoj materinski jezik.²⁵⁵

Hrvati u Rumunjskoj

Razlozi i uvjeti doseljenja Hrvata u Rumunjsku vezani su također uz osmanlijsku ekspanziju i njihova osvajanja hrvatskih prostora. No, dok su se jedni sklanjali pred Osmanlijama kao klasični prebjezi i izbjeglice, dotle su drugi planski preseljavani zbog uključivanja dijelova hrvatskoga područja u Vojnu krajinu. Doseljavali su se iz raznolikih geografskih područja hrvatskoga etničkog prostora, što je najočitije u njihovu govoru te nekim tradicijama. Kao što se vidjelo na primjeru srednjoeuropske hrvatske migracije, tako su i među Hrvatima u Rumunjskoj bila prisutna sva tri dijalekta hrvatskoga standardnog jezika: kajkavski, štokavski i čakavski.

Postoje teze o tome da su se na područje zapadnoga, tj. rumunjskoga dijela Banata prvi Slaveni naselili još u 7. st. No, znatnije doseljavanje Hrvata u Rumunjsku povijest bilježi u 14. st. (čitavo stoljeće prije gradišćanskih i moliških migracija). Tada su na područje današnje Rumunjske stigli karaševski Hrvati ili tzv. Krašovani ili Karaševci, danas najbrojnija hrvatska skupina među rumunjskim Hrvatima. Različita su mišljenja o njihovu porijeklu. Jedna zastupa tezu da su bugarskoga, druga srpskoga, treća hrvatskoga porijekla. U literaturi je najzastupljenija ona koja govori u prilog da su došli preko Bugarske u Banat. Prema nekim franjevačkim i isusovačkim dokumentima porijeklom su iz središnje Bosne (pretpostavlja se iz okolice Kreševa, po čemu bi im bilo i nadjenuto ime, a ne kako neki tvrde prema rijeci Karaš uz koju su se naselili). Danas još žive u sedam sela najzapadnijega gorskog predjela rumunjskoga dijela Banata, u dolini rijeke Karaš. Ovdje od davnina žive samo Hrvati, tako da je to zapravo jedna zaokružena hrvatska oaza. Relativna komunikacijska izoliranost toga kraja utjecala je na kompaktnost ove hrvatske zajednice, usporila proces asimilacije te znatno doprinijela očuvanju materinskoga jezika, tradicijske kulture i općenito etničkoga identiteta. Zahvaljujući geografskome smještaju njihova zavičaja, tj. brdovitosti i spomenutoj komunikacijskoj izoliranosti, nisu bili izloženi ozloglašenoj socijalističkoj praksi 'kolektivizacije' koja je podrazumijevala raseljavanje, oduzimanje imovine, rumunizaciju i sl.²⁵⁶

Manje je poznato, ali ipak važno, da su početkom 19. st. s područja sedam karaševskih sela započele migracije u desetak drugih naselja Banata, dotično njegov istočni, vojvođanski, odnosno srpski dio. Bile su to ekonomske migracije, vođene onodobnim državnim potrebama. Njihov udio u ukupnom stanovništvu nikada nije prelazio trećinu, što je znatno utjecalo na postupnu zamjenu materinskoga jezika u javnoj komunikaciji (crkva, škola, javni život) s onim dominantne većine, što je naravno ubrzalo gubljenje identiteta, odnosno pospješivalo

²⁵⁴ Ibidem: 224.

²⁵⁵ Usp. Matica... 2012.

²⁵⁶ Usp. Krpan, 1988; Krmpotić, 1994.

asimilaciju. Tome su pridonosili ne samo mali broj, nego i nedosatak vlastite inteligencije, kao i svećenika. Kao zajednica danas su se održali tek u tri naselja (u Karlsdorfu, Uljmi i Izbištu).

Danas su najvećim dijelom asimilirani u druge narode (Srbe, Rumunje, Nijemce) s kojima su živjeli u istim naseljima, a najvećim dijelom njihovi su potomci su iseljeni iz Karlsdorfa (danas Banatski Karlovac) s Nijemcima nakon Drugoga svjetskog rata ili su stradali u poratnim logorima. Hrvatima se u vojvođanskom dijelu Banata danas smatra tek manji broj karaševskih potomaka i to u naseljima gdje obitavaju i druge hrvatske skupine poput Starčeva i Pančeva²⁵⁷...

...svijest o karaševskom subetničkom identitetu (misli se na vojvođanske Karaševce, op.a.) i dalje će slabiti i vjerojatno će egzistirati tek kao dio obiteljskih naracija.²⁵⁸

U nekoliko sela živi manja grupa romaniziranih Hrvata koji su, međutim, sačuvali pripadnost Katoličkoj crkvi.

U okolici Temišvara žive Hrvati Šokci i Pokupci. Šokci su u 17. st. imigrirali iz istočne Slavonije u predjele istočno i sjeverno od Temišvara, a danas žive u još dva sela: Rekaš i Marija Radna (ovo drugo najpoznatije je marijansko svetište u Banatu). I danas među njima živi predaja da su im se preci doselili iz Babine Grede (jugozapadno od Vinkovaca). Kažu da *divâne šokački*,²⁵⁹ no lingvistička istraživanja nisu bila dostatna da bi potvrdila predaju. Šokci su bili sitni i srednji posjednici. Od početka 19. st. do 50-ih godina 20. st. imali su svoju školu odnosno *šokačku škulu* i razvijen kulturno-prosvjetni rad. Do Drugoga svjetskog rata su im posredstvom tadašnjih vlasti Kraljevine Jugoslavije stizali hrvatski učitelji, knjige, novine, no nakon toga vremena ovaj vid veza s matičnom domovinom Hrvatskom zamire, što se naravno odrazilo na etnokulturni razvoj. A nekad bogata tradicijska kultura, jer kako je svjedočio jedan kazivač: „...običaji su se poštivali i čuvali kao neka svetinja, a neispunjavanje jednog običaja izazivalo bi u kući veliku brigu i negodovanje“,²⁶⁰ malo-pomalo je napušтана:

Promjene koje su u rekaških Hrvata ...nastajale 2. svjetskim ratom i svime onim što se u rumunjskom selu dešavalo, uzrokovale su da su se njihove običajne manifestacije jedna za drugom počele gasiti. S izvođenjem bogatog koleda prestalo se...neposredno nakon 2. svjetskog rata, da bi danas u Šokačkom kraju ostala o tome još samo priča koja se čuje sve rjeđe i biva sve kraća.²⁶¹

Slično je bivalo i s ostalim životnim i godišnjim običajima, a napuštanje tradicijskoga načina gospodarenja nestali su i brojni običaji i vjerovanja vezani uz poslove. Čuvene dječje *sigre* postupno su se zamijenile onima koje su se naučile u školi, na sportskim igralištima, preko medija, da bi danas o njima mogli tek čitati u etnografskoj literaturi, a narodna nošnja po kojoj su bili na glasu: „...da se čisto narodno nose i da na nji nije uticala nošnja Rumuna i Švaba koji se u okolini nalaze“,²⁶² postupno je napušтана od polovice prošloga stoljeća.

²⁵⁷ Bara, 2011:57-58.

²⁵⁸ Ibidem:80.

²⁵⁹ Krpan, 1990:101.

²⁶⁰ Ibidem:128.

²⁶¹ Ibidem:157.

²⁶² Krpan, 2006:4

Krajem 19. st. u Rekaš je stiglo nekoliko obitelji iz Gorskoga kotara (Mrkoplja i okolice).

Pokupci - Turopoljci su se u 19. st. doselili u selo Keča. Doseljenici su bili plemići predijalci, dakle uživatelji predija, tj. zemljišnih posjeda zagrebačkoga biskupa i njihovo je preseljenje posljedica uključivanja pokupskih posjeda zagrebačkoga biskupa u Vojnu krajinu. Naime, on je u naknadu dobio posjede u Banatu i dao na uživanje plemićima iz spomenutih krajeva, nakon što su im sagrađene kuće i gospodarske zgrade. To se zbilo u svibnju 1801. g. Plaćali su porez do 1848. g. kada je zemlja postala njihovim trajnim vlasništvom. Bili su bogati veleposjednici; imali su svoju školu, općinu i crkvu. No, epidemija tuberkuloze, dva svjetska rata, oduzimanje zemlje i raseljavanje (posljedica spomenute 'kolektivizacije' u socijalističkom razdoblju), te slijedom toga nizak natalitet, rezultirali su s teškim etno-demografskim posljedicama po ovu hrvatsku zajednicu. Ipak, tradicija dobre organiziranosti na području lokalne samouprave (općine), vlastitoga školstva i kulturnih društava, pozitivno je utjecala na očuvanje identiteta, tradicija, pa i jezičnoga idioma. U ranim osamdesetim godinama prošloga stoljeća zabilježeno je da Hrvati u Keči i *dendenes divanidu orvatski*, ipak tek starije generacije. No, promjena načina života, osobito sustav obrazovanja počeo je agresivnije potiskivati upotrebu materinskoga jezičnog idioma te je većinski jezik prodirao i u neformalnu socijalnu interakciju, osobito među mladima. Isti izvor bilježi da su stariji naraštaji opominjali mlade:

*Kaj sad Orvati, a divanite po rumunski.*²⁶³

U selo Čenej doselilo se 1820. dvadesetak obitelji Vučetića iz Brinja i okolice. I njihov je dolazak vezan uz reorganizaciju Vojne krajine. Zemlju u Banatu dobili su kao odštetu za zemlju u starom zavičaju. Zanimljivo je da su Vučetići, kao izrazito imućne obitelji, masovno školovali svoju djecu, što je bio razlog odlaska velikoga broja mladih ljudi u urbana središta, gdje su zbog mogućnosti zapošljavanja ostajali nakon školovanja i gdje ih se, naravno, dosta asimiliralo. Kao *kulaci* (bogat seljaci) također su teško stradali u procesu socijalističke 'kolektivizacije'.

Za razliku od karaševskih Hrvata, ove hrvatske skupine živjele su u višetničkom okruženju s Rumunjima, Nijemcima i Mađarima, Srbima i katoličkim Bugarima, što se odrazilo na akulturacijske pa i asimilacijske procese.

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, zahvaljujući ponajprije fra Petru Vlašiću koji ih je "otkrio" nakon Prvoga svjetskog rata, organiziran je dolazak učitelja iz Hrvatske, koji su dosta doprinijeli očuvanju hrvatskoga identiteta i učinili svojevrstan hrvatski prosvjetni prosvjetiteljski preporod. No, nakon Rezolucije Informbiroa 1948. g. kada se prekidaju politički odnosi ondašnje Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i ostalim zemljama istočnoga bloka, taj je preporod prekinut progonom hrvatskih učitelja iz Rumunjske. Stariji žitelji još su se 1980-ih godina sjećali toga dramatičnog događaja.

Poslije Drugoga svjetskog rata komunistički režim provodi spomenutu 'kolektivizaciju', oduzimajući im plodna imanja i stvarajući državna i zadružna dobra. Bogati seljaci postaju nadničari na vlastitoj zemlji. Slijedi raseljavanje i raslojavanje s rezultatom opadanja broja Hrvata i asimilacija.

²⁶³ Krpan, 1983:137.

Ima nekih indicija koje upućuju na to da je i u nekim drugim predjelima Rumunjske bilo naselja hrvatskih migranata, npr. na delti Dunava kod Crnoga mora, međutim te su indicije nedovoljno istražene.

Prema procjenama u Rumunjskoj danas živi oko 7000 Hrvata.

Devedesetih godina 20-og stoljeća obnavljaju se kulturne, sportske i dr. veze između rumunjskih Hrvata s matičnom domovinom, ali i s bunjevačkim Hrvatima u Bačkoj. Tih godina etnološko istraživanje o narodnim nošnjama sela Karaševo, Lupak i Klokočić provela je etnologinja Tihana Petrović (usp. Petrović: 1994)

No, danas etnokulturni identitet Rumunjskih Hrvata održavaju dvije udruge. Prva je *Zajedništvo Hrvata u Rumunjskoj* osnovana 1991. godine kao etničko-kulturno i socijalno društvo sa sjedištem u Karaševu. Udruga se prvenstveno bavi očuvanjem hrvatskih narodnih običaja, vjere, jezika i kulture. Godine 1998. godine osnovana je druga hrvatska udruga pod nazivom *Demokratski savez rumunjskih Hrvata* sa sjedištem u Klokočiću. U Karaševu djeluje i kulturno-umjetničko društvo *Karaševska zora*, a u Klokočiću folklorna skupina *Klokočić*.

Hrvati u Bugarskoj

Za razliku od Hrvata koji pripadaju kategoriji stare hrvatske dijaspor nastaja/le zbog osmanlijske ekspanzije u razdoblju od 15. do 18. st, Hrvati su se u Bugarsku doseljavali u nekoliko valova iz sasvim drugačijih pobuda. Odlazili su otprilike od druge polovice 19. st. do Drugoga svjetskoga rata, no najveći val iselio je početkom 1900-ih. Tada je u Bugarsku otišao povećani broj Hrvata iz kosovskog sela Janjeva, u doba dok su i Bugarska i Kosovo još bili dijelom Osmanskoga Carstva. Ponajviše potječu iz sloja trgovaca i zlatara iz Janjeva koji su 1900-ih otišli iz sela jer je bilo prenaseljeno, a gospodarsku budućnost su vidjeli u Bugarskoj, uglavnom u Sofiji i Plovdivu, jer su ondje, za plasman svojih proizvoda, pronašli optimalan omjer ponude i potražnje. O njima Sanja Vulić piše:

Obično je na mahove dolazilo po nekoliko obitelji zajedno...Sredinom 20. st. u Sofiji živi oko 80-ak janjevačkih obitelji. Janjevački se govor čuvao u okviru svake pojedine obitelji te istodobno u okviru šire doseljeničke zajednice, koja, premda teritorijalno manje ili više raspršena u velikom gradu, međusobno je bila čvrsto povezana, a održavala je i kontakte s rodbinom u Janjevu. Još je kompaktnija bila zajednica u Plovdivu. Međutim, kako su desetljeća prolazila, poznavatelji su janjevačkog govora umirali, a novi ga naraštaji više nisu znali. Za svoga posjeta Plovdivu u rujnu 2007. došla sam u kontakt i s janjevačkom zajednicom. Premda rado ističu svoje janjevačko podrijetlo, govor nisu sačuvali, pa ni oni najstariji. Slično je stanje i u Sofiji. Među janjevačkim Hrvatima u Sofiji boravila sam u svibnju 2006. Janjevci u Sofiji međusobno više ne govore janjevačkim idiomom jer se svega dvoje-troje pripadnika te zajednice, manje ili više dobro sjećaju govora svojih djedova i baka. Njihov je janjevački govor u stanovitoj mjeri pod utjecajem hrvatskoga standardnoga jezika (koji su mnogi od njih učili), a djelomice i pod utjecajem bugarskoga jezika. Pretpostavlja se da u Sofiji danas živi oko 150-200 potomaka janjevačkih Hrvata koji još čuvaju svijest o svom podrijetlu. Među njima je velik broj intelektualaca²⁶⁴

²⁶⁴ Vulić, 2009:466-467.

Određen broj Hrvata živio je otprilike u Bugarskoj. Bili su to katolički redovnici i misionari. Prema nekim informacijama u Bugarskoj danas živi oko 1500 Hrvata i / ili njihovih potomaka, a od toga broja otprilike polovica živi u Sofiji. Međutim, pojedinih izvori govore o puno manjoj brojci. Hrvati u Bugarskoj nemaju status priznate nacionalne manjine. 1999. godine izrazili su želju za kolektivnim preseljenjem u Republiku Hrvatsku. U Bugarskoj djeluje jedna hrvatska udruga *Kulturno prosvjetno društvo Hrvata u Bugarskoj* osnovana 2005. godine.

PREKOMORSKO / TRANSKONTINENTALNO I EUROPSKO ISELJENIŠTVO U 19. i 20. STOLJEĆU²⁶⁵

Transkontinentalno iseljništvo: ... *mi smo uistinu 'narod narodâ'...*²⁶⁶

Tisuće i tisuće stranica napisane su o doseljavanju Hrvata i njihovom situiranju na područje svakoga od dvaju američkih kontinenta. Ovom prilikom prikazuju se značajnije karakteristike hrvatskoga iseljništva u Sjevernoj Americi i to poglavito u SAD-u i Kanadi, te na iste na području Južne Amerike, Australije, Novoga Zelanda i Afrike.

Sjeverna i južna Amerika

*Dolje u luci barka me čeka
neka pričekaj jer Amerika je zemlja daleka...*²⁶⁷

Ako izuzmemo individualna useljenja pomoraca (prvenstveno Dubrovčana i Bokelja, ali i drugih) te misionara,²⁶⁸ koja su se odvijala praktično od samoga Otkrića 1492. g., prva naselja hrvatskih doseljenika na području Sjedinjenih Američkih Država osnovana su u prvoj polovici 19. stoljeća oko rijeke Mississippi, u državi Louisiana (prema nekim izvorima prve su veće hrvatske kolonije osnovane u Ebenezeru u državi Georgiji). Ti doseljenici bili su mornari koji su se, napustivši pomorsku službu, skrasili u lukama i počeli baviti nekom drugom vrstom djelatnosti. Neki su se počeli baviti ribarstvom, loveći losose i oštrige, čiju su proizvodnju i trgovinu do kraja stoljeća učinili najuspješnijom ribarskom djelatnošću u području Delte. Bilo je vrlo uspješnih koji su postajali vlasnici flota ribarskih lađa. Neki su osnovali velike tvornice za preradu riba.

²⁶⁵ U ovim poglavljima, budući da je literatura na temu doista opsežna, koriste se pretežno izvori: Antić, 1981, 1991, 1992, 1995; Banović, 1998; Čizmić, 1982, 1994; Laušić, 1993; Laušić, Anić, 2000; Mursalo, 2003; Čizmić et al., 2005; Grbić, 2006; Holjevac, 1968; Izvješća..., 1998; Prpić, 1997; Smoljan, 1992; Sopta, 2008; Susret..., 1992; Valiže i ..., 2011; Zorić, 2000; Živković et al., 1995; 45. Međunarodna..., 2011; Perić, 2004; Mesarić Žabčić, Perić. 2006. i dr.

²⁶⁶ Izjava Johna F. Kennedyja 1963. g., prema Prpić, 1997:19.

²⁶⁷ Stihovi iz kompozicije *Piši mi brate* Jurice Padena i grupe Aerodrom.

²⁶⁸ Usp. Zorić, 2000.

Orijentirajući se s vremenom i na druge djelatnosti – kopači zlata, radnici u cestogradnji, graditeljstvu, industriji drva i dr. – nerijetko su upravo Hrvati bili ti koji su započeli s razvojem određenih privrednih grana. Tako se začetak razvoja proizvodnje jabuka, krušaka, šljiva i bresaka, a napose smokava, u Kaliforniji vezuje uz hrvatske useljenike.

Kad je Stephen N. Mitrovich 1881. došao iz Dalmacije u Fresno, primijetio je da su Amerikanci oko svojih domova i duž putova sadili stabla smokava radi ukrasa i hladovine. Shvativši da je klima u dolini San Joaquin otprilike jednaka kao u Dalmaciji, on je 1883. godine naručio tisuću mladica iz svog rodnog sela u Dalmaciji, koje je bilo poznato po izvrsnim smokvama. Posadio je te smokve oko svog vinograda, uvevši vlastiti sustav berbe, sušenja i pakiranja. Nakon iznimno velikog uspjeha odveo je vagone sušenih smokava na istočno tržište, gdje ih je prodavao po cijeni višoj od cijene uvoznih smokava. Kada je 1893. godine izložio svoje 'jadranske' smokve na svjetskoj kolumbijskoj izložbi u Chicagu, dobio je zlatnu premium medalju za najbolje sušene i pakirane smokve. Proizvodnja smokava u Kaliforniji, koju je uveo i razvio sam Mitrović, danas je važna gospodarska grana.²⁶⁹

Dalmatinci su, nema sumnje, donosili iz 'staroga kraja' i mladice vinove loze. S vremenom se zaboravilo njihovo pravo porijeklo, no novija istraživanja ih postupno otkrivaju. Npr. godine 1998. hrvatsko-američka skupina znanstvenika započela je projekt „Genetička identifikacija autohtonih sorata vinove loze“. Nakon tri godine, otkrili su da je *Zinfandel*, najpopularnija vinska sorta u Americi zapravo – Crljenak kaštelanski !!!²⁷⁰

I drugi dijelovi SAD-a privukli su naše migrante. Dakako, ne samo ruralna, nego i urbana područja, kao npr. New York. Tu su se, među inim, zapošljavali kao lučki radnici ili kao članovi posada lučkih tegljača. Tako postoji podatak da je svojevremeno više od pedeset hrvatskih kapetana tegljača sudjelovalo u upravljanju prometom newyorške luke. No, i dalje: npr. Calumet, na obali jezera Superior, postao je jedna od najtipičnijih rudarskih zajednica u kojoj je bio velik broj Hrvata; naselili su se i uz bakrene rudnike u Michigenu, itd.²⁷¹

Bili su organizirani u brojnim kulturno-prosvjetnim, društvenim i političkim organizacijama od kojih je najpoznatija *Hrvatska bratska zajednica u SAD i Kanadi* osnovana 1894. g. u Pittsburghu.

Potomci prve generacije useljenika nisu nastavili tradiciju rada u tvornicama i rudnicima. Kao i golem broj Hrvata po drugim zemljama useljenja, prve generacije američkih Hrvata školovale su svoju djecu te je tako ova naša iseljenička zajednica stvorila 'svoju' inteligenciju, koja je ostala dijelom osjećajima vezana uz svoje korijene, ali jednako je tako, u težnji za što boljom integracijom, postala izvrgnuta bržoj asimilaciji.

U istome razdoblju kada i u SAD, premda u većem broju tek iza Prvoga svjetskog rata, Hrvati se počinju u velikom broju doseljavati i u Kanadu. Tipični seljaci postaju radnici u rudarskoj, šumarskoj i ribarskoj industriji, zatim industriji čelika, automobilskoj industriji i građevinarstvu. Oko velikih kanadskih rudnika u pokrajini Ontario nalazio se najveći broj

²⁶⁹ Prpić, 1997:91.

²⁷⁰ Usp. Krasnec, 2006.

²⁷¹ Ibidem: 95.

naselja s hrvatskim doseljenicima. Velike individualne uspjehe postigli su u ribarstvu (ulov i prerada ribe). Među prvim useljenicima, kao i u slučaju SAD-a, bilo je vlasnika flota ribarskih brodova koji su dali velik doprinos razvoju ribarske industrije u Kanadi. Razmjerno manji broj odlučio se za bavljenje poljoprivredom u prerijskim provincijama.

Među Hrvatima doseljenima u sjevernu Ameriku u prvoj fazi bilo je onih koji su došli u namjeri da ostanu privremeno. Istina, neki su se vraćali s manjim ili većim kapitalom te ga investirali u obnovu vlastitoga kućanstva,²⁷² i pomagali u razvoju svoga zavičaja podižući crkvene tornjeve, gradeći škole, ambulante, domove kulture ili pak financijski potpomagali elektrifikaciju svojih mjesta i unapređenje obrta.²⁷³

„U cjelini, uvelike se razvilo poljodjelstvo, stočarstvo, ribarstvo, voćarstvo, trgovina, pomorska trgovina i industrija. Priljev dolara osobito se osjetio po rastu i razvoju hrvatskih banaka, poglavito prve hrvatske štedionice, i mnogih drugih kooperativnih poduzeća“²⁷⁴.

No, bilo je i onih onih koji su se vratili kućama bez kapitala, narušena zdravlja ili kao invalidi. Nekima se zametnuo trag. Mnogi su poginuli u tvorničkim nesrećama. Osim toga, 'obećana zemlja' nije jednako fascinirala sve useljenike. Tako mladi Slavonac piše svojem ujaku 1906. g.:

Dragi ujko! Javljam ti da sam sretno stigao u Ameriku. Kamo sreće da sam tebe poslušao i da sam kod kuće ostao! Tu treba raditi svaki dan, i u svetac i u petak. Uhvam se u Boga da ću dobiti plaću kroz četiri-pet mjeseci, pa eto me natrag, jer predviđa, da bih prije godinu dana ostavio kosti...²⁷⁵

Ustvari, nije se čuditi koliko je bilo različitih percepcija 'novoga svijeta' te kako su se one mijenjale tokom godina provedenih u njemu. I sam je Nikola Tesla u svojoj autobiografiji napisao:

Volio bih kad bih riječima mogao opisati prve dojmove o ovoj zemlji. U arapskim pričama čitao sam kako su duhovi prevozili ljude u zemlju snova, a usput i kroz prekrasne pustolovine. Moj je slučaj bio upravo suprotan. Duhovi su me prenijeli iz svijeta snova u svijet stvarnosti. Ono što sam ostavio bilo je lijepo, produhovljeno i u svakom pogledu čudesno; ono što sam ovdje vidio bilo je mehanizirano, grubo i neprivačno. 'Je li ovo Amerika?', pitao sam se bolno iznenađen? U civilizaciji zaostaje za Evropom stotinu godina. A kad sam 1899. prvi put otišao iz Amerike – pet godina nakon svog dolaska – bio sam uvjeren da je Amerika više od stotinu godina ispred Evrope, i do danas se nije dogodilo ništa zbog čega bih promijenio svoje mišljenje.²⁷⁶

Većini je pak, bez obzira na to koliko su bili uspješni u poslu i zaradi, Amerika postala trajnim boravištem i boravište u kojem su našli ono što su tražili.

²⁷² Usp. Prpić, 1997; Dunato, 2009; Grbčić 2010.; Biškupić Bašić, 2012.

²⁷³ Ibidem.

²⁷⁴ Prpić, 1997:127.

²⁷⁵ *Narodna obrana*, Osijek, 9. prosinca 1906., prema Dubrović, 2012:19.

²⁷⁶ Moji pronalasci, 1919, prema ibidem:19-20.

Čitanjem životnih priča naših iseljenika, proučavajući rezultate istraživanja hrvatskih znanstvenika koji su se bavili istraživanjem iseljeničtva s povijesnoga, političkog, napokon i antropološkoga aspekta, te na temelju nekih američkih socioloških studija, može se dosta toga zaključiti o sudbinama i načinu života Hrvata u Americi. Naravno, ne može se generalizirati, jer situacija je bila različita od države do države, od desetljeća do desetljeća, od generacije do generacije. Uočljivo je, da su pripadnici druge generacije doseljenika te doseljenici iz kasnijih faza, bili profesionalno i prostorno mobilniji od pripadnika prve generacije. Budući da su odrastali u zemlji useljenja svojih roditelja, uključili su se u obrazovni sistem, lakše su se snalazili, brže adaptirali i integrirali u američko društvo.

Možemo zasigurno reći: u 'novome svijetu' prve generacije useljenika doživljavane su kao ambiciozne i radišne. Uočivši u novome okruženju vrijednost obrazovanja, mnogi su radili i po dva posla samo da bi ostvarili veliki, po nekima najveći cilj u životu: osigurati djeci školovanje. Nastojali su se 'držati zajedno', dakle, živjeti sa svojim sunarodnjacima. Rodbinsko-prijateljsko-zavičajni lančani tip doseljenja inkorporirali su u način stvaranja naselja tipa kolonija, što je osim izuzetno emotivne, svakako imalo i praktičnu dimenziju. Na taj način lakše su se kasnije (samo)organizirali u rješavanju drugih važnih životnih pitanja od pronalaženja posla, podizanja crkava do osnivanja dobrotvornih društava.

U svojim američkim domovima nastojali su održati stare običaje i način života.

Kao tipični Slaveni, Hrvati vole svoj dom. Na njih se zaista može primijeniti stara hrvatska izreka: 'Moja kućica, moja slobodica'. Oni su iz stare domovine preko oceana prenijeli i svoje drevne običaje i baštinu te ih sačuvali od zaborava u novoj domovini. U svojim američkim domovima pokušali su oživjeti duh svoga 'starog kraja'. Njihova ljubav prema domaćim jelima i pripravi hrane značila je čak i kiseljenje zelja za zimu, prešanje grožđa, sušenje kobasica, šunke i svinjetine, te osobito pečenje mlade janjetine i odojaka na ražnju.²⁷⁷

Zanimljiv je podatak da su Hrvatice nastojale pribaviti sjemenje povrća i cvijeća iz domovine, tako da su im vrtovi bili "prenesene minijature njihove stare domovine".²⁷⁸ Zajedno s našim iseljenicima na američko tlo stigla je i tamburica, danas u Americi vrlo popularno glazbalo. Tako Stjepan Sremac piše:

...krajem devetnaestoga stoljeća i u prva tri desetljeća dvadesetoga stoljeća, glavni nositelji razvoja (tamburaštva u Americi, op. a.) bili su hrvatski emigranti koji su donijeli tamburu u Ameriku. Glazbovanje na tamburama prije svega bila je snažna potvrda nacionalnog identiteta, odnosno međusobne povezanosti i povezanosti s domovinom.²⁷⁹

Iako je u SAD-u i Kanadi glazbovanje na tamburici kroz nekoliko desetljeća 'iskočilo' iz užega hrvatskog etničkog miljea, može se reći da je tvrdnja Stjepana Sremca primjenjiva i na današnje generacije hrvatskih Amerikanaca. Naime, njegujući tamburaštvo, *Hrvatska bratska zajednica* razvila je pravi pokret koji njeguje hrvatsku glazbenu i inu baštinu, te je isti preko

²⁷⁷ Prpić, 1997:27.

²⁷⁸ Ibidem.

²⁷⁹ Usp. Sremac, 2002:67.

stotinu godina opstao kao markantni faktor hrvatskoga identiteta. Festivali se redovno održavaju svake godine još od 1967.g. Primjerice, 2012.g. u Detroitu je održan 46. omladinski tamburaški festival američkih i kanadskih Hrvata.

Bili su izrazito privrženi svojim obiteljima. U prvoj, dijelom i u drugoj generaciji, gotovo i nije bilo rastava brakova. Dom, obitelj i kuća za njih su bili poput svetinje. Pripadnici drugih etničkih zajednica čudili su se otporu Hrvata u slučajevima kada su se, primjerice, zbog urbanističkoga razvoja morali seliti iz starih stambenih četvrti u nove (premda su znali da idu u modernije četvrti u kojima su već živjela njihova djeca). U takvim slučajevima selili su se u susjedskim skupinama: selilo se po nekoliko stotina njih odjednom na isto mjesto preseljenja. Brojne životne priče govore da su se prve generacije doseljenika držale zajedno do smrti. I više od toga: na gradskim su grobljima često imali svoje 'čtvrtri'.²⁸⁰

Već je bilo riječi o strukturalnim karakteristikama iseljenika te je tom prigodom rečeno da su u prvi migracijskim fazama žene bile zastupljene u malom postotku. S vremenom se taj postotak povećavao. Neke su žene slijedile svoje muževe, neke su se otišle udati preko posrednika (najčešće za ljude iz istoga kraja), neke je pozivala rodbina, a najmanji je broj bio onih koje su se same 'otisnule' na putovanje. Uz brigu o obitelji držale su pansione, radile su kao spremačice ili sobarice. U pričama o tzv. ženskoj emigraciji ima i bizarnih priča. Tako na početku 1900-ih riječki *Novi list* i *La Bilancia*, prateći iseljeničke teme, dio članaka posvećuju slučajevima povratka žena koje su 'poludjele od jada' te su po povratku smještene u mjesne bolnice ili umobolnice:

Jesu li to žene koje su zaista bile mentalno bolesne? Sigurno je među njima bilo i takvih koje je onda stroga lječnička kontrola na Ellis Islandu vratila natrag. Neke su možda zaista oboljele 'od jada' u novoj domovini; od teškog, nesmiljenog života koji je čekao useljenike. A neke su, možda, samo htjele ići doma.²⁸¹

Međutim, nije sudbina bila svima teška i tragična. Za mnoge je Amerika, kako se već i napomenulo, ipak postala i ostala 'obećana zemlja'.

Lančani tip iseljavanja Hrvata u Ameriku uvjetovao je, kako je već rečeno, osobit način stambenoga i poslovnoga situiranja. Prema suvremenim teorijama migracija, može se reći da se radi o tipu homogene migracije, budući da su migranti bili istoga, dakle užega regionalnog porijekla, vezani rodbinsko-prijateljskim vezama, zajedničkom domicilnom kulturom (jezikom/dijalektom, običajima, vjerom i sl.) s jedne strane, a s druge, imali su približno isti položaj na društvenoj ljestvici u novoj, migratornoj sredini te iste ili slične interese. Sve su te njihove međusobne veze bile osnova organiziranju, u početku neformalnih a kasnije i formalnih udruga i okupljališta.

Najpoznatija okupljališta prvih useljenika neformalnoga, ali iznimno praktičnoga tipa bile su hrvatske gostinske kuće, tj. pansioni, *boardinghouses*²⁸² u kojima su bili smješteni samci,

²⁸⁰ Ibidem.

²⁸¹ Dunato, 2009.33.

²⁸² Usp. Prpić, 1997; Dunato, 2009.

obično po dolasku u Ameriku. Osim loših strana kao što je nekvalitetan smještaj, ponekad čak nekvalitetniji od onoga kakav su imali kod kuće, imale su i pozitivnu ulogu. Naime, po dolasku u strani svijet, 'među svojim' se lakše pronalazio posao, a bez poznavanja engleskoga jezika te nemogućnosti ili čak i bez želje za nekakvom integracijom, čovjek se poslije posla družio i opuštao 'među svojim', jeo domaću hranu, a uz tamburicu pjevao domaće pjesme.

Sastavni dio života hrvatskih radnika, zapravo središte njegovoga društvenog života bile su gostionice, odnosno *salooni*. Tamo se nije odlazilo samo radi zabave i pića, nego i zbog mogućnosti susreta sa sunarodnjacima, razmjene informacija, sklapanja poslova.²⁸³

Među formalnim udruženjima, kojih je doista bilo mnogo, spomenimo prvoosnovano, a to je *Slavonsko ilirsko uzajamno i potporno društvo*, osnovano 1857. g. u San Franciscu i najpoznatiju već spomenutu *Hrvatsku bratsku zajednicu* (HBZ) koja je nastala ujedinjenjem hrvatskih potpornih društava krajem devetnaestoga stoljeća, točnije 1894. g. Utemeljenje prvih društava slijedilo je pokretanje novina. Najpoznatije su svakako *Zajedničar* što ih je izdavala HBZ.

Napokon, važan je podatak da je od 1894. godine, kada je biskup Josip Juraj Strossmayer poslao prvoga svećenika iz Hrvatske u Ameriku, započela gradnja hrvatskih katoličkih crkava i osnivanje župa. U njima su na razne načine zadovoljavali potrebu za zajedništvom i druženjem. Osim vjerskih sadržaja pri župama su primjerice osnivali razna svjetovna društva. Jedno je takvo društvo iz Los Angelesa Saint Anthony's Kolo Club „Croatia“, osnovano 1910. g. U sklopu njega je 1960. g. osnovano folklorno društvo koje uspješno djeluje i danas. U prezentaciji hrvatske kulturne baštine ovo društvo surađuje s brojnim umjetnicima, među njima i s glazbenikom Jerryjem Grcevicem, potomkom obitelji druge generacije hrvatskih iseljenika, koji je spojio tradiciju hrvatskoga tamburaštva s onom koja se razvila na američkom tlu (zahvaljujući spomenutoj činjenici da su je ovamo prenijeli upravo Hrvati). Hrvatska zajednica u Americi diče se činjenicom da je 2005. g. Jerry Grcevič postao dobitnik najvišega američkog priznanja za doprinos tamburaštvu kao dijelu kulturne raznolikosti SAD-a.²⁸⁴

Doista, ono što plijeni pozornost u društvenom i kulturnom životu naših iseljenika jest sposobnost prilagodbe u širem kontekstu i životnom okruženju (širem dakako od onoga za kojega je relativna komunikacijska i ina izoliranost bila karakteristična za prve useljeničke generacije). Kao primjer može poslužiti kratak osvrt na kulturno-umjetničko društvo *Pajdaši*, osnovano 2002. g. u Bostonu, SAD. Izvode hrvatsku folklornu i popularnu glazbu. Međutim, članstvom i repertoarom u pravom smislu riječi predstavlja fenomen tzv. iseljeničke kulture. Naime, dio članstva su potomci davnih /ranijih iseljenika, rođenih u Americi. Smatraju se starosjediocima. Dio ih je rođen u Hrvatskoj i u SAD su pristigli u recentnije doba. Porijeklo pak jednoga dijela članstva vodi u razne ostale krajeve svijeta. Prema tome, pripadaju različitim naraštajima useljenika, a i etnonacionalno porijeklo im je raznoliko, u najmanju ruku mješovito. Sve u svemu, oni su Amerikanci koje okuplja i veže hrvatska glazba, smisao za umjetnost i toleranciju među kulturama. Prilagođuju se publici i prigodama, stoga su pravi primjer tzv. internacionalnoga folklor.²⁸⁵

²⁸³ Usp. Prpić, 1997.

²⁸⁴ Usp. 45. Međunarodna..., 2010.

²⁸⁵ Ibidem.

Svjatovna i vjerska udruženja bitno su doprinijela očuvanju materinskoga jezika i općenito hrvatskoga identiteta među našim iseljenicima i njihovim potomcima, te usporavala proces asimilacije.

Ipak, tonova glede identiteta potomaka davnih hrvatskih iseljenika, ima i ovakvih: A. Čuvalo piše:

Iako tek počinjem istraživanja o povijesti Hrvata na području Chicaga, čini se da američki Hrvati u roku od dvije-tri generacije u potpunosti prihvataju temeljnu američku kulturu koja prevladava, a ono što je ostalo od hrvatske podkulture možda su tek omiljena bakina jela, nekoliko narodnih napjeva, u nekim slučajevima pohađanje božićne polnočke u hrvatskoj katoličkoj crkvi, ili pak odlazak na neku hrvatsku godišnju proslavu. Ali, dublja etnička svijest ne postoji.²⁸⁶

Međutim, isti autor objašnjava međugeneracijske razlike. Tako ističe da su hrvatske etničke zajednice u SAD-u u prvim generacijama ipak bile funkcionalne, odnosno funkcionalnije od današnjih:

Gradili su crkve i klubove, izdavali novine i knjige, osnivali pjevačka društva, folklorne grupe i organizacije za samopomoć²⁸⁷

a u skladu s time (ili ne?), kaže za današnje generacije:

Promatra li se hrvatska dijaspora u SAD-u u horizontali, može se lako zaključiti da je velik dio njene energije posvećen folklornim aktivnostima, recimo narodnom plesu, tamburaškoj glazbi i nastavi hrvatskog jezika za djecu. Onda dolazi šport, npr. nogomet, kuglanje i golf, zajedno s godišnjim festivalima, akcijama skupljanja novčanih priloga i dobrotvornim aktivnostima. Župe služe kao trajna i najomiljenija okupljališta, a aktivnosti najčešće poduzimaju starije i etabliranije zajednice i organizacije. No, ne treba zaboraviti da su najnoviji hrvatski doseljenici raspršeni u malim skupinama širom SAD-a. Oni nemaju organizacije i župe i, ne učini li se nešto, oni će se asimilirati. Gledano vertikalno, uviđamo da hrvatska dijaspora u ovoj zemlji nikada nije uspjela ostvariti trajne aktivnosti na višoj kulturnoj i obrazovnoj razini kao svoj cilj. Doduše, postoji Hrvatska akademija Amerike i Udruga za hrvatske studije, ali riječ je o relativno maloj skupini samoinicijativnih pojedinaca koji nastoje ostati zapaženi u američkim znanstvenim krugovima. Ali ne postoji hrvatski koledž, niti jedna hrvatska katedra na nekom američkom sveučilištu, niti neovisan institut za hrvatske studije.²⁸⁸

Međutim, zato postoji u Kanadi. Naime, 21. travnja 1988. godine na Sveučilištu Waterloo u okviru Odjela za germanske i slavenske jezike utemeljena je Katedra za hrvatski jezik i kulturu.²⁸⁹ Nakon godine prethodnice:

...Katedra je otpočela punim radom, pružajući studentima deset različitih sveučilišnih predmeta. Dva jezična predmeta za prvu godinu studija, dva predmeta književnosti za drugu go-

²⁸⁶ Čuvalo, 2000:94.

²⁸⁷ Ibidem:100.

²⁸⁸ Ibidem:102.

²⁸⁹ Usp. Grubišić, 2000.

dinu, predmete za napredne koji se sastoje iz starijih i dijalektalnih tekstova, a onda jedan od najpopularnijih predmeta – iz hrvatske kulture i civilizacije – koji je strukturiran iz tri dijela a obuhvaća povijest, umjetnost i općenito upoznavanje studenata s hrvatskim duhovnim vrijednostima.²⁹⁰

Krovna organizacija Hrvata u SAD-u je *Nacionalna federacija hrvatskih Amerikanaca*. U toj državi djeluje oko dvadesetak katoličkih župa koje pretežno organiziraju nastavu hrvatskoga jezika i kulture, premda postoji nekoliko lektorata u nadležnosti; MZOS-a RH. Već 40-ak godina u nekoliko američkih saveznih država čuje se radio emisija *Glas slobodne Hrvatske*. Tu je još niz hrvatskih institucija, primjerice u Chicagu osim četiri hrvatske katoličke župe postoji *Hrvatska škola „Kardinal Stepinac“*, *Hrvatski etnički institut* (osnovan još 1975. g.) kao odgojno-znanstvena ustanova s ciljem prikupljanja literature koja se odnosi na baštinu Hrvata i njihovih potomaka u SAD i Kanadi. U sklopu ovoga instituta nalazi se arhiv, knjižnica i zbirka o Međugorju.²⁹¹

U Kanadi djeluje oko 60-ak hrvatskih folklornih društava i oko 20-ak katoličkih župa i misija. Nekolikoje hrvatskih lektorata i nekoliko hrvatskih radio-postaja.

Sve u svemu, u SAD-u i Kanadi na samome početku 21. st. ima 30-ak hrvatskih škola. Sve ih vode, izuzev tri,²⁹² hrvatske katoličke župe i misije.

Prema procjenama hrvatskih veleposlanstava, konzulata, katoličkih misija te temeljem procjena hrvatskih zajednica u SAD živi oko 1 200 000 Hrvata i njihovih potomaka, a u Kanadi oko 250 000.

Analogno slučaju sjevernoameričkoga kontinenta, na području Južne Amerike prvi Hrvati bili su pomorci, trgovci i misionari. Oni su dolazili individualno.

Masovno doseljavanje započinje tek u 19. stoljeću. Poticaj jest skup potisnih faktora ekonomsko-političke naravi. Primarni faktor bila je, kako je već poznato, ekonomska kriza u Austro-Ugarskoj Monarhiji sa svim njezinim posljedicama.²⁹³ Privlačni faktori bile su mogućnosti zaposlenja i zarade u velikim lukama, ribarstvu, poljoprivredi, stočarstvu, šumarstvu i rudarstvu. Drugim riječima: Južna Amerika trebala je radnu snagu nakon demografskoga sloma Indijanaca te ukidanja ropstva za crnačko stanovništvo koje je donijelo neravnotežu u ponudi i potražnji radne snage.

I ovdje iseljništvo dijelimo na staro i novo, s obzirom na dvije faze masovnoga useljavanja. Prva se odvijala u 19. stoljeću i trajala je do Prvoga svjetskog rata. Između dvaju svjetskih ratova zbog restriktivne imigracijske politike SAD-a i drugih tipično useljeničkih zemalja, hrvatsko iseljništvo obnavlja se novim doseljenicima, no dobar dio staroga iseljništva, a osobito

²⁹⁰ Ibidem:240.

²⁹¹ Bezić Filipović, 2012.

²⁹² To su: škola Hrvatskog kulturnog centra u Chicagu, škola u Hrvatskom centru "Alojzija Stepinca" u East Lake kod Clevelanda u državi Ohio, te škola u Otawi u Kanadi, Krasić, 2000:229.

²⁹³ Usp. Antić, 1991: 11-18.

njihovih potomaka tada je već bio zahvaćen asimilacijskim procesom. Nakon 1945. godine u pojedine južnoameričke zemlje dolazi povelik broj hrvatskih političkih migranata.

Što se tiče regionalnoga porijekla ovih migranata, susrećemo se sa sličnim obrascem kao i u slučaju Sjeverne Amerike. Prvo dolaze Dalmatinci, i to iz uskoga obalnog pojasa od Omiša do Boka-kotorskoga zaljeva s pripadajućim otocima, da bi se prostor iseljavanja s vremenom širio prema unutrašnjosti i prema sjevernijem dijelu jadranske obale.

Odlasci, tj. putovanja organizirale su, kao i u prethodnom slučaju sjeverne Amerike, specijalizirane agencije. Kako je masovnost iseljavanja rasla, mnogi onodobni političari i javni djelatnici ukazivali su na negativne posljedice istog, a pojedine dalmatinske novine prikazivale su to kao: „narodnu nesreću“.²⁹⁴ Nastojale su im pomoći objavljivanjem korisnih savjeta iz pera već etabliranih iseljenika ili povratnika. Na teške uvjete života na pojedinim iseljeničkim destinacijama ponekad su ukazivala i državna tijela. Evo tek jednoga primjera:

Tako je npr. Odjel za unutarnje poslove u Zagrebu Kr. hr. slav. dal. zemaljske vlade objavio 4. rujna 1911., dopis upućen i na znanje Župnom uredu u Sv. Jakovu – Šiljevici (današnjem Jadranovu), u kojem stoji:

Kr. Zemaljskoj vladi došlo je na znanje, da neki agent obilazi po zemlji, te da je već mnogo obitelji nagovorio, da se sele u Braziliju, obećavši istima, da će od brazilske vlade dobiti bezplatno zemljište koliko ga žele, zatim hrane, krave i svinje i sve što im je potrebno za početak u gospodarstvu. Proti rečenom agentu imade se u slučaju zatečenja postupati svom strogošću banske naredbe od 28/2.1909. br. 8321, a sve područje upravne oblasti, župne urede, i parohijalna zvanja valja uputiti, neka najzdužnije upozore pučanstvo da je iseljavanje u Braziliju zabranjeno, i to iz razloga, što su iseljenici koji su tamo pošli bud stradali životom usljed vrlo loših zdravstvenih prilika, bud zapali u najveću biedu, jer usljed nedostataka sredstava nisu mogli da namiruju i najsitnije životne namirnice.

Kasnije su brojni iseljenici iz Brazila podnijeli Kraljevskoj zemaljskoj vladi molbe da budu na trošak zemlje dopremljeni natrag u domovinu budući da u Braziliji stalno pate zbog klime i od tropskih bolesti...²⁹⁵

Naravno, pitanje sociološke strukture nije drugačiji od već poznatoga: prvi su iseljenici bili seljaci i ribari. Prema dobnoj strukturi, iseljavaju se mladi muškarci i muškarci srednje dobi. Među ovima potonjim, bilo je dosta povratnika u rodni kraj. Ostvarivši cilj zbog kojega su došli (vraćanje duga, kupovina kuće, zemlje i sl.), vraćali su se svojim obiteljima, dok su se mladići bez obiteljskih obaveza lakše odlučivali na trajni ostanak.

U početnim razdobljima, kao i između dvaju svjetskih ratova, Hrvati su se najviše doseljavali u Argentinu, Boliviju, Čile i Peru, te i danas u tim zemljama živi najviše Hrvata i njihovih potomaka, dok ih u ostalim zemljama, Urugvaju, Brazilu, Paragvaju, Venezueli, Kostariki, Ekvadoru, nalazimo u znatno manjem broju.

²⁹⁴ Ibidem: 25.

²⁹⁵ Grbčić, 2009:36.

Socio-ekonomski položaj Hrvata u Južnoj Americi bio je različit. Bilo je onih koji nisu uspjeli ispuniti svoja očekivanja i životni standard im je bio nizak, jedva da je nadmašivao onaj koji su imali kod kuće. Primjerice, lučki radnici na dokovima Buenos Airesa imali su najniže mjesto na društvenoj ljestvici među doseljenim Hrvatima. S druge strane, neki su postigli iznimno velik poslovni uspjeh, tako da je bilo Hrvata koji su se pobili i u sam vrh tamošnjih nacionalnih buržoazija.²⁹⁶

Na tihooceanskoj obali većina je radila u trgovini, zanatstvu i industriji, a na atlantskoj je bilo dosta lučkih radnika. U pustinjama Čilea kopali su salitrenu rudaču, a u rudnicima Bolivije vadili su olovo, srebro i bakar, dok su u unutrašnjosti obrađivali zemlju i uzgajali stoku.

Osim nastojanja da u novome svijetu riješe egzistencijalne probleme, Hrvati su u Južnoj Americi bili suočeni s nizom poteškoća. Primjerice, iseljenici prve faze u novom ambijentu zamijenili su blagu mediteransku klimu sa subpolarnom Ognjenom zemljom, gotovo pustinjskim sjevernim Čileom ili naseljima na Andama na preko pet tisuća metara nadmorske visine s prorijeđenim zrakom. Umjesto relativno stabilnoga srednjoeuropskog poretka kakav je osiguravala Austro-Ugarska Monarhija, često su se zaticali usred državnih udara i građanskih ratova. Pored toga, susretali su se s nepoznatim civilizacijama, pa i rasama. Sve je to izazivalo kulturne, ekološke, socijalne i političke šokove. Ipak, dosta ih je uspjelo u poslovnome svijetu, a kako je i ovdje među našim življem bila jaka želja za školovanjem djece, među potomcima starijih doseljenika, tj. u drugoj i kasnijim generacijama, nalazimo povelik broj uspješnih ljudi u svijetu politike, ekonomije, kulture, umjetnosti i znanosti.

Valja naznačiti da je ovdje riječ o homogenoj migraciji, osobito što se tiče prve migracijske faze. Također je riječ o lančanoj migraciji. Rezultat takva useljavanja jesu mnoge naseobine Hrvata koji potječu iz istoga užeg područja. Tako su se npr. u Argentini formirale velike naseobine Hvarana, Bokelja i Dubrovčana, u Čileu Bračana, u Peruu Dubrovčana i sl. Drugi je rezultat taj, da su se bavili pretežno istim zanimanjima i živjeli u malom, ali kompaktnom broju naseolja. Imali su zapravo svoje kolonije. To im je omogućavalo da se brže i lakše organiziraju te da duže odolijevaju asimilaciji. Osnivali su vlastite institucije, npr. vatrogasna društva, zabavna i sportska društva, novine, pa čak škole i banke. Prve novine *Narodni glas*, izašle su u Buenos Airesu već 1882. g. Do Prvoga svjetskog rata Hrvati su na području Južne Amerike imali čak oko četrdeset društava. S vremenom su se osnivala hrvatska osiguravajuća društva, pogrebne udruge i dobrotvorna društva koja su se brinula za ostarjele ili bolesne članove hrvatske zajednice. Takva međusobna povezanost i solidarnost na etničkoj osnovi olakšavala je život migranata i, naravno, da ponovimo, usporavala proces asimilacije. Godine 1913. osnovana je zajednička, krovna organizacija *Hrvatski savez u Južnoj Americi*.²⁹⁷

Posebnu pozornost plijeni razvoj iseljeničkoga tiska u južnoj Americi. Premda se više autora, koji su taj razvoj istraživali, slaže da su uvjeti za nj bili nepovoljni, među ostalim zbog disperzije na tom velikom kontinentu, ali i zbog činjenice da ih je u prvim fazama većina bila poluismena ili nepismena, o novinstvu se u južnoj Americi govori kao o 'neobičnoj pojavi',

²⁹⁶ Već početkom 1900ih među njima je bilo veletrgovaca, brodovlasnika, bankara, visokih službenika, lučkih kapetana i dr., ibidem: 98.

²⁹⁷ Usp. Antić, 1991: 46-51; Antić, 1995.

čak fenomenu. Godine 1882. izašao je *Narodni glas*, a mjesečnik na hrvatskom jeziku *Iskra slavjanske slobode* izašao je u Buenos Airesu 1. ožujka 1883. Slijedili su drugi, npr. *Materinska riječ*, *Sloboda* i dr. Urednici su naglašavali da su se putem ovih novina, među ostalim 'budila rodoljubna čuvstva'...²⁹⁸

Stupanj očuvanosti nacionalnoga identiteta prvih generacija bio je različit od zemlje do zemlje. Primjerice, u Argentini nešto niži nego u drugim državama. Razloga je više: disperziranost u prostoru te velike zemlje, činjenica da su upravo prvi doseljenici bili Dalmatinci koji su iz zavičaja otišli prije nego što je završen hrvatski narodni preporod u Dalmaciji, činjenica da ih je većina bila nepismena ili polupismena, s čime je u vezi nedostatak etničke intelektualne elite, službena statistika koja ih je primoravala da se deklariraju prema kriteriju tzv. državne narodnosti, tj. kao 'austrijaki'. Sve je to otežavalo međusobnu komunikaciju i organiziranje. Ipak, u većim urbanim središtima, kao npr. u Buenos Airesu, situacija za okupljanje bilo je znatno povoljnije. U drugim je sredinama situacija bila bolja, čega su bili svjesni i sami iseljenici. Tako časopis *Materinska riječ* u svojem jubilarnom broju od 19. 9. 1910. g. piše:

U Argentini živi većinom naš narod rastresen po neizmjernim ovim poljanama. Svaki nastoji samo svoj posao, malo kada imadu prilike naši ljudi da se nađu u društvu. Chile je naprotiv drugačije. Tamo se naši bave većinom trgovinom i obrtom te žive u većim središtima. Dolaze češće međusobno u saobraćaj...Rodoljublje našeg naroda se jače razvija u Čileu i to rodoljublje on pokazuje...²⁹⁹

Istražujući aspekte integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu, M. Perić izvodi nekoliko zaključaka koji bi se lako mogli primijeniti kao opći model za većinu južnoameričkih zemalja u koje su Hrvati useljavali. Naime, liberalne politike u nekim zemljama i sustav školovanja s jedne su strane ubrzavali integraciju i asimilaciju. No, spomenuta organiziranost unutar vlastite zajednice ju je s druge strane usporavala. S treće pak strane nužna inkorporiranost u zemlju useljenja prihvaćanjem kulture, jezika, državljanstva, kontakti s 'drugima' i mješoviti brakovi potiču integraciju i asimilaciju. To dakako ima pozitivne efekte, kao npr. uključivanje u ravnopravni život, ali i negativne, među kojima je među prvima gubitak jezika. No, kako se tvrdi (a to je posve u skladu s teorijskim tumačenjima), etnički identitet naših iseljenika integracijom u (čileansko) društvo nije izgubljen, nego transformiran u skladu s vremenom i općim kontekstom.³⁰⁰ Sukladno tome, u studiji koji zajednički potpisuju R. Mesarić Žabčić i M. Perić, autorice elaboriraju da tijekom desetljeća hrvatski identitet jest slabio, ali nije nestao nego se pojavljivao u novim, transformiranim, hibridnim formama. Današnje etničko zajedništvo čilenaskih Hrvata i / ili njihovih potomaka ogleda se kroz brojne društvene aktivnosti. U cijeloj južnoj Americi ima oko dvadesetak hrvatskih etničkih organizacija koji kroz folklor, tečajeve hrvatskoga jezika, književne i glazbene tribine i večeri, izložbe hrvatske umjetnosti i sl. održavaju i promiču hrvatsku baštinu, no također potiču razmjenu znanstvenika, ekonomsku suradnju s matičnom domovinom i dr. Neke od ovih hrvatskih udruga promiču hrvatsku kulturu i na internetskim stranicama.³⁰¹

²⁹⁸ Ibidem 1991; Smoljan, 1997: 182-194.

²⁹⁹ Ibidem:191.

³⁰⁰ Usp. Perić, 2004.

³⁰¹ Usp. Mesarić Žabčić, Perić, 2006.

Premda je hrvatsko iseljeničtvo u Južnoj Americi prolazilo kroz brojna krizna razdoblja – takav je npr. proces jugosloveniziranja hrvatskih iseljeničkih društava za vrijeme obje Jugoslavije, kao i početna rezerviranost u međusobnome odnosu staroga iseljeničtva s političkim migrantima koji su u velikome broju stigli iza Drugoga svjetskog rata – 1990-te godine početak su novoga razdoblja života naših iseljenika. Uz međusobnu suradnju, dodatni poticaj jest svakako konstruktivna suradnja s matičnom domovinom, što je osobito važno za najmlađi naraštaj Južnoamerikanaca hrvatskoga porijekla.

U zemljama Južne Amerike djeluje niz hrvatskih udruga, klubova i katoličkih misija, ali su brojem i aktivnošću različito zastupljene od države do države. Primjerice u Urugvaju od 1928.g. kontinuirano do danas djeluje *Hrvatski dom*. U Buenos Airesu također u kontinuitetu izlazi već 40 godina časopis *Studia Croatica*. Zadnjih godina niknula su neka nova udruženja, npr. *Udruženje Hrvata Ekvadora* u Ekvadoru 2004. g., ili prvi hrvatski iseljenički klub u Paragvaju 2007. g. U Kostariki, državi u kojoj je 1962. g. za predsjednika izabran Francisco Orlić Bolmarčić, unuk prvoga Hrvata doseljenoga u tu državu – Frane Orlića, godine 2012. g. na poticaj nekih pojedinaca te Splitskog ureda Matice iseljenika Hrvatske prvi put su se okupili Hrvati koji žive u toj državi.³⁰² Naposljetku, zahvaljujući razvoju tehnologije, u nekim su zemljama pokrenute internetske stranice posvećene iseljenicima.

Premda nije lako, među brojnim kulturnim i društvima, izdvojimo još jedno: *Hrvatsku jeku* iz Antofagaste u Čileu. U inače bogatom repertoaru ovoga folklornog društva nalazi se i 'Salonsko kolo', ples koji je nastao u Hrvatskoj u 19. st. 'po motivima plesova hrvatskoga seljaštva kao izraz nacionalne i kulturne pripadnosti'. U novoj domovini Hrvati i njihovi potomci rado ga izvode upravo iz potrebe potvrde identiteta, ali i potrebe za razlikovanjem od drugih zajednica u tom međunacionalnom okruženju.³⁰³

Australija i Novi Zeland

Općenito uzevši, iseljavanje iz Hrvatske u Australiju možemo također podijeliti na razdoblje do Prvoga svjetskog rata, međuratno i razdoblje od završetka Drugoga svjetskog rata do recentnoga vremena.

Potisno-privlačni faktori iseljavanja iz Hrvatske u Australiju gotovo su identični navedenima za slučajeve masovnoga iseljavanja u Sjevernu i Južnu Ameriku. Ipak, zanimljivo je, da je ovaj kontinent prema skupu privlačnih faktora, gledajući kroz prizmu standarda i mogućnosti zarade, u razdoblju između dvaju svjetskih ratova za naše iseljeničtvo kao poželjna destinacija bio na prvome mjestu, čak ispred SAD-a i Kanade. No, razlog je bilo ograničenje useljavanja u SAD i Kanadu u istome razdoblju (sve dok Australija i sama nije donijela slična zakonska ograničenja glede useljeničkih kvota). Masovno iseljavanje iz Hrvatske je započelo koncem 19. stoljeća, a centralni emigracijski prostor bila je Dalmacija i to Vrgorac i okolica, Makarsko primorje, a zatim otoci Korčula, Hvar, Vis, poluotok Pelješac, te mali otok Prvić kao rekorder

³⁰² Usp. Bezić-Filipović, 2012.

³⁰³ Usp. 45. Međunarodna..., 2010.

s brojem iseljenika u odnosu na broj vlastitoga stanovništva. Bilo je iseljenika i iz okolice Dubrovnika, naročito s područja Konavala.³⁰⁴

No, austro-ugarska politika direktno je, ovisno o strateškom, političkom i ekonomskom značenju pojedinih područja, utjecala na iseljavanje i depopulaciju ostalih hrvatskih područja, primjerice Slavonije, Međimurja i Baranje. Iseljavalo se također i iz područja Istre te najsiromašnijih i ekonomski najnerazvijenijih krajeva Like. Prema tome, premda se iseljavalo iz pretežno priobalnoga prostora Hrvatske, jedna od bitnih karakteristika u procesu međuratnoga iseljavanja u Australiju osjetan je porast broja emigranata iz navedenih kontinentalnih krajeva. Kao i u prethodnim slučajevima transkontinentalnoga iseljavanja, bila je to tipična lančana migracija, koju je započinjao iseljenik-pionir.

Značajniji val emigracije (sa zastojem u vrijeme svjetske ekonomske krize 1930-ih) prema ovom kontinentu bilježi se između dvaju svjetskih ratova, a njezini su vinovnici iz svih hrvatskih regija.

Iseljavanje iza Drugoga svjetskog rata nastavilo se, ali osjetno manje nego u prethodnim razdobljima, uglavnom zbog pritiska vlasti. No, u toj populaciji najveći je broj Hrvata, političkih migranata, od kojih je dobar dio, nakon 1945. g., proveo i po nekoliko godina u izbjegličkim logorima u Italiji, Austriji i Njemačkoj. Iseljavanje se ponovno intenziviralo 1960-ih godina, pri čemu se (slično kao i iseljavanje u zapadnoeuropske zemlje), radi o pretežno ekonomskoj migraciji.³⁰⁵

Međutim, u razdoblju od 1960-ih do 1980-ih godina iseljavanje poprima razmjere masovnosti. Razlozi leže najvećim dijelom u neprimjerenosti političke ekonomskoga razvoja tadašnje jugoslavenske države, ali tu su i nezaobilazni politički pritisci vlasti na sve veći broj političkih neistomišljenika.

Kako je u najnovije vrijeme prisutan pad iseljavanja općenito u transkontinentalne zemlje, to vrijedi i za Australiju. Naime, zadnjih godina Australija je prilično rigorozna u pogledu 'poželjnih' useljenika. Uglavnom, preferiraju se mlađe i mlade obitelji, te obrazovane, naročito visokoobrazovne osobe.

Hrvatski doseljenici u Australiji bili su izrazito mobilni. Nisu se trajno zadržavali na jednome mjestu, nego su se selili u različite predjele, zadržavajući se ondje gdje im je najbolje odgovaralo (čini se da je to jedna od varijanti tzv. lutajuće migracije³⁰⁶ tipičnije za Novi Zeland i Oceaniju).

Kako su, barem u početnim fazama, hrvatski doseljenici bili pretežno dalmatinski seljaci i ribari, australski im je kontinent višestruko odgovarao. Blizina oceana omogućila im je bavljenje ribolovom, a ugodna klima vinogradarstvom. To je razlog što su se u početku zadržavali na obalama zapadne Australije, a postupno su odlazili u unutrašnjost, prvenstveno zbog bogatih

³⁰⁴ Usp. Banović, 1990.

³⁰⁵ Usp. Mesarić Zabčić, Perić, 2006.

³⁰⁶ Lutajuća migracija je osobit tip migracije, kada se pojedinci ili manje skupine kontinuirano sele iz mjesta u mjesto, iz države u državu, s kontinenta na kontinent, neprestano u potrazi za boljim i unosnijim poslom. U znanstvenu terminologiju ovaj je tip migracije uveo Charles Price, označivši njime prije svega, upravo migraciju Hrvata iz Dalmacije, usp. Banović, 1998.

nalazišta zlata i opala, i počeli se uključivati u rudarstvo. U unutrašnjosti su se zapošljavali i na plantažama šećerne trske. Neki su bili toliko uspješni da su od sjekača šećerne trske postali vlasnici plantaža i poznati proizvođači šećera. Bavili su se poljoprivredom (osobito povrtlarstvom), te stočarstvom i šumarstvom.

Između dvaju svjetskih ratova mnogi su pretrpjeli velike financijske štete, naročito u doba svjetske ekonomske krize. Tako se neposredno prije i za vrijeme Drugoga svjetskog rata većina Hrvata orijentirala na poljoprivredu.

Krajem 1950-ih godina lančana i homogena migracija zahvatila je uski regionalni pojas okolice Zadra i zadarskih otoka. Od tamo je veći broj ljudi imigrirao u Port Lincoln, gradić na obalama južne Australije. U trenutku njihova doseljenja bilo je to izolirano i nerazvijeno mjesto. Danas je, zahvaljujući baš njima, Port Lincoln jedno od australskih središta ribarske industrije (90% kvote izlova tune u cijeloj Australiji imaju upravo Hrvati).³⁰⁷

1980-ih godina provedeno je jedno istraživanje o demografskoj strukturi imigranata s područja bivše Austro-Ugarske Monarhije i jugoslavenskih država. No, riječ je i o njihovim potomcima. Osim demografskih, ovo je istraživanje uputilo i na neke druge pokazatelje koji se tiču primjerice strukturalnih promjena u domeni obitelji, no i šire zajednice dotične populacije, a neki od njih povezani su etnokulturnim identitetom. Naime, unutar populacije potomaka radi se o najvećem broju onih koji su rođeni u Australiji, što upućuje na „rapidnu tranziciju između roditeljske generacije i mlade odrasle generacije u pogledu engleske jezične kompetencije i godina provedenih na školovanju, a isto tako i međugeneracijsko smanjenje u ranijoj deprivilegiranosti žena... No, pojava i rast u Australiji rođene djece uključuje mlade ljude u etničku grupu. Istovremeno ustanovljuje se nastanak značajnog trenda mješovitih brakova koji vodi miješanju različitih zajednica. Sve ove promjene imaju implikacije na odnose unutar obitelji i na strukturu ove etničke grupe“.³⁰⁸ Ove tvrdnje gotovo da i ne treba komentirati, a utvrđeni su procesi logična posljedica suvremenoga načina života, intenzivne interakcije među ljudima, čemu sve više i sve brže doprinose moderni globalizacijski procesi.

Najmlađi naraštaji Hrvata iz Australije, organizirani su u niz kulturnih, sportskih, vjerskih i drugih organizacija. U spomenutoj studiji R. Mesarić Žabčić i M. Perić navodi se primjer klubova u New South Walesu, među kojima je najveći i najopremljeniji klub u cijeloj Australiji *Punchbowl* u Sydneyu. Autorice ističu:

Uloga hrvatskih etničkih društava, udruga i klubova u NSW temelji se na povezivanju hrvatskih iseljenika s ciljem dugoročnog druženja, razmjene različitih iskustava na svim interesnim poljima. Od posebne je važnosti međusobno pomaganje u svim životnim sferama vođeno nostalgijom prema domovini, organiziranje zajedničkih proslava hrvatskih i australskih blagdana i sl. Tijekom istraživanja u NSW-u 2003. godine, uočeno je kako zajednička druženja i susreti unutar društava, udruga i klubova pružaju hrvatskim iseljenicima svojevrsnu psihičku stabilnost, utječu na očuvanje i njegovanje etničkog identiteta, hrvatskog jezika, hrvatske kulture i običaja. Istodobno, postignuto zajedništvo hrvatske zajednice omogućuje hrvatskim iseljenicima kvalitetniji suživot s ostalim migrantskim zajednicama na području NSW-a.³⁰⁹

³⁰⁷ Usp. Babić, 2012.

³⁰⁸ Young, 1991: 114.

³⁰⁹ Mesarić Žabčić, Perić, 2006:272-273

Za identifikacijske prakse i pozitivne trendove u očuvanju identiteta, osim ovakvih i njima sličnih udruga, značajne su također crkve i hrvatske misije, ekonomske i poslovne udruge, sportske, mediji te naposljetku i obrazovne institucije. Među ovim potonjima posebno se ističe podatak, da se hrvatski jezik može učiti u osnovnim i srednjim školama, u tzv. Subotnjim školama, kao i pri nekim hrvatskim župama. Međutim, od 1983. g. na Sveučilištu Macquarie u Sydneyu započela je nastava hrvatskoga jezika na sveučilišnoj razini, razvivši se postepeno u dodiplomske i poslijediplomske Hrvatske studije.³¹⁰

³¹⁰ Usp. Mesarić Žabčić, Perić, 2006; usp. također „Razgovor s hrvatskim iseljenikom Lukom Budakom“, koji je vodio Davor Dijanović, a objavljen je na portalu www.abh.com.hr. Donosi se izvod vezan uz Hrvatske studije:” Hrvatski studiji na Sveučilištu Macquarie doista je najstariji izvandomovinski studij. To ne govorim za to jer sam ja tu nego stoga jer je to činjenica. Činjenica je i to da sam ja bio drugi predavač. Prvi je bio kolega dr. Peter Hill, koji je na Sveučilište Macquarie došao iz Hamburga 1982. i koji je u svojim znanstvenim radovima, i drugdje gdje je to bilo potrebno, uvijek pokazivao i dokazivao kako su hrvatski i srpski jezik dva različita jezika. Dobro je ovdje spomenuti da je ovdje 1983. pokrenut studij slavistike (Slavonic Studies) čije su sastavnice na toj prvoj godini bili hrvatski, poljski i srpski i, naravno, hrvatska, poljska i srpska književnost. Odmah sljedeće akademske godine uslijedilo je uvođenje makedonskoga i ukrajinskoga, a 1985. i 1986. slovenskoga i ruskoga. Dr. Hill je bio šef jugoslavistike, a šef polonistike bio je dr. John Besemeres, inače politolog koji je na ovu funkciju došao iz Ureda premijera u Canberri. Obojica kolega, dr. Hill i dr. Besemeres, vratili su se na svoja stara radna mjesta poslije tri godine sudjelovanja u utemeljenju i razvoju programa na studiju slavistike... Program Hrvatskog studija se mijenjao i upotpunjavao više puta, već prema potrebama studenata i u skladu s promjenama programa i ustroju sveučilišta koji su se događali u drugoj polovici devedesetih godina sada već prošloga stoljeća. Tako se od inauguralne 1983. godine do danas Hrvatski studij razvio u trogodišnji program studija jezika, književnosti, kulture, drame, medija i filma – ukupno osamnaest nastavnih predmeta. Od tih osamnaest predmeta njih pet je moguće studirati u Hrvatskoj na jednom od naših sveučilišta-partnera. Hrvatski studiji osiguravaju nastavnu ponudu hrvatskoga jezika u programima skoro svih australskih sveučilišta, a to znači da se pojedini predmeti Hrvatskih studija mogu upisati i da su akreditirani na skoro svim australskim sveučilištima. Od samog početka studij egzistira u svome dopisnom obliku. Studenti drugih australskih sveučilišta mogu upisati i dopisno studirati pojedinačne naše predmete ili pak cijeli program Hrvatskih studija. Od 1983. do danas na Hrvatskim je studijima bilo je upisano nešto više od 3000 Australaca raznovrsnog podrijetla... Centar hrvatskih studija utemeljen je 1994. godine. Centar su službeno otvorili gospodin John Aquilina, ministar obrazovanja i izobrazbe u državi New South Wales i prof. dr. Nikola Ružinski, zamjenik ministra u Ministarstvu znanosti i tehnologije i dr. Radovan Fuchs, pomoćnik ministra u istom ministarstvu, zadužen za međunarodnu suradnju. Od 1998. Centar hrvatskih studija djeluje kao istraživački i nastavni centar sa svim pravima na vlastitu izdavačku i samostalnu djelatnost. Centar izdaje stručni časopis *Croatian Studies Review*, prvi kroatistički časopis na engleskom jeziku koji izdaje jedna sveučilišna naklada. U prošlih deset-petnaest godina Centar je samostalno i u suradnji sa ustanovama iz Hrvatske izdao 7 brojeva časopisa i petnaestak knjiga, uglavnom projekata koji su napravljeni u suradnji s pojedinim Hrvatima i Hrvatima i hrvatskim udrugama iz šire hrvatske zajednice u Australiji...Hrvatska znanstvena zaklada utemeljena je u kolovozu mjesecu 1984. godine na prijedlog tadašnjih predavača hrvatskoga jezika dr. Petera Hilla, prof. fra Gracijana Biršića i Vašeg sugovornika u ovome razgovoru. Naš prijedlog su velikodušno prihvatili sljedeći hrvatski klubovi u Sydneyu: Hrvatsko društvo „Sydney“ sa sjedištem u Punchbowlu, Hrvatski klub „Kralj Tomislav“ i Hrvatsko kulturno društvo „Bosna.“ Velikodušna podrška je došla i od tada jedinog Hrvatskog katoličkog centra u Summer Hillu i Središnjeg odbora hrvatskih etničkih škola u državi New South Wales. U ostvarenju Zaklade uvelike su pomogli i Slobodni hrvatski radio program na 2SER-FM u Sydneyu i Hrvatski međudruštveni odbor za zajedničku suradnju u NSW, kao i mnoge druge hrvatske udruge i hrvatski domoljubi diljem cijele Australije... Od samoga njezina utemeljenja Zaklada prati i vodi brigu o opstojnosti Hrvatskog studija, a od 1994. godine osigurava sredstva i za održavanje Centra hrvatskih studija i brine o njegovu kontinuitetu. Dobro je ovdje spomenuti da je Zaklada promijenila, zapravo uskladila, svoj hrvatski naziv prema engleskome nazivu Croatian Studies Foundation te da se od 2011. godine vodi kao Zaklada hrvatskih studija. I ništa manje nije važno spomenuti i to da je Zaklada hrvatskih studija registrirana kao humanitarna ili benevolentna udruga za potrebe visokog školstva pa je svaka donacija u iznosu od dva dolara ili više oslobođena od poreza“.

Od postanka Hrvatske kao samostalne države, hrvatski iseljenici i njihovi potomci u Australiji aktivno se uključuju u revitalizaciju veza s matičnom domovinom.

Statistički podaci variraju, ovisno o izvoru. Prema nekima, npr. iz 2001. g., u Australiji živi oko 52 000 Hrvata rođenih u Hrvatskoj te još toliko koji se izjašnjavaju Australcima hrvatskoga porijekla, tj. potomaka hrvatskih emigranata iz ranih migracijskih faza i onih koji su rođeni u Australiji. Međutim, neki pak podaci govore i o višestruko većoj brojci Hrvata ili Australaca hrvatskoga porijekla od ove navedene, npr. spominje se brojka od 250 do 300 000.

Migracija Hrvata prema Novome Zelandu također je započela kao lančana, a dijelom i lutajuća migracija.

Što se tiče sociološke strukture doseljenika bili su to, u najranijim fazama, seljaci i ribari, a zapošljavali su se još od doba kad su bili lutajući migranti kao kopači smole kauri drveta, mornari, rudari, drvosječe, ribari i gostioničari.

U pogledu demografske strukture doseljenika u prvoj fazi dolazili su naravno mladi ljudi, a kasnije, zbog smanjenoga priljeva mladih ljudi iz domovine, naša je etnička zajednica na Novom Zelandu bila jedna od onih koja je postala 'starom'. Tome je pridonio mali broj bračnih zajednica, prvenstveno onih u kojima su oba partnera bila iz zemlje porijekla. Naime, na prijelomu 19/20. st. jasna je i spolna struktura: 96% muških, a tek 4% žena. Taj se omjer u korist žena popravio tek iza Drugoga svjetskog rata. Međutim, život na tako dalekoj udaljenosti od rodnoga kraja rezultirao je suživotom naših iseljenika, posebno onih iz Dalmacije, sa starosjedilačkim Maorima. Međusobni brakovi *Tarara*, kako su Maori nazivali naše iseljenike Dalmatince i Maorki, počeli su se sklapati još krajem 19. st. Do danas postoji ova jedinstvena zajednica, koja je bila i predmetom antropoloških istraživanja.³¹¹

Lančana migracija je utjecala na strukturu zanimanja naših doseljenika, odnosno na poslove kojima su se bavili. Naime, gotovo do pred kraj Drugoga svjetskog rata našu su iseljeničku populaciju činili dalmatinski seljaci. Isto takve rođake i prijatelje su pozivali da im se pridruže u novome kraju da rade s njima poslove koje su i sami radili. To su bili oni poslovi za koje, barem u početku, nisu trebali znati engleski jezik ili imati neko obrazovanje; potom oni koji su vezani uz zemlju: vinogradari, voćari; nadalje radnici, spomenuti kopači smole kauri drveta i sl. odnosno, kakav su posao imali oni koji su otpočeli lanac.

Budući da je Novi Zeland, u vrijeme dolaska prvih hrvatskih migranata bio industrijski nerazvijen kraj i kraj s izrazito puno nepristupačnih predjela, jedino zanimanje koje im je bilo dostupno bilo je upravo iskopavanje smole kauri drveta. Kauri je biljka koja raste u močvarnim predjelima, tako da je taj posao bio težak, a obavljao se pod lošim uvjetima. Prva naselja bila su daleko od civilizacije. Bila su to naselja improviziranih baraka od lima, šiblja, vreća i papira. Težina posla i opasnost po zdravlje i život prisiljavala ih je da, čim je to bilo moguće, traže druge poslove. Tako su se jedni okrenuli stočarstvu i proizvodnji mlijeka, drugi voćarstvu i vinogradarstvu: prema nekim izvorima, upravo su Hrvati prvi zasadili vinovu lozu na Novome Zelandu. No, najbolje uspjehe su postigli na području ribarstva i ribarske industrije.

³¹¹ Usp. Božić- Vrbančić, 2008.

Lančana migracija Hrvata trajala je gotovo puno stoljeće (najranije sačuvane vijesti spominju naše Dalmatince 1858. g. a zna se da je, recimo, komercijalna proizvodnja smole kauri drveta počela 1849. g.).

Iako je lančana migracija tipičan način iseljavanja/useljavanja stanovništva Dalmacije u prekomorske zemlje, najtipičnija je upravo u pogledu doseljavanja tih ljudi na Novi Zeland jer se, s obzirom na područje porijekla imigranata, odvijala na geografski najužem (najmanjem) iseljeničkom prostoru transkontinentalnih migracija. Napomenulo se, naime, da prostor s kojega se selilo na Novi Zeland danas nazivamo mikroregijom Južno hrvatsko primorje, ili još uže gledano: područje Makarskoga primorja s gravitirajućim zaleđem (vrgorački dio Dalmatinske zagore) i pripadajućim otocima te sjeverozapadnim dijelom poluotoka Pelješca. U razdoblju između dvaju svjetskih ratova središte ove migracije postao je otok Korčula. Naravno, s toga prostora selili su se ljudi i u drugim smjerovima (u Australiju a manje i u SAD), ali najveći dio otišao je baš na Novi Zeland. Zanimljivo je da je jedan dio njih koji su prvobitno došli u Australiju, opet lančanom migracijom, na poziv rođaka ili prijatelja remigrirao i trajno se naselio na Novome Zelandu. Poslije Drugoga svjetskog rata priljevom izbjeglica i raseljenih osoba na Novi Zeland bitno se mijenja homogena struktura regionalnoga sastava emigranata, a također i način njihova doseljavanja. Kao i u slučaju s Australijom, udio Dalmatinaca pada, a raste udio doseljenika iz kontinentalnih dijelova Hrvatske. U istome razdoblju ponovno se primijetila lančana remigracija iz Australije na Novi Zeland, pri čemu su opet prednjačili Dalmatinci (što je i razumljivo, jer su oni već bili na Novome Zelandu situirani).

Konačno, 1990-ih godina Novi Zeland potiče ponovno useljavanje, ali ovaj puta vrši strogu selekciju: kao i u slučaju Australije, želi samo (ili uglavnom) mlade i mlade visokokvalificirane osobe. Procjenjuje se da je od tada pa u narednih desetak godina na Novi Zeland pristiglo oko 10 000 Hrvata. To su pretežno visokoobrazovani kadrovi, te kako su i sami porijeklom iz urbanih sredina, tako su se i na Novome Zelandu nastanili u velikim i većim urbanom centrima.

Prema neslužbenim procjenama danas na Novome Zelandu živi između 20 i 60 000 Hrvata i/ili njihovih potomaka. Najveći broj živi na Sjevernom otoku, a najveća im je koncentracija u Aucklandu. Glavni promicatelji hrvatskoga identiteta jesu katoličke misije i razne udruge, kao npr. Hrvatsko kulturno društvo u Aucklandu, Dalmatinsko kulturno društvo u Aucklandu, *Hrvatsko kulturno društvo* u Wellingtonu, *Dalmatinsko kulturno društvo* u Kaitai. U Aucklandu djeluju i dvije klape: *Dalmati* i *Dalmatina*. Za nastavu hrvatskoga jezika skrbe iseljeničke institucije kao i MZOS.³¹²

Afrika: Egipat i Južnoafrička Republika

Skup istih djelujućih potisnih faktora koji su poticali naše ljude na iseljavanje u prekomorske zemlje, doveli su Hrvate, najvećim brojem one iz Hrvatskoga primorja i Dalmacije u Afriku. Odlazili su u predjele afričkoga kontinenta gdje je potreba za radnom snagom iz Europe bila najveća, a time i mogućnost zarade. Prvi doseljenici trajno su se zadržali i stvorili svoja naselja u Egiptu i Južnoafričkoj Republici, a sporadično u još nekoliko afričkih zemalja.³¹³

³¹² Podaci Državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske, portal: <http://www.mvep.hr>.

³¹³ Usp. Holjevac, 1968; Laušić, 1993; Laušić, Anić, 2000; Laušić, 2003; Mursalo, 2003.

Egipat je u Hrvatskoj postao poznat u doba izgradnje Sueskoga kanala, tj. 1859. godine. Među brojnim radnicima iz Europe bili su Hrvati iz navedenih područja. Činili su brojnu i kompaktnu zajednicu, što je, među ostalim, dovelo do potrebe pastoriziranja istih. Tako se primjerice fra Paškal Vujičić (1826-1888) koji je godine 1860. promaknut za biskupa Aleksandrije i za papinskoga pohoditelja središnje Afrike, došavši u te krajeve, upoznao s upraviteljem gradnje Sueskoga kanala Ferdinandom Lessepom, po čijoj je želji tu gradnju blagoslovio. Posredovao je kod zapošljavanja Hrvata na gradnji i brinuo oko njihovih duhovnih potreba. Uz njega, poznato je da je i fra Ilija Škorić (1819-1879) otišao 1860. g. u Egipat kao apostolski vikar 'za Latine' i kao 'delegat apostolski za istočnjake u Egiptu i Arabiji'...Fra Vujičić je podigao u Egiptu: „...pet crkava, četiri pomoćne kapele, tri kuće časnih sestara i sjemenište za šest katoličkih obreda. Posebnu brigu posvećivao je biskup fra Paškal Vujičić radnicima koji su prokopavali Sueski kanal...“.³¹⁴ Nadalje, fra Lujo Ćurčija došao je u Egipat 1867. g. a za potrebe pastoriziranja Hrvata godine 1869. doveo je iz Hercegovine fra Jerka Karačića. „Na Sueskom kanalu biskup Ćurčija sudjelovao je u najsvečanijem času toga kanala kad je 16. studenog 1869. u prisustvu francuske carice Eugenije, austrougarskog cara Franje Josipa, egipatskog potkralja Izmaila i mnogo drugih vladara, u petnaest i po sati blagoslovio Sueski kanal“³¹⁵. Fra Jerko Karačić (1842-1877) došao je, dakle, u Egipat kao misionar u srpnju 1869. g., u kojem je času na prokopavanju Sueskoga kanala već radilo oko 4 000 Hrvata. Bio je njihov dušebrižnik do 1876. g. kada se zbog bolesti vratio u Hercegovinu.

Jedan dio ovih radnika trajno se zadržao na radu kod Sueske kompanije i nakon otvaranja kanala. Upravo tada, zahvaljujući tadašnjoj orijentaciji vlasti da modernizira svoju zemlju, započinje u Egiptu brojnije doseljavanje Europljana, među njima i Hrvata, pretežno pomoraca. Doseljavanje se nastavilo do Prvoga svjetskog rata, pa i nakon njega, tako da se procjenjuje da je tridesetih godina dvadesetoga stoljeća u Egiptu bilo oko 4 000 hrvatskih doseljenika i njihovih potomaka. Svoja stalna naselja imali su u Aleksandriji, Kairu, Port Saidu, Ismailiji i Suezu. Radili su kao mornari, tvornički radnici, bavili se trgovinom i ribarstvom. Neki su postajali službenici u državnoj službi.

Ekonomske i političke prilike za naše iseljenike nisu uvijek bile povoljne. U pojedinim razdobljima vladale su krize, a osim toga raspoloženje državnih vlasti prema strancima također se mijenjalo. No, skupine Hrvata nekoliko su desetljeća držale su se i održale zajedno, pa čak i organizirano s vlastitim udruženjima, do kako se pretpostavlja, tridesetih godina prošloga stoljeća.

Pojedinačni dolasci Hrvata na područje južne Afrike bilježe se unatrag tri i pol stoljeća. Statistički gledano, to nisu bila tako masovna doseljavanja kao u slučaju, primjerice, SAD-om, Kanadom, Južnom Amerikom, Australijom i Novim Zelandom. Slikovito tu migraciju A. Laušić naziva „iseljeničkim potočićem prema 'Crnom kontinentu'“,³¹⁶ tvrdeći kako ni u koje vrijeme taj broj nije dosegao deset tisuća. No, u većem broju počeli Hrvati su se doseljavati u

³¹⁴ Pandžić, 2000:199.

³¹⁵ Ibidem: 201.

³¹⁶ Laušić, 2003:239.

područje provincije Capetown 1880-ih godina.³¹⁷ Prostor iseljavanja, barem u ranijim fazama, bili su kao i u slučaju Egipta, Dalmacija i Hrvatsko primorje. U početku su naši iseljenici radili teške fizičke poslove na izgradnji željezničkih pruga od Capetowna prema unutrašnjosti, a kasnije su se pomicali prema drugim destinacijama, primjerice Johannesburgu, gdje su se trajno naselili i gdje njihovi potomci žive i danas. Presudan moment za intenzivnije doseljavanje Hrvata i stvaranje hrvatske kolonije u Johannesburgu bilo je otkriće dijamanta (1867. g.) i zlata (1885/86. g.) te vijesti o ekonomskim mogućnostima u 'zemlji zlata i dijamanta'. U tim su rudnicima radili doseljenici iz Dalmacije i to najveći dio s poluotoka Pelješca, zatim Neretljani, Makarani, Bračani, Korčulani, Višani te stanovnici sjeverne i južne strane Biokova. Manji broj pristigao je iz Gorskoga kotara i Istre. Oni koji su uspjeli sačuvati zdravlje (naime, ako izuzmemo velik broj poginulih u rudarskim nesrećama, rudari su obolijevali od profesionalnih rudarskih bolesti), ostajali su u tome poslu dok nisu stekli minimalan kapital da se započnu baviti trgovinom. Dio bivših rudara započeo je s proizvodnjom mesa. Oni koji su se doselili u područje Pretorije pretežno su se bavili pomorstvom, a grupica doseljenika s otoka Brača posvetila se poljoprivredi. Među Hrvatima bilo je također zidara i klesara.

Početkom dvadesetoga stoljeća u skupinama od po nekoliko stotina ljudi doseljavalo se u provinciju Transvaal. Došli su s otoka Visa, Brača, Hvara i Korčule te iz Makarske. Pridružili su se ranijim doseljenicima. Zapošljavali su se u rudnicima zlata, bakra, azbesta, platine i dr. Jedan dio naselio se u području bivše Sjeverne Rodezije, današnje Zambije, gdje su također radili u rudnicima.

Kako se već napomenulo, nakon početnoga rada u rudnicima, od početka 20. st. naši su se iseljenici osamostaljivali i počeli se baviti trgovinom i poduzetništvom. Zarađeni novac počinju ulagati u prodavaonice, uglavnom za prodaju mesa i mesnih prerađevina, male restorane (*kaffir eating houses*) te obrte. U razdoblju između dvaju svjetskih ratova također dolazi veći broj doseljenika iz Dalmacije.

Iza Drugoga svjetskog rata u cilju da predstavlja sve Hrvate u Južnoj Africi osnovan je *Hrvatski centar*. Zalaganjem Crkve u Hrvata, dotično Ravnateljstva hrvatske inozemne pastve 1969. g. u Johannesburgu je stigao prvi i stalni svećenik fra Ivo (Stanko) Perović. On je organizirao *Hrvatski katolički centar*, osnovao *Pastoralno vijeće*, glazbeni zbor, pokrenuo bilten *Župne vijesti*, započeo organizirati predavanja i tribine na temu vjere i kulture, organizirao tečajeve hrvatskoga jezika, blagdanske i društvene priredbe, te *Hrvatski klub mladih*: „...učeci ih zavičajnoj narodnoj pjesmi i plesu narodnog kola“.³¹⁸

Najviše naših iseljenika živi u Johannesburgu i Pretoriji, znatno manje u Cape Townu i Durbanu, a ima ih i u Vanderbilparku, Penetownu, Stellenbachu i još nekim manjim mjestima.

U međuvremenu je osnovano još nekoliko udruženja te dva nogometna kluba, oba pod nazivom *Croatia*. U Johannesburgu i dalje djeluje *Hrvatska katolička misija*, gdje se organizira-

³¹⁷ Holjevac, 1968:256. Inače se prema istraživanju T. Mursala, prvi Hrvat naselio u Južnoj Africi polovicom 18. st. Bio je to Franjo Drago, rodom iz Herceg-Novoga, a kao aktivni vojnik služio je u službi Nizozemske istočnoindijske kompanije, Mursalo: 2003:9.

³¹⁸ Laušić, 2003:246.

no okuplja i najveći broj Hrvata (nedjeljne mise, duhovni blagdani, akcije Caritas). U sklopu Misije djeluje i Hrvatski Caritas.

Danas u Južnoafričkoj Republici živi prema procjenama, između 1500 i 2000 Hrvata koji još govore hrvatskim jezikom, a ukupna populacija Hrvata i potomaka hrvatskih iseljenika broji oko 7- 8000 ljudi.

*Hrvati u europskim državama – novija i nova dijaspora*³¹⁹

Austrija

Hrvati se u Austriju masovnije počinju doseljavati sredinom 60-ih godina 20. st. kao tipično privremena, gostujuća ekonomska migracija (*gastarbajteri*³²⁰). Drugi veći val dolazi tijekom 70-ih i 80-ih godina istoga stoljeća iz istih pobuda. Treći veliki val dolaska je nakon 1990. godine, kada se uslijed ratnih zbivanja u Hrvatskoj i BiH, sukladno podacima hrvatskoga Državnog zavoda za statistiku, u Austriju iseljava oko 94.000 Hrvata. Određen broj se nakon rata vratio u domovinu.

Temeljem prikupljenih podataka iz više izvora može se utvrditi da danas u Austriji živi oko 90.000 Hrvata. Njihova raspoređenost po saveznim zemljama je slijedeća: Beč 35.000, Donja Austrija 6.000, Gornja Austrija 12.000, Salzburg 6.000, Tirol 5.600, Vorarlberg 5.000, Koruška 5.000, Štajerska 14.000 i Gradišće 1.000 Hrvata.

Hrvatske udruge u Austriji zainteresirane su za kulturne manifestacije koje imaju za cilj očuvanje tradicijske glazbe, jezika i običaja hrvatskih krajeva iz kojih potječu. U Austriji ih djeluje veliki broj osobito u većim gradovima, ali svakako najznačajnije su *Anno'93 – Austrijsko-hrvatska krovna udruga za obrazovanje, kulturu i socijalno* i *Austrijsko-hrvatska zajednica za kulturu i šport u Beču*. Ta je udruga 2002. g. osnovala *Hrvatsku dječju školu* u Beču koja omogućuje djeci hrvatskih iseljenika pohađanje dodatne nastave na hrvatskom jeziku i upoznavanje

³¹⁹ Podaci su pretežno preuzeti sa službenih internetskih stranica Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija, ali i iz drugih izvora.

³²⁰ Pojam *gastarbajteri* u njemačkom je jeziku kolokvijalni eufemizam koji je 1950-ih zamijenio raniji termin 'stranci'. Značenje bi mu bilo sljedeće: gastarbajteri su ekonomski imigranti, gostujući radnici koji će se nakon uzvjesnoga vremena vratiti kući. Nastanak termina pratio je onodobnu ekonomsku situaciju i ekonomski razvoj Savezne Republike Njemačke, kada ta država nije mogla zadovoljiti tržište radne snage vlastitim resursima, te je provodila tzv. politiku rotacije koja se temeljila na bilateralnim odnosima Njemačke s drugim zemljama po pitanju ekonomske imigracije/emigracije. Ovakav model preuzele su i druge zapadnoeuropske zemlje. Gastarbajterska populacija bila je uglavnom ne/nisko ili polukvalificirana, a zapošljavala se uglavnom u sektoru građevine, željezne i autoindustrije, uslužnih djelatnosti isl. 1970-ih godina situacija se mijenja. Gastarbajteri počinju dovoditi svoje obitelji ili zasnivati obitelji u „gostujućim“ zemljama, te postupno postaju ne privremeno nego trajno naseljeni, čime započinju novi krug pitanja i problema koje treba rješavati, npr. pitanje državljanstva. Premda se danas, posebno u kolokvijalnom govoru, kategorija gastarbajtera prenijela i na recimo kvalificiranu i obrazovanu radnu snagu i premda zapadnoeuropske države postupno rješavaju status ovih ljudi, činjenica jest da se uvelike još uvijek doživljavaju kao 'stranci' (usp. Dictionary, 2003).

nje hrvatske povijesti i kulture. Do sada su hrvatska djeca u Beču pohađala jedinu dopunsku nastavu – tzv. integriranu nastavu hrvatsko-bošnjačko-srpskog jezika.

Od ostalih udruga spominjemo *Folklorni ansambl "Anno'9"* iz Beča. Prvotno je djelovao u okviru Hrvatske katoličke misije, no 1993. g. se osamostalio. Okuplja iseljenike iz Hrvatske i BiH, a prezentira folklor iz raznih krajeva obiju zemalja te hrvatsku bunjevačku baštinu. Međutim, ovaj je ansambl otvoren za tradicijsku kulturu nove domovine te na svojem repertoaru ima i austrijsku folklornu glazbu i ples. I ne samo to: otvoreni su za suradnju s drugim iseljenicima u Austriji, pa tako primjerice uče i prikazuju tursku baštinu. Otvorenost za suradnju ogleđa se i u činjenici da ovaj ansambl godinama u Beču organizira međunarodnu smotru folkloru.

Spomenimo i *Hrvatsko kulturno društvo „Posavina“* iz Innsbrucka, osnovano 2006. g. Ono promiče kulturne i sportske aktivnosti svojih članova koji žive u austrijskom Tirolu, a među njima najviše ih je iz Bosanske Posavine te iz Hrvatske. Izvode i uče hrvatsku i tirolsku glazbenu baštinu. No, članovi ovoga društva imaju neka sasvim osebujna pravila. Jedno je da, bez obzira na to čiju baštinu prezentiraju, svaki izvođač nastupa u nošnji svojega zavičaja. Drugo zanimljivo pravilo jest da članovi društva budu cijele obitelji.

Osim *Hrvatskog svjetskog kongresa za Austriju*, ulogu u očuvanju hrvatskog identiteta imaju uredi Hrvatske katoličke misije koji se nalaze u Beču, St. Pöltenu, Linzu, Salzburgu, Innsbrucku, Feldkirchu, Grazu i Klagenfurtu.

Nastava hrvatskog jezika u ovlasti je austrijskih obrazovnih vlasti, iako Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske (MZOS RH) temeljem ugovora o djelu financira rad dvaju učitelja: jedan učitelj održava nastavu pri Katoličkoj misiji u Linzu, a jedan u *Hrvatskoj dječjoj školi u Beču*.

Razmjenski lektorati hrvatskoga jezika i književnosti nalaze se pri sveučilištima u Grazu, Beču, Innsbrucku, Klagenfurtu i Salzburgu (samo je onaj u Grazu u nadležnosti MZOS-a RH).

Od useljeničkog tiska u Beču spominjemo *Bečki glasnik*, mjesečnik Bečkoga fonda za integraciju. Hrvatske useljeničke udruge nemaju svoja glasila, osim u Gornjoj Austriji gdje je Zajednica udruga Hrvata pokrenula mjesečnik *Baština*. Na austrijskoj televiziji (ÖRF 2) jednom tjedno emitira se polusatna emisija za strance „Heimat, fremde Heimat“, koja ponekad daje priloge i na hrvatskom jeziku (ovisno o događanjima unutar hrvatske zajednice).

Njemačka

Iako su se Hrvati sporadično počeli doseljavati u Njemačku još u 19. st., a u većem pak broju između dvaju svjetskih ratova temeljem trenda onodobne ekonomske migracije u zapadnoeuropske zemlje, masovna migracija jest ona *gastarbajterska*, tj. migracija 1960-ih i 1970-ih g. U Saveznoj Republici Njemačkoj (SRNJ) danas, prema službenoj državnoj statistici, živi 231.198 Hrvata, dok prema podacima Veleposlanstva RH u Berlinu i Hrvatskih katoličkih misija taj broj prelazi i preko 350.000. Mnogi su «radnici na privremenom radu u inozemstvu» ostali u Njemačkoj do stjecanja prava na mirovinu, a još je veći broj njihovih potomaka sada već nekoliko generacija, koji su tu zemlju prihvatili kao svoju domovinu i postali njezini trajni stanovnici, pa i državljani.

U Njemačkoj u svim većim i manjim gradovima djeluju brojne hrvatske društveno-kulturne, sportske i političke udruge. Najstarija hrvatska udruga je *Matica hrvatska*, čiji je cilj upoznavanje Hrvata i njihove djece s hrvatskom povijesti i kulturom te razvoj i jačanje njihovoga nacionalnog identiteta. Spomenimo još *Društvo hrvatskih intelektualaca iz Münchena*, *Hrvatski svjetski kongres za Njemačku*, *Hrvatsku kulturnu zajednicu*, *AMAC – Udruženje bivših studenata i prijatelja hrvatskih sveučilišta*, *Udrugu hrvatskih nogometnih klubova Srednje Njemačke*. Zanimljiv je podatak da samo nogometnih klubova koji se nazivlju «Croatia» u Njemačkoj ima oko tridesetak.

Od kulturno-umjetničkih društava teško je izdvojiti neki ili čak neke kao reprezentativne jer ih je doista velik broj. No, ovom prilikom spomenimo da je 2003. g. u Duisburgu Hrvatska katolička misija osnovala folklornu skupinu *Adria*. Osim uobičajenoga folklornog repertoara iz raznih hrvatskih krajeva, ističu se organiziranjem tečajeva sviranja na tradicijskim glazbalima.

Uz prve migrante koji su dolazili u Njemačku Katolička crkva je već ranih šezdesetih godina osnovala katoličke misije u gradovima i na područjima gdje je bila velika koncentracija Hrvata. Te misije međutim nisu bile samo centri pastoralnoga rada s hrvatskim migrantima, već i mjesta okupljanja i neformalne socijalne interakcije. One su doprinosile i očuvanju jezičnoga, kulturnog i nacionalnoga identiteta, te bile i ostale presudni autoritet među Hrvatima. Na području Njemačke (pretežno na području bivše Zapadne Njemačke) djeluje ih nešto preko osamdeset.

Dopunsko školovanje Hrvata organizirano je na dva načina. Prvi način je onaj koji je u nadležnosti Republike Hrvatske (u pokrajinama Baden-Württemberg, Schleswig-Holstein, gradovima Berlinu, Bremenu i Hamburgu) i čije učitelje šalje i financira MZOS RH. Drugi način nastave je u nadležnosti ostalih saveznih zemalja SRNJ. Po nekim podacima u oba modela u cijeloj SRNJ u školskoj godini 2007/2008. nastavu je pohađalo oko šest tisuća učenika.

Samostalni lektorati hrvatskoga jezika koji nisu u nadležnosti MZOS-a RH nalaze se pri više sveučilišta diljem Njemačke, npr. Institut für Fremdsprachenphilologien Oldenburg, Georg-August Universität Göttingen, Johann W. Göthe Universität Frankfurt am Main, Albert Ludwigs Universität Freiburg, Otto-Friedrich Universität Bamberg, Johannes Gutenberg Universität Mainz, Humboldt Universität Berlin, Rheinische Friedrich Wilhelms Universität Bonn, Friedrich-Alexander Universität Erlangen, Universität Tübingen Tübingen, Universität Mannheim i Westfälische Wilhelms Universität Münster.

Navode se neka glasila koja na hrvatskom jeziku izdaju Hrvatske udruge i katoličke misije:

Glasnik, izdavača Almae Matris Alumni Croaticae-Deutschland e. V., *Riječ* izdavača Hrvatska kulturna zajednica Wiesbaden, *Glasnik HDZ-a* izdavača Koordinacije HDZ-a za Srednju Njemačku, *Glasnik HDZ-a* izdavača Koordinacije HDZ-a za Sjevernu Njemačku, *Živa zajednica* izdavača Hrvatski dušobrižnički ured u Njemačkoj, *Obavijesti HSK* izdavača Hrvatski svjetski kongres za Njemačku, *CROtime-Hrvatsko vrijeme* izdavača HKZ Stuttgarta, *Cro-info* (izdavača Hrvatske udruge iz Karlsruhea, *Domovina* izdavača Zajednice hrvatske dijaspore München, *Prisutnost* izdavača Hrvatske katoličke misije Stuttgart, *Časopis Matice hrvatske* izdavača MH Nordrhein Westfalen, *Bulletin hrvatske kuće*. V. izdavača Hrvatska kuća, Köln, Nordrhein Westfalen, *Berlinski magazin* izdavača Željka Matića, Berlin, *Croatia magazin* izdavača Koturic/Susak GbR.

Hrvati u Njemačkoj imaju i svoje internetske stranice, koje uređuju: Hrvatski dušobrižnički ured u Njemačkoj, Hrvatski svjetski kongres u Njemačkoj AMAC – Njemačka, Udruženje bivših studenata i prijatelja hrvatskih sveučilišta.

Francuska

Procjenjuje se da u Francuskoj živi oko 40.000 Hrvata i njihovih potomaka. Hrvatsko stanovništvo s prebivalištem u Francuskoj možemo podijeliti u nekoliko kategorija. Najstariji val useljavanja pripada ekonomskoj migraciji između dvaju svjetskih ratova. Iza Drugoga svjetskog rata bilježi se izvjestan i nikad potpuno utvrđen broj političkih migranata. Napokon, respektabilan broj pripada ekonomskoj gostujućoj migraciji iz 60-ih godina prošloga stoljeća koja je iz inicijalno gostujuće, tj. privremene migracije velikim dijelom postala trajna. Među njima, kao i njihovim potomcima, povelik se broj opredijelio za francusko državljanstvo.

Preko 90 posto Hrvata u Francuskoj prebiva u istočnoj polovici zemlje. Oko polovice hrvatskih građana živi na području šire pariške regije (radi se o 10.000 do 12.000 Hrvata). Slijedi potom regija Azurne obale s 4.000 do 5.000 koji najvećim dijelom žive u gradovima Nice, Marseille te u okolici Monegaške kneževine. Otprilike isti broj Hrvata, tj. između 4.000 i 5.000, živi na području regije Rhône-Alpes. Najveći dio te skupine žive u gradovima Lyon i Chambéry te njihovoj okolici. Naposljetku, postoje još dvije regije s većom skupinom hrvatskih građana (ali u daleko manjem broju): na istoku Francuske, u gradovima Mulhouse, Metz, Belfort te na sjeveru u Lilleu i okolici gdje se nalazi oko 250 do 300 hrvatskih obitelji.

Krovna organizacija Hrvata u Francuskoj jest *CRICCF*, tj. *Conseil Représentatif des Institutions et Communautés Croates de France* – *Congres Croate mondial en France*, tj. *Zastupničko vijeće ustanova i hrvatskih zajednica Francuske*. Ista je organizacija predstavnik *Hrvatskog svjetskog kongresa za Francusku*. Aktivne su i *AMCA* (*Association des anciens étudiants de Croatie en France*, tj. *Udruga bivših studenata hrvatskih sveučilišta u Francuskoj*), i *Hrvatska mladež Pariza*. U Lille-u postoji *Francusko-hrvatska kulturna udruga* te na Korzici udruga *France Croatie ica Cors*

Početkom i tijekom Domovinskog rata broj udruga je naglo porastao, većinom u svrhu prikupljanja humanitarne pomoći, ali i radi sve veće potrebe organiziranog i koordiniranog djelovanja hrvatske zajednice u Francuskoj.

Ukupno djeluju tri hrvatske katoličke misije i to u Parizu, Lyonu i Nici, dok se jednom mjesečno održava bogoslužje na hrvatskom jeziku na području Beauvaisa, Metza i Lilla.

Hrvatska nastava u Francuskoj u potpunoj je nadležnosti MZOS-a RH. Nastava je organizirana diljem Francuske Republike, u gradovima Parizu, Lyonu, Dijonu i Lilleu te okolnim mjestima. Nastavu pohađa oko 180 učenika s kojima rade 4 učitelja na 11 nastavnih mjesta. Važan iskorak u učenju hrvatskoga jezika je uvrštavanje nastave hrvatske dopunske škole u sustav francuskog školstva po modelu ELCO (*Enseignement de langue et de culture d'origine*, tj. nastava jezika i kulture građana stranog porijekla). Na fakultetima je osnovano nekoliko razmjenskih i samostalnih lektorata hrvatskoga jezika. Utemeljen je Interdisciplinarni program

hrvatskih studija na Sveučilištu Paris-Sorbonne (Paris IV) koji se od 1981. g. realizira u suradnji sa Sveučilištem Zagreb i Sveučilištem Macquarie u Sydneyu, Australija.

Između Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta Pantheon Assas (Paris II) od 1998. g. postoji bilateralno sveučilišno partnerstvo.

Hrvatske udruge u Francuskoj i katoličke misije publiciraju nekoliko biltena i glasila na hrvatskom jeziku.

Italija

Uz moliške Hrvate u Italiji žive Hrvati i njihovi potomci koji su tamo stizali u novija doba. Prema procjenama, oko 60 000 Hrvata živi u sjeveroistočnom dijelu Italije, u regijama Friuli Venezia-Giulia i Veneto te Lombardia i Marche. U doba Austro-Ugarske Monarhije mnogi su se Hrvati iz Istre i Hrvatskoga primorja selili prema Trstu, napose u doba razvitka pomorske privrede. Neki su Hrvati bili vlasnici i/ili suvlasnici pojedinih parobrodskih društava, a mnogi su pak članovi posada potjecali iz Hrvatskog primorja, Istre i Dalmacije. Nakon Drugoga svjetskog rata, uslijed političke, dijelom i ekonomske situacije u tadašnjoj Jugoslaviji, iseljavanje u Italiju je u pojedinim godinama poprimilo masovne razmjere. Dio emigranata remigrirao je kasnije iz Italije u prekomorske i zapadnoeuropske zemlje.

U današnje vrijeme, iako ne brojna, važna je hrvatska zajednica u Rimu.

Ova hrvatska populacija organizirana je kroz rad više udruga npr. *Hrvatsko-talijanska udruga u Rimu*, *Hrvatska zajednica u Milanu*, *Zajednica Hrvata u Trstu*, *Hrvatsko-talijanska udruga u Udinama* i dr. Zanimljivo je da su se *Hrvatska zajednica u Moliseu* i *Zaklada Agostina Piccoli u Moliseu* udružile 2001. g. u *Savez hrvatskih zajednica Italije* koji, osim što lokalizira njihovu teritorijalnu situiranost i disperziranost, svojim društvenim djelovanjem potvrđuje kulturni identitet, a u perspektivi otvara mogućnost poboljšanja tretmana hrvatske manjine u Italiji i talijanske manjine u Hrvatskoj, bilo ujednačenjem interpretacije pojma autohtonosti, bilo prihvaćanjem međunarodnih kriterija o zaštiti manjina. Posebno mjesto zauzima hrvatska nacionalna crkvena ustanova *Papinski hrvatski zavod Sv. Jeronima*, te *Dom hrvatskih hodočasnika (Domus Croata) "Dr. Ivan Merz" u Rimu*.

U Italiji ne postoje hrvatske katoličke misije i jedina institucija koja okuplja Hrvate jest spomenuti *Papinski hrvatski zavod Sv. Jeronima u Rimu*.

Hrvatsku nastavu u Rimu, Trstu i u pokrajini Molise (u Kruču, Mundimitru i Filiću) koja je u nadležnosti MZOS-a R, trenutno za oko 170 učenika izvodi nekoliko učitelja (no, djeca u Moliseu preko tih učitelja uče hrvatski standardni, a ne moliškohrvatski jezik).

Na više talijanskih fakulteta osnovano je nekoliko lektorata hrvatskog jezika, od kojih su neki u nadležnosti MZOS-a RH (sveučilišta u Padovi, Firenci i Rimu), a neki samostalni (Sveučilišta u Bariju, Napulju, Trstu i Veneciji).

Savez Hrvatskih zajednica u Italiji izdaje dvojezični časopis *Insieme (Zajedno)*, namijenjen Hrvatima u Italiji, te državnim i kulturnim institucijama Italije i Hrvatske, povremeno održava tečajeve hrvatskoga jezika, tjedne hrvatske kulture, izložbe, predavanja i sl.

Švicarska

Hrvati se u Švicarsku u znatnijem broju počinju doseljavati sredinom 1960-ih g., a većina ih je došla na rad u ovu zemlju krajem 1970-ih i početkom 1980-ih godina.

Migracija 1960-ih godina u Švicarskoj zanimljiva je stoga što osim klasičnih gostujućih nekvalificiranih ili eventualno polukvalificiranih radnika, pristiže kvalificirana radna snaga tehničkih struka te liječnici i svi ostali kadrovi medicinskih struka. Oni su tada bili traženi, napose u industrijski razvijenim kantonima Zürich, Basel i Argau. Posljednjih petnaestak godina uglavnom dolaze Hrvati niže naobrazbe, skupno ili pojedinačno, a ponajviše iz BiH, naročito iz Bosanske Posavine i Hercegovine, naseljavajući veća industrijska naselja i gradove diljem zemlje. Dakako, Švicarska je prihvatila dio prisilnoga izbjegličkoga vala iz Hrvatske i BiH u godinama posljednjega rata. Hrvati su neravnomjerno raspoređeni po švicarskim kantonalnim jedinicama. Najbrojnije zajednice Hrvata bilježe se u kantonima Zürich i Argau, a slijede St. Gallen, Bern, Ticino (Tessin), Luzern, Solothurn, Basel, Schaffhausen i Wallis.

Prema posljednjim statističkim pokazateljima Saveznog ureda za strance u Švicarskoj je registrirano 36.125 državljana Republike Hrvatske, no pridodaju li se Hrvati s dvojnim državljanstvom, koji se statistički ne vode kao hrvatski državljani, vjerojatno je riječ o 60-70.000 Hrvata u Švicarskoj. Hrvatske katoličke misije pak procjenjuju da je riječ o oko 80.000 Hrvata.

Integracija stranaca u društvo jedno je od prioriteta švicarske države. Posljedica je toga da brojni Hrvati imaju dvojno državljanstvo te se prilikom popisa stanovništva ne upisuju u statističke obrasce kao Hrvati. Slijedom toga, službeni se podaci razlikuju od procjena, pa je brojčano stanje Hrvata u Švicarskoj (kao uostalom i u drugim zemljama) uvelike aproksimativno.

Od kulturno-umjetničkih društava prigoda je da se spomene *Izborna folklorna grupa „Izvor“* koju su 2001. g. u gradu Aarau osnovali Hrvati porijeklom iz BiH, točnije iz Guče Gore u središnjoj Bosni. Zapravo, ova je grupa iseljenički ogranak istoimene folklorne grupe iz Guče Gore koja je još 1925. g. osnovana kao ogranak Seljačke sloge. Izvode zavičajni folklorni repertoar.

Od brojnih udruga koje djeluju u Švicarskoj, navodimo neke od istaknutijih poput *AMAC-CH*, *Chorus Croaticus*, *Fond hrvatskih studenata (FOHS)*, *Hrvatska kulturna zajednica (HKZ)*, *Hrvatska unija mladih*, *Hrvatski humanitarni forum (HHF)*, *Hrvatski svjetski kongres za Švicarsku*, *Hrvatsko inženjersko društvo (HID)*, *Matica hrvatska*, *Švicarsko-hrvatsko društvo „Vladimir Prelog“* i *Hrvatski kulturni klub u Badenu*. Prva hrvatska katolička misija osnovana je 1967. g. u Zürichu, a danas djeluje ukupno 14 misija čija su središta u Aarauu, Baaru, Baselu, Bernu, Carmorinu, Clarensu, Frauenfeldu, Graubündenu, Luzernu, Lausanne, Solothurnu, St.Gallenu i Trimmisu.

Organizirano djelovanje hrvatskih škola počinje 1990. godine na inicijativu hrvatskih kulturnih zajednica i katoličkih misija. Od 1993. godine pokroviteljstvo nad hrvatskim dopunskim školama preuzima MZOS RH, s učiteljima upućenim iz RH. Samostalni lektorati koji nisu u nadležnosti MZOS-a RH su Slavisches Seminar der Universität Bern, Slavisches Seminar der Universität Basel i Slavisches Seminar der Universität Zürich.

U Švicarskoj izlazi nekoliko hrvatskih časopisa i biltena npr. *Društvene obavijesti*, glasilo *Hrvatske kulturne zajednice*, *Libra*, časopis *Hrvatskog kulturnog kluba*, *Male društvene obavijesti*,

glasilo ogranka *Hrvatske kulturne zajednice* (Baden/Zürich i Zürich/Winterthur), *Movis*, glasilo *Hrvatskih katoličkih misija* u Švicarskoj, *Querqus*, glasilo *Hrvatske unije mladih Švicarske*.

Na Hrvatskom web portalu www.croatia.ch mogu se dobiti informacije o životu i radu hrvatskih državljana u Švicarskoj. Emitiraju se radio-programi za Hrvate (npr. Radio Bern RABE, Radio Baden i LoRA Zürich).

Belgija i Luksemburg

Hrvatska iseljenička zajednica u Kraljevini Belgiji i Velikom Vojvodstvu Luksemburg broji oko 8.000 iseljenika i njihovih potomaka (u Belgiji oko 6.000, te u Luksemburgu oko 2.000).

Hrvatski iseljenici su brojniji u valonskom dijelu Belgije. Posljedica su navedene ekonomske migracije između dvaju svjetskih ratova u krajeve s rudarskom i metalurškom industrijom, posebno u gradovima Liegeu i Monsu, dok ih u Flandriji, uključujući i Bruxelles, ima znatno manje (između 1.000 i 2.000). Prvi doseljenici su uglavnom bili nekvalificirana ili eventualno polukvalificirana radna snaga koja je radila najteže fizičke poslove. Druga i treća generacija stekla je više obrazovanje, a četvrta se većinom asimilirala. Među njima veliki broj ima fakultetsko obrazovanje.

U Luksemburg su Hrvati dolazili poglavito iz Like i Korduna, tako da nije rijedak slučaj da se nađe i pedesetak ljudi s istim prezimenom.

Među ostalima mogu se istaknuti četiri udruge u Belgiji a to su: *Hrvatski svjetski kongres – Belgija* i *Belcro* iz Liegea, *Hrvatsko kulturno športsko društvo “Croatia”* iz Antwerpena, *Društvo flamansko-hrvatskog prijateljstva* iz Antwerpena, kao i u Luksemburgu *Hrvatski kulturni i športski klub „Croatia Luxembourg“*.

U Belgiji djeluju dvije hrvatske katoličke misije i to u Bruxellesu i Liegeu, a jedna u Luksemburgu.³²¹

Hrvatska nastava (dopunske škole) u Belgiji i Luksemburgu u potpunoj je nadležnosti MZOS-a RH. Nastavu pohađa oko 120 učenika s kojima rade dva učitelja. U Belgiji je nastava organizirana u Bruxellesu, Antwerpenu i Liegeu, a u Luksemburgu u prostorijama Kulturnog centra Esch.

U Belgiji postoji također razmjenski lektorat hrvatskoga jezika i književnosti u nadležnosti MZOS-a RH, tj. BELGIJA ISTI-HEB, Institut za prevođenje i prevoditelje, Bruxelles.

Danska

Procjenjuje se da u Danskoj živi oko 1.000 Hrvata i njihovih potomaka. Prema procjenama bilo bi to oko 400 obitelji. Većina ih živi u Kopenhagenu i okolici, te na poluotoku Jutland, oko većih gradova kao što su Aarhus i Aalborg. Jedna hrvatska obitelj živi na Farskim otocima (samoupravno područje Danske).

³²¹ Među prvim kontaktima s hrvatskim iseljenicima u Belgiji ostvario je posjetom tadašnji splitski franjevački provincijal Petar Gabrić posjetom 1929. g., Laušić, 2003:243.

Hrvati su se u Dansku doselili 1960-tih g. kao dio ekonomske gostujuće migracije.

U Danskoj postoje dvije hrvatske udruge, *Hrvatska iseljenička zajednica*, *Hrvatski dom "Kralj Tomislav"* i *Hrvatska kulturna zajednica*.

Aktivni dio iseljeničke zajednice povremeno se okuplja u hrvatskim udrugama i prisustvuje aktivnostima Veleposlanstva Republike Hrvatske; to je uglavnom populacija iznad 50 godina. Njihova djeca su se i ovdje, kao i u drugim zemljama Zapadne Europe, integrirala u dansko društvo.

Hrvatska katolička misija djelovala je do 2004. g. Od tada hrvatski svećenik iz južne Švedske dolazi svaki drugi tjedan, a bogoslužje na hrvatskom jeziku održava se u Kopenhagenu.

Hrvatska nastava u Danskoj je integrirana, odnosno financiraju je lokalne školske vlasti zemlje domaćina.

Nizozemska

Procjenjuje se da u Nizozemskoj živi oko 10.000 Hrvata i njihovih potomaka. Raniji doseljenici bili su ekonomski migranti, najvećim dijelom pripadnici gostujuće ekonomske migracije. Pretežno su se naseljavali oko industrijskih gradova, gdje je mogućnost zapošljavanja bila veća. Tako i danas najveći broj Hrvata živi oko Rotterdama i na području Amsterdama. Veliki broj Hrvata se doselio za vrijeme i nakon Domovinskog rata, osobito iz Bosne i Hercegovine. Oni su situirani uglavnom na području grada Arnhema, gdje su po dolasku prihvaćeni kao izbjeglice.

U Nizozemskoj hrvatske se udruge bave njegovanjem kulturne baštine, folkloru i zbornoga pjevanja. Neke imaju politički karakter. Među ostalima može se istaknuti *Hrvatska zajednica "Rijnmond Rotterdam"*, *Hrvatski dom Kardinal Stepinac* iz Amsterdama, *Zaklada Nizozemska-Hrvatska* iz Voorsta. U Rotterdamu djeluje Hrvatska katolička misija.

Hrvatska nastava se održava po nastavnom programu MZOS-a RH. Hrvatski jezik i književnost se predaje kao samostalna znanstvena disciplina samo na Amsterdamskom sveučilištu i to unutar Odsjeka *Slavische talen en culturen – Slavenski jezici i kulture*. Lektorat nije u nadležnosti MZOS-a RH). Na Sveučilištu u Croningenu, na sjeveru Nizozemske, hrvatski jezik se uči kao izborni predmet te ga mogu upisivati svi studenti Sveučilišta. U Leidenu su se do prije nekoliko godina unutar slavističke katedre održavali tečajevi hrvatskog jezika, ali je nakon umirovljenja nastavnika s tom praksom prekinuto. Na Sveučilištu u Utrechtu katedra za hrvatski i srpski jezik ukinuta je još 1980-te godine. Izvan akademskog okružja pri Narodnom sveučilištu u Rotterdamu redovito se održavaju službeni tečajevi hrvatskog jezika.

Zaklada Nizozemska-Hrvatska periodično izdaje svoje novine.

Norveška

Procjenjuje se da u Kraljevini Norveškoj živi oko 2.000 Hrvata i njihovih potomaka. Prvi Hrvati doselili su se u Norvešku tijekom 1950-ih i početkom 1960-ih. g. kao politički emigranti. No, najveći dio njih stigao je krajem šezdesetih i početkom 1970-ih. g., uglavnom kao dio vala

ekonomske gostujuće migracije. Osim iz Slavonije (gdje je očito u pitanju lančani tip migracije iz novogradiškoga kraja jer odatle potječe pretežni broj Hrvata), ima ih i s područja Dalmacije, Hrvatskog Primorja, Hrvatskog Zagorja, Like i dr. Prema saznanjima Veleposlanstva Republike Hrvatske u Oslu zadnjih je desetljeća došlo do neznatnoga povećanja broja Hrvata u Norveškoj, ali ono nije uzrokovano novom migracijom iz Hrvatske nego rađanjem treće generacije Hrvata u Norveškoj, kojoj je očito ova zemlja postala trajnim boravištem.

Hrvati naseljavaju sve veće gradove u Norveškoj, a najviše ih ima u Oslu.

Tijekom 1989. godine osnovana je udruga *Hrvatska zajednica u Norveškoj* sa sjedištem u Oslu, a osim u *Hrvatskoj zajednici* državljani RH organizirani su i u *Hrvatskom kulturnom društvu "Zrinski i Frankopan"* također sa sjedištem u Oslu, te u *Norveško-hrvatskom društvu prijateljstva*. Hrvatska katolička misija djeluje u Oslu.

U Norveškoj djeluje škola na hrvatskom jeziku pri *Hrvatskoj zajednici u Oslu*. Školu financira MZOS RH, a nastava se održava dva puta tjedno. Pri Sveučilištu u Oslu predaje se hrvatski jezik i književnost. Lektorat nije u nadležnosti MZOS-a RH.

Hrvatska katolička misija u Oslu periodično izdaje glasilo *Listić*.

Švedska

Procjenjuje se da u Švedskoj živi oko 35.000 Hrvata i njihovih potomaka. Počeci doseljavanja Hrvata sežu na kraj 1950-ih i početak 1960-ih g., kada se doseljavaju uglavnom ekonomski, manjim dijelom politički emigranti.

Znatnije doseljavanje Hrvata uslijedilo je između 1960-ih i 1970-ih g. Riječ je pretežno o ekonomskoj, no velikim dijelom i hrvatskoj političkoj emigraciji, poglavito iz Bosne i Hercegovine. Tradicionalno naseljavaju južni dio Švedske, pretežno područja gradova Göteborg i Malmö, kojima je u to vrijeme bila najpotrebnija radna snaga njihovoga profila.

Trend doseljavanja stagnira u 1970-im i 1980-im godinama, a sljedeće znatnije doseljavanje Hrvata u Švedsku dogodilo se tijekom Domovinskoga rata u Hrvatskoj i rata u BiH, kada priličan broj Hrvata u ovu zemlju dolazi u statusu izbjeglica.

Gotovo svaki veći grad u Švedskoj ima hrvatsko društvo. Hrvatski iseljenici su organizirani još od 1978. godine u udrugama, putem kojih održavaju hrvatsku tradiciju i kulturu. Utemeljili su *Savez hrvatskih društava* kao krovnu organizaciju koja okuplja hrvatska društva u Švedskoj. Katoličke misije su utemeljene u Stockholmu, Jonkopingu, Göteborgu i Malmöu. Tamo se hrvatski iseljenici, osim radi duhovnih i vjerskih potreba, okupljaju i zbog kulturno-društvenih interesa, razmjenjujući svoja iskustva, doživljaje i potrebe.

Hrvatska nastava u Švedskoj je integrirana, odnosno financiraju je lokalne školske vlasti zemlje domaćina (a ne MZOS RH). Na katedri (grupi) za slavenske jezike, koja djeluje u sklopu Odjela za moderne jezike Jezikoslovnog fakulteta Sveučilišta u Uppsali (jedina katedra koja se bavi proučavanjem i predavanjem hrvatskog jezika u Švedskoj), predaje se među ostalima, hrvatski jezik i književnost, u grupi s bosanskim i srpskim jezikom

Savez hrvatskih društava u Švedskoj periodično izdaje glasilo *Hrvatski glasnik*.

Velika Britanija

Procjenjuje se da u Velikoj Britaniji živi oko 5.000 Hrvata i njihovih potomaka, uglavnom u Londonu. Hrvatska zajednica u Velikoj Britaniji počela se formirati iz redova političkih izbjeglica nakon Drugoga svjetskog rata. Njima su se u kasnijem razdoblju pridružili mnogi drugi politički emigranti, a tek u novije doba, primjerice od 1990-ih g. naovamo, u tu državu pristižu ekonomski migranti među kojima je povećani broj visokokvalificiranih osoba. S druge strane pristižu mladi ljudi zbog školovanja, učenja engleskog jezika i sl. Napokon, jedan je dio migranata koji su došli u Veliku Britaniju za Domovinskoga rata.

U Velikoj Britaniji djeluju hrvatske udruge od kojih se većina bavi kulturom (često u suradnji s Veleposlanstvom RH) kao npr. *Britansko-hrvatsko društvo*, *AMAC-UK* tj. *Udruga bivših studenata hrvatskih sveučilišta*, *MATRIX CROATLACA UK*, *CSYPN*, tj. *Croatian students and young profesional network* i dr.

U Londonu djeluje također jedna hrvatska katolička misija koja od 2008. g. izdaje časopis *Most – The Bridge*.

Hrvatsku nastavu financira MZOS RH. Nastavu, koja se održava u prostorijama hrvatskog Veleposlanstva u Londonu, godišnje pohađa oko 15 učenika od 6 do 16 godina starosti. Učenici su podijeljeni u skupine prema uzrastu i znanju hrvatskog jezika.

Pri University of London, School of Slavonic and Eastern European Studies, glavnoj britanskoj ustanovi za istočno-europske studije, predaje se hrvatski jezik. MZOS RH u potpunosti financira lektorat hrvatskog jezika na ovom sveučilištu.

HRVATI U BIVŠIM JUGOSLAVENSKIM REPUBLIKAMA

Dezintegracijom Jugoslavije početkom 1990-ih. g. brojni Hrvati koji su živjeli izvan granica tadašnje Hrvatske tj. na području bivših jugoslavenskih republika postali su državljani novoustanovljenih neovisnih država, a do danas: Slovenije, Bosne i Hercegovine (BiH), Makedonije, Srbije, Crne Gore i Kosova. Tada su se zatekli u situaciji da su od matične domovine odvojeni novim međudržavnim granicama, te da su od nekada konstitutivnoga naroda u zajedničkoj državi, izuzev Hrvata u BiH, postali dijasporska zajednica.

Međutim, ni nakon dvadesetak godina, njihov pravno-politički status nije u navedenim državama jednak (razlozi ili opravdanost takvoga stanja zasebno je pitanje). Hrvati u Sloveniji i Makedoniji nisu u statusu nacionalne manjine. U Sloveniji nisu čak ni taksativno navedeni u Ustavu Republike Slovenije. Njihov se status, kao i manjinska prava, reguliraju međudržavnim dokumentima kojih su se te dvije države obavezne pridržavati. No, s Makedonijom je hrvatska potpisala bilateralni sporazum na temelju kojih se jamče i reguliraju prava i zaštita Hrvata u Makedoniji i Makedonaca u Hrvatskoj. Slično sa slovenskim slučajem, Hrvatima u Republici Kosovo niti je priznat status manjine niti su spomenuti u Ustavu Republike Kosovo. Hrvati u Srbiji i Crnoj Gori imaju status nacionalne manjine. Hrvati u BiH su konstitutivan narod.

Slovenija

U Sloveniji je prema popisu iz 2002. godine živjelo 35.642 Hrvata, premda neslužbeni ali kompetentni izvori govore o broju od 50.000. Međutim, njihov se broj kontinuirano smanjuje kao posljedica integracije i asimilacije u slovensko društvo, čemu je među ostalima razlog neriješen status. Naime, na temelju slovenskoga unutarnjeg prava Hrvati u Sloveniji, kako se napomenulo u uvodnoj napomeni, nemaju status nacionalne manjine niti su taksativno navedeni u Ustavu Republike Slovenije. Problem je tim veći, što jedan broj slovenskih Hrvata, a to su ponajviše oni duž slovensko-hrvatske granice i u pripadajućim regijama jest autohtono stanovništvo (npr. Žumberak, Bela Krajina, Istra³²²), dok se određen broj doselio u vrijeme jugoslavenskih država posebno u socijalističkom razdoblju (radi se o disperziji stanovništva kao posljedici zapošljavanja, služenja vojne obveze, mješovitih brakova i sl.).

Djelovanje Hrvata u Sloveniji organizirano je kroz rad dvanaest hrvatskih društava i krovnog *Saveza hrvatskih društava u Sloveniji*, te više katoličkih misija (Ljubljana, Maribor, Novo Mesto, Portorož). Većina hrvatskih društava djeluje u Ljubljani gdje i živi najveći broj Hrvata, oko 10 000. U većem broju Hrvata još ima i u Mariboru s okolicom oko 10.000, Novom Mestu, Celju, Velenju, Kopru, Piranu, Portorožu, Kranju, Škofji Loki, Kamniku, Lendavi, a u manjem broju i u drugim gospodarski razvijenijim mjestima.

Godine 2012. u Lendavi je održan Prvi sabor hrvatske kulture u Sloveniji na kojem je sudjelovalo sedam kulturno-umjetničkih društava (iz Škofje Loke, Novoga Mesta, Ljubljane, Maribora i Lendave). Sabor su organizirali *Savez i Hrvatsko kulturno društvo "Pomurje"* iz Lendave.³²³

Makedonija

Prema popisu stanovništva iz 2002. godine, u Republici Makedoniji bilo je 2.686 Hrvata. Pretežno žive u Skopju i Bitoli, ali i u ostalim naseljima srednje i istočne Makedonije. Najveći broj njih došao je u Makedoniju za vrijeme jugoslavenskih država iz ekonomskih ili obiteljskih razloga (zaposlenje, vojna služba, brakovi). Godine 2007. potpisan je bilateralni međudržavni hrvatsko-makedonski Sporazum o zaštiti prava hrvatske manjine u Makedoniji i makedonske u Hrvatskoj u skladu s internom regulativom u objema državama i prihvaćenim europskim standardima o zaštiti manjina. Ovaj Sporazum omogućuje kvalitetnije i brže rješavanje problema s kojim se Hrvati eventualno susreću, kao i brže i lakše ostvarivanje prava.

Zajednica Hrvata u Makedoniji sa sjedištem u Skopju osnovana je 1996. godine, a ima svoje ogranke u drugim gradovima, npr. u Bitoli, Ohridu, Strugi, Štipu, Kočanima i dr. Kako stoji na službenim internetskim stranicama *Zajednice*, ista je osnovana s ciljem očuvanja nacionalnoga identiteta, jezika, pisma, kulture, umjetnosti i folkloru i drugih duhovnih i materijalnih vrijednosti hrvatskoga naroda, njegovanja vjerskih običaja i pružanja sve potrebne logistike svojim članovima. *Zajednica* okuplja svoje članove kroz organiziranje raznih tečajeva (npr.

³²² Usp. Hrvati u Sloveniji, 1997.

³²³ Lugomer-Pohajda, 2012:6.

hrvatskoga jezika), edukacijskih radionica, kulturnih manifestacija poput izložbi, književnih večeri, organizaciju gostovanja umjetnika iz Hrvatske i sl.³²⁴ Godine 2010. uz pomoć *Zajednice* pokrenut je „Projekt očuvanja hrvatskog identiteta putem materinjeg jezika“. U programu je toga projekta učenje hrvatskoga jezika, no obogaćen je učenjem o hrvatskoj kulturi i baštini. Naime, u obrazloženju projekta navodi se: „Suština i temelj identiteta Hrvata u Makedoniji je očuvanje jezika, budući da je upravo taj što ih spaja s korijenima, omogućuje bolji pristup informacijama i kvalitetniji kulturni život i očuvanje hrvatske kulturne baštine“.³²⁵ *Zajednica* izdaje časopis *Hrvatska riječ*.

U gradu Bitoli osnovano je 1993. godine *Makedonsko-hrvatsko društvo „Marko Marulić“*, koje sa suradnicima iz Hrvatske organizira dane hrvatske kulture, kao i ostale prigodne kulturne manifestacije. Gospodarstvenike dviju zemalja povezuje pak *Makedonsko-hrvatski poslovni klub*, osnovan 2006. g.

Kosovo

*...altan čelo, bijelo lice, gajtan veđe, kalem nos, đule obraze, simit brada
i bijelo grlo...³²⁶*

Naseljavanje Hrvata u Kosovo veže se uz osnivanje srednjovjekovnih dubrovačkih i kotorških rudarskih i trgovačkih kolonija.

Dubrovnici nisu samo privremeno dolazili u srednjovjekovnu Srbiju, već su se stalno nastanjivali i osnivali svoje kolonije u važnijim trgovačkim i rudarskim središtima, napose u Prizrenu i Novom Brdu. U navedenim kolonijama djelovali su kao rudari i katolici iz Bosne i Sasi. Zajedničkim životom katolici s toga područja stopili su se u jedinstvenu skupinu koja je na Kosovu bila poznata pod imenom janjevački Hrvati i čiji govor...pripada torlačkom dijalektu.³²⁷

S vremenom su se razvile dvije veće kompaktne hrvatske zajednice. Jedna od njih nalazi se na području Skopske Crne Gore na jugoistoku Kosova, a čine ju sela: Letnica, Vrnez, Vrnakovolo i Šašare. Drugo, nekada ujedno i najveće hrvatsko naselje na Kosovu je gradić Janjevo. Dok su žitelji prvonabrojanih naselja poljodjelci i stočari, dotle su stanovnici Janjeva poznati trgovci i zanatlije, među kojima su posebno poznati obrađivači plemenitih metala.

„Bez obzira na brojna orijentalna obilježja i stilske osobine, tradicijska odjeća janjevačkih u letničkih Hrvata na Kosovu po svemu se razlikovala od odjeće ostalih etničkih zajednica u neposrednom okruženju – Albanaca, Srba, Turaka i Roma te susjednih Makedonaca. Unatoč učestalim društvenim, gospodarskim i vjerskim vezama, Janjevci i Letničani i međusobno su se razlikovali po načinu odijevanja. Stoga je njihova tradicijska odjeća uistina bila simbolom

³²⁴ Usp. <http://www.zhrm>.

³²⁵ Totch Naumova, 2011:11.

³²⁶ Forjan, 2006:5.

³²⁷ Bara, 2011:59.

lokalne kulture, regionalne različitosti, vjerske pripadnosti, te odraz hrvatskoga nacionalnog identiteta.³²⁸

Kosovski Hrvati su se već nakon Drugoga svjetskog rata počeli iseljavati s Kosova u Hrvatsku. Te su se migracije intenzivirale 1980-ih g., tako da su dezintegraciju Jugoslavije početkom 1990 ih g. sela kosovskih Hrvata dočekala u znatnoj mjeri depopulirana. No, upravo tada njihovo je iseljavanje postalo masovno. Procjenjuje se, da je od nekada približno devet tisuća Hrvata na Kosovu ostalo još svega nekoliko stotina.

Nekoliko osoba hrvatske nacionalnosti živi u kosovskim gradovima, no oni su izuzetak. Postoji i udruga hrvatskih žena, no malobrojna i sastaje se neredovito.

Crna Gora:

*po narodnom odijelu i po sjajnom oružju...*³²⁹

Hrvati u Crnoj Gori su prema većini povijesnih izvora i arheoloških nanaza, doselili na ovo područje (nekadašnja Duklja) krajem 6. i početkom 7. st. Dakle, autohtona su hrvatska zajednica koja živi na području Boka-kotorskoga zaljeva, tj. u crnogorskom jadranskom području. To je područje još od austro-ugarskih vremena tvorilo jednu kompaktnu regiju, s gradom Kotorom kao središtem. Prema statističkim izvorima, te vjerodostojnim procjenama, Hrvati u većini žive u Kotoru, Tivtu, Perastu, Dobroti, Prčnju, Herceg-Novom, Budvi, Baru, Stolivu, Gornjoj i Donjoj Lastvi, a u manjem omjeru i na drugim, premda geografski bliskim lokalitetima, od kojih su neki, osobito oni ruralni davno depopulirani ili čak napušteni. Drastičan primjer ove tvrdnje jest podatak prema zadnjem popisu stanovništva, da npr. u selu Gornja Lastva (administrativno pripadaju gradu Tivtu), nekada selu s većinskim hrvatskim stanovništvom, živi svega pet stanovnika, od toga dva Hrvata.

Jadransko more odredilo je njihov način života. Usmjeravali su se na trgovačko i ratno pomorstvo, obrt i trgovinu. Zbog toga je njihova kultura bila pod raznim utjecajima što su dolazili 'izvana', a to se odrazilo ne samo na njihove gospodarske grane, nego i na druge vidove života, npr. graditeljstvo, umjetnost, nakit, odijevanje i dr. Upravo u ovome potonjem mogu se pratiti utjecaji što su dolazili iz sujednoga Dubrovnika, zapadne i mediteranske Europe, ali i sa istoka, od Osmanlija, jer se u tradicijskoj nošnji osjećaju mediteranski, zapadnoeuropski i turski elementi: „...čipke, svila, baršun, zlato i srebro, ali i domaća obrađena vuna stvorili su na nošnjama ovoga kraja jedinstven sklad, koji uvijek pobuđuje divljenje“.³³⁰ Posebno je upečatljiva odora Bokeljske mornarice, koja je u biti modificirana tradicijska muška bokeljska nošnja. Odijevala se prilikom svečanosti, te odlaska na službu ili rat. Tradicijska ženska nošnja je 'varoškoga' i mediteranskoga tipa.

Na području Boke najutjecajnija je bila bratovština pomoraca. Bratovština Kotorske, poslije Bokeljske mornarice odigrala je veliku ulogu u očuvanj autohtonih prava stanovnika toga kraja. Mornarici treba zahvaliti na očuvanju starih tradicija, poput obilježavanja određenih dana

³²⁸ Forjan, 2006:5.

³²⁹ Kristić, 2006:4.

³³⁰ Ibidem:19.

u godini, plesanja starih kola i posebno odijevanja, jer je kroz svoja časnička odijela očuvala pučke elemente muške nošnje.³³¹

Karakterizira ih, između ostaloga, čvrsta povezanost s Katoličkom crkvom (institucionalno pripadaju Kotorskoj biskupiji), koja je tijekom minulih stoljeća bila bitan kohezijski faktor hrvatskoga stanovništva, s naročito velikom ulogom u očuvanju i njegovanju njihovoga etno-nacionalnoga i kulturnoga identiteta. Danas su Hrvati u Crnoj Gori povezani participiranjem u radu kulturnih institucija (*Hrvatsko kulturno društvo «Napredak»*, *Hrvatsko građansko društvo*, *Bokeljska mornarica*, *Crnogorsko-hrvatsko društvo prijateljstva „Ivan Mažuranić“*), a imaju i političku stranku (Hrvatska građanska inicijativa). Sinergijom njihova djelovanja i danas se održavaju drevni običaji poput onih u Perastu: Mađ, Fašinada i Gađanje kokota.³³² U Crnoj Gori djeluje *Hrvatsko nacionalno vijeće*, a od medija treba spomenuti *Hrvatski glasnik* i *Radio DUX*.

Tijekom 1990-ih izvjestan broj Hrvata pojedinačno je preseljavao u Hrvatsku, najčešće mijenjajući nekretnine sa Crnogorcima i Srbima iz Hrvatske. Pretežno su preseljavali u veće gradove u Istri i Dalmaciji te u Zagreb.³³³

Prema posljednjem popisu stanovništva provedenom u listopadu 2003. godine, u Crnoj Gori živi 7.062 Hrvata. No, određenom analizom dobiven je podatak da u Crnoj Gori živi najmanje 10.000 Hrvata, a neke procjene govore i o znatno većem broju. U prosincu 2001. godine, u Kotoru je održana izborna skupština Hrvatskog građanskog društva. Društvo ima preko 1000 registriranih članova. Uz to društvo djeluje još oko 13 udruga s hrvatskim predznakom, svima je zajednički cilj - zaštita i ostvarivanje svih prava koja Hrvatima kao autohtonoj manjini pripadaju sukladno međunarodnim dokumentima i demokratskim standardima.

Srbija: vojvođanski / podunavski / bački Bunjevci i Šokci / bački Hrvati / banatski i srijemski Hrvati:

*Kraj Dunava sva su sela mala, Šokica se Bunjevcu dopala.*³³⁴

Hrvati u Vojvodini predstavljaju relativno heterogenu manjinsku zajednicu koja zbog različitih povijesnih okolnosti područje današnje Vojvodine (Bačka, Banat, Srijem) nastanjuje u različitim razdobljima, najčešće pod subetničkim imenima (Bunjevci, Šokci / bački Hrvati /, banatski Hrvati, srijemski Hrvati) s relativno distinktivnim dijalektološkim značajkama (npr. iako su većinom prevladavali novoštokavski ikavci, u Banatu živi danas još mala zajednica kajkavaca). Tomu pridonosi i činjenica da su bili sudionici zasebnih povijesnih procesa integracije, kako u suvremenu hrvatsku naciju, tako i unutar sebe.

Najbrojniju hrvatsku zajednicu u Srbiji čine podunavski /bački Hrvati poznatiji pod subetnonimima Bunjevci i Šokci. U manjem su broju Hrvati u Banatu, dok ih je do 1990-ih (tj.

³³¹ Ibidem.

³³² Mihaliček, 2012:99.

³³³ Usp. Rajković Iveta, 2012. Ista autorica u završnoj fazi izrade etnološke studije o identitetima i migracijskim mobilnostima Hrvata u Crnoj Gori.

³³⁴ Čota, Šeremešić, 2003:211.

do raspada Jugoslavije) bilo u respektabilnom broju u Srijemu. I oni su ponekad poznatiji pod subetnonimom Šokci.

Sintagma 'podunavski Hrvati' upotrebljava se općenito za Hrvate koji žive na prostoru nekadašnjega ugarskog Podunavlja, odnosno za hrvatska naselja u Mađarskoj i Srbiji, točnije budimpeštanskoj regiji, Baranji i Bačkoj.

Bunjevci potječu s područja jugoistočne Bosne, Hercegovine i Dalmacije, odakle su se u nekoliko selidbenih valova tijekom 17 st. raselili u sjevernu Dalmaciju, potom na područje Like, Primorja i Gorskoga kotara, te Bačku sa širim područjem Podunavlja. Na taj je način svaki bunjevački ogranak postao dijelom različitoga etničkog, kulturnog i političkoga okruženja. Ta je činjenica značajno utjecala na oblikovanje njihovoga identiteta u različitim uvjetima, onakvima kakve su u vrijeme doseljenja zatekli na određenim prostorima te u kojima su se razvijali do današnjih dana.

Podunavski / bački Hrvati, no prije svega Bunjevci, čine zajedno s bunjevačkim Hrvatima u Mađarskoj jedan od ograna bunjevačke etničke zajednice (druga dva ogranka su, shodno situiranosti tijekom selidbi, primorsko-lički i dalmatinski). Novija znanstvena istraživanja upućuju da je ishodište njihove etnogeneze jugoistočno dinarsko-jadransko granično područje, odakle su migrirali prije više stoljeća u nekoliko selidbenih valova.³³⁵ Relikti izvorne kulture s ishodišnih područja, te preoblikovani kulturni i ini obrasci življenja koji su rezultat akulturacijskih i transkulturacijskih procesa kroz kontakte s etnički, jezično, vjerski i općenito kulturno različitim susjedima s kojima žive već više stoljeća u današnjoj postojbini, učinili su ovu hrvatsku etničku zajednicu doista osebujnom i prepoznatljivom. To se također može reći i za ostale hrvatske skupine u Vojvodini, kako u Bačkoj, Banatu tako i u Srijemu. Tradicijska im je kultura i danas bogata brojnim običajima među kojima su i npr. očuvani osebujni božićni i uskrсни običaji. Eto svjedočanstva:

... vrijeme kada se blagaju (uskrсна blagoslovljena jela, op. a.) u Hrvata Bunjevaca u podunavskim krajevima zadržalo je starokršćanski način, tj. blagovalo se u ranu zoru uskrsnog jutra. Svjedok sam triju život katoličkih naroda u svojem rodnom mjestu Bajmoku, gdje su živjeli Hrvati, Mađari i Nijemci... ono što me redovito žalostilo i zbunjivalo jest činjenica da su nakon uskrsnuća ...Nijemci i Mađari radosno blagovali uskrсна jela. Mi Hrvati nismo. Jednostavno je bilo neshvatljivo da bilo koja hrvatska kuća prekrši taj običaj. Mi smo u uskrсну zoru pošli na Kalvariju (a salašari pod križ), obavili križni put i tek oko tri sata radosno blagovali uskrсна jela. Dugo sam se pitao zašto smo mi kao djeca Hrvata uskraćeni subotnjeg užitka kada je Isus ionako uskrsnuo....U prilog dakle tvrdnji da su običaji čuvari nacionalne svijesti, ova činjenica... potvrđuje kolika je snaga običaja i znak identifikacije pripadnosti nekom narodu.³³⁶

Među uskrsnima, posebnost bunjevačkoga Uskrsa predstavlja drevni običaj *polivači*, tj. polijevanje djevojaka vodom na *uskrсни ponediljak*, zatim tu su već spomenute *materice i oce*, običaj štovanja roditeljstva, *kraljice*, običaj na blagdan Duhova, a sasvim sigurno najpoznatiji bunjevački običaj je svetkovina završetka žetve *dužijanca*.³³⁷

³³⁵ Usp. Černelić, 2006.

³³⁶ Kopilović, 2010:12.

³³⁷ Usp.Černelić, 2006; Vojnić Hajduk, Kopilović, Stantić, 2006.

Nadalje, bunjevačka je prepoznatljivost u raskošnim nošnjama, nekada i po gospodarenju na salašima, jeziku i specifičnim lokalnim govorima, glazbi. Do nedavno bili su nadaleko čuveni po razvijenom obrtništvu te umjetničkom rukotvorstvu. Među ovim posljednjim ističe se stvaralaštvo *slamarki*, naivnih umjetnica koje izrađuju slike i različite ukrasne predmete od slame. Tu je napokon i književnost, publicistika, umjetnost...

Šokci su Hrvati koji su se također doseljavali u više selidbenih valova. Ta je hrvatska etnička skupina naseljena u istočnoj Slavoniji, hrvatskoj i mađarskoj Baranji, srpskom (vojvođanskom) i mađarskom dijelu Bačke i Srijemu. Prema povjesničarima, Hrvati nastanjuju taj prostor od doseljenja slavenskih naroda, ali su se tijekom stoljeća također oblikovali od više hrvatskih doseljeničkih populacija. Najmasovnije je bilo doseljavanje uslijed osmanskoga nadržanja od početka 16. stoljeća, uglavnom iz Bosanske Posavine i tijekom 17. i 18. st. stoljeća. Osebjuna tradicijska kultura i govor (štokavski ikavski), subetnonim, kao i tradicionalni načini gospodarenja (stočarstvo, ribarstvo i poljodjelstvo), zajednička vjerska pripadnost, uz znanje i vjerovanje u zajedničko porijeklo, usprkos činjenici da već nekoliko minulih stoljeća žive u inorodnom okruženju, a od matičnoga naroda razdvajani i razdvojeni državnim granicama, glavni su čimbenici neprekinutoga osjećaja zajedništva i pripadanja šokačkoj skupini kao i hrvatskom narodu.

Premda izloženi asimilacijskim procesima, s vremena na vrijeme pojačanima političkim presijama, trajno su zapravo izloženi onima transkulturacijskim, budući da su živjeli i žive u multikulturalnom okruženju. Ipak, do danas su zadržali svoju tradiciju. No, ona se dakako prilagođuje mjestu i vremenu. Neke su tradicije iščezle, neke se stopile s tradicijama naroda s kojima su živjeli u okruženju, no nastajale su i nove. Tako su Šokci, u selu Sonta, među ostalim poznati vinogradari, godine 1931. po završetku vinogradarske sezone započeli održavanje svečanosti pod nazivom *Grožđe bal*. Običaj je postao prava tradicija jer se nastavio redovito održavati do početka 21. st. Radi se dakle o svetkovini uspješne vinogradarske sezone, ali uz uprizorenje / imitaciju šokačkih svatova u kojima su glavni protagonisti mlada i mladoženja, zvani *kneginja* i *knez*.

Običaj je bio da se dvor kod kneza ukrasi cvitom i grožđem. Prvo se išlo kod *kneza* fijakerem i zaprežnim kolima. Posli toga su svi zajedno, i knez i njegova rodbina, išli zarad *kneginje*. Onda su išli u crkvu na vinčanje...Sve pisme i ponašanje za taj bal učio je učitelj Brazucko, inače Švaba. On im je privodio pisme sa nemačkog na šokački, a pomoglo im je kantor Marko Šibalin.³³⁸

O banatskim Hrvatima već je bilo riječi, ali onima u rumunjskom dijelu Banata, te o nekim njihovim remigracijama u njegov zapadni dio. Brojnije doseljavanje pripada drugoj polovici 18. st., a uzrok mu je re/formiranje vojne granice. Do tada, još od vremena osmanske vlasti u Banatu živi omanji broj Šokaca. Hrvati su inače u Banat naseljavani u više valova, a potjecali su iz različitih regionalnih područja. Južni Banat (okolica Pančeva) naselili su štokavci, a središnji većinom kajkavci. U prošlosti je dosta Hrvata (i kajkavaca i štokavaca) bilo koncentrirano oko Novoga Bečeja, gradića s izrazito razvijenom trgovinom žitom, budući da su u njemu bila glavna srednjobanatska skela na Tisi. Tako su se Šokci usmjerili na trgovinu

³³⁸ Čota, Šeremešić, 2003:206.

i brodogradnju.³³⁹ No, prolaskom željeznice gradić je izgubio na važnosti. Neki su se Hrvati raselili, a neki asimilirali (uglavnom pomadarily). Prema nekim podacima godine 2002. u selu Boka bilo ih je još nekoliko desetaka.

Srijemski Hrvati doseljavali su također u više migracijskih valova, ali ih se smatra: „... ‘naj-autohtonijim’ – njihova prisutnost na tom području kontinuirano traje još od dolaska južnih Slavena.³⁴⁰ Drugim riječima, oni su najstarija hrvatska zajednica na području Vojvodine, jer su na tome području prisutni još od doseljenja slavenskih plemena u Podunavlje.³⁴¹ Službene statistike o njihovu broju potpuno su nepoznate. Također i u slučaju broja srijemskih Hrvata koji su uslijed ratnih okolnosti početkom 1990-ih iselili u Hrvatsku, ponajviše u Viroviticu i okolna naselja. Neslužbene procjene se razlikuju, pa se govori i o trinaest, ali i o tridesetak tisuća ljudi.³⁴²

Službene statistike općenito o broju Hrvata u Srbiji znatno se razlikuju od procjena same zajednice. No, točan ili u najmanju ruku realan broj Hrvata teško je i popisati i procijeniti, budući da su se zbog niza razloga (među kojima su iznimno utjecajni i oni politički) pripadnici hrvatske populacije izjašnjavali kao ‘neopredijeljeni’, upisivali su se u rubriku ‘nepoznato’, a do nedavne prošlosti respektabilan broj upisivao se pod rubrikom ‘Jugoslaveni’. Osim toga, jedan dio Bunjevaca izjašnjava se Bunjevcima u nacionalnom smislu.

No, usprkos navedenom, procjene kompetentnih institucija govore da u Srbiji živi oko 150 – 200.000 Hrvata. Najviše ih živi u gradovima Subotici, Somboru i Novom Sadu, a u značajnijem broju i u Beogradu. Naravno, Bunjevci i Šokci i ostali žive i u ruralnim sredinama. Nažalost, stara tradicija življenja i gospodarenja na izmještenim gospodarstvima *salašima* je u nestajanju.

Udruge koje djeluju na području Srbije uglavnom se odnose na udruge u Vojvodini. Postoje još udruge Hrvata u Zemunu i Beogradu. Njihove djelatnosti se pretežno odnose na područja kulture, obrazovanja i informiranja. Nedavno je osnovana i *Udruga gospodarstvenika* u Subotici. Postoji tridesetak ustanova i organizacija kulture, a među značajnijim i utjecajnijim udrugama su: *Hrvatski kulturni centar “Bunjevačko kolo”* iz Subotice, *Hrvatsko kulturno društvo “Matija Gubec”* iz Tavankuta; *Hrvatsko kulturno društvo “Vladimir Nazor”* iz Sombora; *Hrvatski kulturni centar “Srijem”* iz Srijemske Mitrovice; *Hrvatsko akademsko društvo “HAD”* iz Subotice; *Kulturno-umjetničko društvo “Bodrog”* iz Bačkog Monoštora. Naravno, svaka je udruga vrijedna sama po sebi i za svoje članove. Novinsko izdavačka ustanova (NIU) “Hrvatska riječ” prva je profesionalna institucija Hrvata u Srbiji, osnovana Odlukom Skupštine Autonomne pokrajine (AP) Vojvodine 2002. godine. Osnivačka prava prenesena su 2004. godine na Nacionalni savjet hrvatske nacionalne manjine – Hrvatsko nacionalno vijeće. Ustanova izdaje informativno-politički tjednik *Hrvatska riječ*. Istoimeni tjednik je u Subotici izlazio od 1945. godine do 1956, a obnovljen je 2003. godine. Dječji list *Hrčko* se tiska od 2005. godine kao mjesečni podlistak tjednika *Hrvatska riječ*. U sunakladništvu s *Udrugom mladeži “CroV”* ustanova tiska mjesečni podlistak *Kužiš?* kao drugi mjesečni podlistak. Od 2006. godine NIU

³³⁹ Usp. Bara, 2009.

³⁴⁰ Žigmanov, 2009: 53.

³⁴¹ Usp. Bara, 2009.

³⁴² Usp. Čapo Žmegač, 2002.

Hrvatska riječ u sunakladništvu s Maticom hrvatskom, ogranak u Subotici, tiska časopis za književnost, umjetnost i znanost *Klasje naših ravni*, koji s prekidima izlazi od 1935. g. Spomena je vrijedan i katolički mjesečnik i informator *Zvonik*. Osnovan je 1994. g. u Baču ‘u sjeni zvonika franjevačke crkve iz 13. st.’. Formalni izdavač *Zvonika* je Župni ured Sv. Roka u Subotici, a stvarni izdavač je Izdavački odjel Katoličkog instituta za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“. U Subotici djeluje Teološko-katehetski institut “Ivan Antunović“, a Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata sa sjedištem u Subotici otvoren je 2009. g. To je profesionalna kulturna ustanova koja ima za cilj skrbiti oko svih segmenata kulture te znanosti i umjetnosti vojvođanskih Hrvata u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Hrvatski jezik uči se (i govori) u nekoliko vrtićkih odjela, osnovnih i srednjih škola, a u nekolicini se sluša predmet „Hrvatski jezik s elementima nacionalne kulture“. Nastava na hrvatskom jeziku također se odvija na spomenutom Teološko-katehetskom institutu, tj. višoj školskoj ustanovi Subotičke biskupije. Na radio-Subotici postoji Uredništvo programa na hrvatskom jeziku koje emitira nekoliko emisija, a na subotičkoj regionalnoj televiziji RTV Yu Eco nedjeljom se emitira polusatna emisija na hrvatskom jeziku *Hrvatska riječ*. Izdaje se i niz drugih glasila. Većina hrvatskih institucija, ustanova, organizacija i udruga u Vojvodini ima i svoje internetske stranice.³⁴³

Hrvatsko narodno kazalište utemeljeno je u Subotici odlukom Predsjedništva Narodne skupštine AP Vojvodine 19. rujna 1945. g. Od siječnja 1951. godine, odlukom vlasti, ovo se Hrvatsko narodno kazalište spaja sa subotičkim Magyar színházom, kada nastaje subotičko Narodno pozorište-Népszínház, sa dvjema dramama – Hrvatskom i Mađarskom dramom. Tom odlukom uklonjeni su hrvatski jezik i hrvatsko ime iz službenog naziva ove kulturne institucije tada konstitutivnoga hrvatskog naroda u Vojvodini. Istodobno, tom je prigodom osnovana tzv. Muzička grana koja će ubrzo prerasti u subotičku Operu s baletom, ali će ponovno odlukom vlasti prestati sa radom već nakon tri i pol sezone, premda je za to kratko vrijeme izvedena čak 21 operna i baletna premijera, što je naišlo na izvanredan prijam publike i stručne kritike. Uslijedilo je potom ukidanje Hrvatske drame nakon što je 1958. godine preimenovana u Dramu na srpsko-hrvatskom jeziku, a do danas je od nje preostala samo Drama na srpskom jeziku.

Napomena o Hrvatima u Bosni i Hercegovini

Od šestoga stoljeća, kojega povjesničari označuju kao stoljeće doseljenja slavenskoga življa na područje jugoistočne i srednjoistočne Europe, dakle i područje današnje države Bosne i Hercegovine, kroz proces kristijanizacije u devetom stoljeću, kasnijem priklanjanju kršćanskoj vjeri rimokatoličke provenijencije, nadalje do procesa nacionaliziranja i identifikacije u smjeru hrvatstva koji je finaliziran polovicom devetnaestoga stoljeća, dug je put. On se u posljednjem desetljeću dvadesetoga stoljeća završio stjecanjem jednakopravnog položaja Hrvata s Bošnjacima i Srbima, dakle ostalim konstitutivnim narodima s kojima žive u zajedničkoj državi.

Hrvati u BiH nisu dijaspora, jer ta je država za tamošnje Hrvate oduvijek (tj. od šestoga stoljeća) njihova matična domovina. Naravno, kao jedan od konstitutivnih naroda nisu ni nacionalna manjina.

³⁴³ Usp. Bara, Žigmanov, 2009.

ZA/R KRAJ...???

Krug stoljetnih migracija: dobrovoljnih, prisilnih, ekonomskih, političkih, privremenih, trajnih i dr., te transformacija starih i/ili starijih kao i stvaranje novih dijasporskih zajednica, bilo homogenih, heterogenih, tradicijskih, modernih, postmodernih ili nekih još nedefiniranih, tijekom stoljećâ hrvatske i svjetske povijesti, ne zatvara se. U pravu su Castles i Miller, respektabilni znanstvenici i istraživači migracija kad kažu da živimo u „doba migracija“. No, u usporedbi s prošlim vremenima, u ovo naše doba rapidno se mijenjaju strukturalne karakteristike migracija i migranata.

Prije svega, migracije su totalno globalna pojava, globalnija no ikad. Ne odvijaju se po nekadašnjem uobičajenom obrascu ‘jug-sjever’ ili ‘periferija-centar’ (iako ih je bilo u ranijim fazama i u obrnutom smjeru, npr. navedene migracije koje su slijedile osvajanja, kolonizaciju, svjetske ekonomske poretke u razna doba i sl.), nego se odvijaju u svim mogućim smjerovima. „Svjedoci smo stalnog rasta raznolikosti stanovništva u gradovima kao i transnacionalnih i transkontinentalnih migracija i mobilnosti...“³⁴⁴ Dakle, ne radi se samo o tradicionalnim dolascima Afrikanaca i Azijata u zemlje Europske Unije kao i stanovnika pridružujućih zemalja Uniji, npr. Bugara, Rumunja itd., već i o Europljanima koji odlaze – Francuzi u Kanadu, Portugalci u Angolu i Brazil i sl.

Najviše je ekonomskih migranata, a najznačajniji su im uzroci globalizacija, u europskom slučaju i eurointegracijski procesi, globalna recesija, te nestabilne političke prilike u pojedinim svjetskim regijama. One uzrokuju kvantitativno značajnije prisilne migracije.

Zamjetno povećan broj unutar migrantske populacije je onih koji odlaze u druge države radi školovanja i/ili usavršavanja.

Što se tiče dobne strukture migranata, izuzev prisilnih, ono što je ostalo manje-više isto jest da među njima i nadalje ima najviše mladih i mladih ljudi. Primjerice, prema podacima DZS-a, pedesetak tisuća mladih osoba napustilo je Hrvatsku u posljednjih pet godina. Riječ je o visoko obrazovanim ljudima koji odlaze u zapadnoeuropske zemlje, te SAD, Kanadu i Australiju. Tridesetak tisuća, prema istom izvoru, iselilo ih je prema istim destinacijama u posljednje tri godine. U rekordno kratkom vremenu (svega par mjeseci) od otvaranja internetskoga portala *Mladi, napustimo Hrvatsku* podržalo ga je četrdesetpet tisuća osoba ...³⁴⁵

Za razliku od prethodnih faza u migrantskoj populaciji udio žena je velik, a u nekim slučajevima, zbog specifičnosti gospodarskoga sektora u kojima se zapošljavaju, čak i veći od muškaraca.

I dalje se iseljavaju pojedinci, ali je povećan broj iseljavanja cijelih obitelji.

Drastično je povećan broj transnacionalnih migranata.

Razlika je u stupnju obrazovanja i profesionalnom statusu. Više ne odlaze uglavnom neobrazovani ili poluobrazovani, tj. ne/polukvalificirani, nego pripadnici svih obrazovnih i profesionalnih skupina. No, zbog stalno rastuće stope nezaposlenosti, kod visokoobrazovanih migranata je od otprilike 1960-ih godina do danas sve češće i uobičajenije prihvaćanje poslova pri kojima obrazovanje i struka ne igraju nikakvu ulogu. Nije npr. čudno da hrvatski diplomirani

³⁴⁴ Izjava dr. sc. Biserke Cvjetičanin, u: Mandir, 2012: 21.

³⁴⁵ Usp. Kovačević, 2012:12.

pravnici 'konobare' u restoranima duž europskih auto-cesta, da profesori rade na 'bauštelama' ili 'taksiraju', da učiteljice rade kao dadilje (sve češće i u vrlo udaljenim destinacijama kao što je recimo Kina), da liječnici specijalisti 'tezgare' vikendima u privatnim ordinacijama svojih europskih kolega,³⁴⁶ da mlađi umirovljenici u sezoni beru jagode ili lavandu na njemačkim i inim poljima. Prihvaća se, naime, svaki posao. Mnogi poslovi obavljaju se 'na crno'.

Međutim, najveća je razlika na operabilnoj razini. Zahvaljujući općoj informiranosti, poznavanju stranih jezika, turističkim iskustvima i sl., odluke o odlasku se donose bez velikoga ili dugotrajnoga razmišljanja. Svaka se prilika nastoji što prije iskoristiti. S time je u vezi subjektivna, odnosno emotivna razina, na kojoj nema više, ili barem ne u onoj mjeri kao nekada, traumatičnosti, tjeskobe, strepnje, suza i nostalgije. Zahvaljujući tehnologiji komunikacija, a ponajviše internetu, danas ljudi raspolažu s informacijama do najsitnijih detalja, tj. više ne idu u nepoznato.³⁴⁷ Nema više niti one nekadašnje tuge zbog razdvojenosti od obitelji. Zahvaljujući spomenutoj tehnologiji komunikacija omogućena je svakodnevna i relativno jeftina povezanost s obiteljima i prijateljima, osobito putem skypea i društvenih mreža.

No, ta ista vrhunska tehnologija komunikacija zaustavlja potencijalne migracije što u neku ruku izgleda kao paradoks. Naime, ljudima koji bi možda u nekoj perspektivi morali postati ekonomski migranti, moderne tehnologije omogućuju da posluju 'kod kuće': potencijalni migrant iz svojega domicilnog sela ili grada može komunicirati s podređenima i nadređenima širom svijeta.

Međutim, nakon pregleda i analize odabranih, starijih i recentni(ji)h, teorijskih pristupa istraživanju identiteta i identifikacijskih procesa te uz pomoć njih sagledanih hrvatskih dijasporских zajednica, dakako u kontekstu prikazanih teorija o migracijskim mobilnostima, uočljiva je kompatibilnost teorije i empirije. Tako se potvrdilo da su značajniji dijelovi teorijskih postavki apostrofiranih teoretičara i te kako točni i aktualni u identifikacijskim strategijama i praksama. Svakako, iste ovise o nizu okolnosti, npr. o vremenu provedenom u migratornom području, o brojnosti migrantske grupe, o disperziranosti u prostoru, o ekonomskom statusu, politikama involviranih zemalja i sl. No, u pravu su primordijalisti kada, među raznim vrstama i dimenzijama identiteta ističu visoku pozicioniranost upravo etničkoga, te tvrde da je 'svoja' grupa (uža i šira obitelj, te rodbinsko-prijateljski-zavičajno-regionalni 'lanci') utočište koje pojedincima i kolektivima pruža socijalnu i psihološku, pa i ekonomsku stabilnost. To potvrđuje gotovo jednaka važnost kako nekadašnjih *boardinghouses*, vatrogasnih, dobrotvornih, sportskih ili kulturnih društava tako i današnjih etničkih institucija i suvremenih medija, npr. internet-skih portala na kojima se 'prakticira' zajedništvo. U pravu su i interakcionisti koji upućuju kako je istinski lokus na kojemu se oblikuje identitet - granica, te slijedom toga premiještaju i fokus takvoga pogleda, tj. pomiču ga sa (isključivo ili uglavnom) kulture na interakciju među pojedincima i grupama (granične transakcije). Također su u pravu oni teoretičari poput situacionista ili npr. instrumentalista koji ističu važnost konteksta i hijerarhizaciju u odnosima moći

³⁴⁶ Neformalno a prema osobnom saznanju posebno su traženi zubari i plastični kiruzi, op.p.

³⁴⁷ Dobro je podsjetiti se na bilj. br. 50: *Slikovito je još 1967. g. napisao istraživač-pionir brvatske dijaspore V. Holjevac: danas imaju informacije, a nekada nisu znali ništa, usp. Holjevac, 1967.* I zamisliti se. Pa bilo je to napisano prije gotovo pola stoljeća!

ili pak etnosimbolisti koji posebnu pažnju usmjeruju na osjećaj kontinuiteta koji se generira prepletanjem i 'međugrom' etnonima, mitova, povijesnih sjećanja, elemenata zajedničke kulture, povezanosti s tлом (zavičajem ili domovinom) i solidarnošću. Osobito su pak u pravu teoretičari raznih neo-smjerova koji upravo dokazuju kako i na koji način identiteti ovise o individualnim slobodama, ali slobodama koje su (ipak) dijelom ograničene npr. kolektivizmima. Ali nisu baš sasvim u pravu oni koji tvrde da više nije bitno pitanje porijekla ('tko smo i odakle dolazimo'). Naime, ova analiza ukazuje da je *to* pitanje još uvijek vrlo bitno i da se pomoću odgovora na *ta* pitanja stječe i te kako značajan kapital. S njime se manipulira kao medijem uz čiju pak pomoć prezentiramo sebe i svjesno 'činimo to što činimo' s njime. Pokazalo se naime da temeljne identifikacijske strategije i prakse kao što su suradnja, međusobna solidarnost, zajedničko dugoročno planiranje i sl. destabiliziraju teorije o deetnizaciji i paralelno kreiraju inovativne pomake kroz *želju* za zajedništvom unutar svoje grupe pa onda i s grupama u interakciji. Najposlije, najmanje su u pravu oni koji su tradicijsku kulturu, dotično folklor, proglasili pasatizmom, tj. neprimjerenim medijem za suvremene identifikacijske prakse. Doduše, ne u svim, ali u većini hrvatskih dijasporskih zajednica posvuda po svijetu, uočljivo je da interes za folklorom ne jenjava. Naprotiv. Međutim, to je folklor koji se itekako transformira, retradicionalizira i što je najvažnije: internacionalizira.

Stoga se može reći: negdje tambura, negdje nogomet, negdje crkva, negdje nostalgija, negdje *etnolobby*, negdje kreiranje 'novoga zajedništva', negdje uporno održavanje uz obogaćivanje sadržaja 'starih' običaja (čemu svjedoče dva priloga ove knjige), a u pravilu posvuda etničke udruge sa svojim aktivnostima, ukazuju da su (i) među pripadnicima hrvatskih dijasporskih zajednica identifikacijske strategije i prakse usmjerene ne samo na 'svoju' zajednicu nego na *transnacionalno povezivanje*.

S druge strane, 'državni multikulturalizmi' u zapadnoeuropskim zemljama su propali. Političari otvoreno govore da su „imigranti za Europu nužno zlo: neprilagođeni društvu, potrebni godpodarstvu“³⁴⁸, te je ovoga časa donekle neizvjesno kakvo će to biti povezivanje i što će događati na socijalnom i inim planovima: integracija ili???

No, kako će ljudi i dalje migrirati, etnička slika svijeta kao i identiteti će se i dalje mijenjati. Nekad: konkvista i kolonizacija. Danas: njihove posljedice i globalizacija. Npr. *Britanski ured za statistiku* objavio je podatke o etničkoj strukturi Velike Britanije. Po tim podacima, u prosincu 2012. g. u Londonu Britanci-bijelci više nisu u većini. U većini su ljudi tamne boje kože, prije svega Indijci i Pakistanci. Slični se trendovi uočuju i u drugim velikim europskim gradovima, npr. u Amsterdamu, Rotterdamu, Bruxellesu, Parizu i dr. U Rimu je npr. svako treće novorođeno dijete - dijete useljenika³⁴⁹, a prema procjeni *Nacionalnoga ureda za popis stanovništva SAD-a*, za tridesetak godina bijelci će u Americi biti manjina³⁵⁰.

Kakvi god bili da bili, identifikacijski procesi, njihova opstojnost, re/kreiranje de/re/konstrukcija, kao i raznolikost, neupitna je.

A Zemlja je uostalom i dalje divno mjesto za život, što omogućuje multiplificiranje zavičaja i domovina.

³⁴⁸ Mandir, 2012:20.

³⁴⁹ Tomašević, 2012:22.

³⁵⁰ Jureško Kero, 2012:22.

PRILOG

1. Studija slučaja

Marijeta Rajković Iveta

Paula Gadže

Hrvati u Buenos Airesu i Rosariju, *Latinosi* u Zagrebu

1. Uvod

Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu postoji Croaticum – Centar za hrvatski kao drugi i strani jezik.¹ Croaticum uglavnom pohađaju potomci hrvatskog iseljništva i dijaspora te studenti na međunarodnoj razmjeni. Predavajući na istome unazad dvije godine teme iz hrvatske kulturne baštine (M. Rajković Iveta) i pohađajući Croaticum kao Hrvatica iz Argentine (P. Gadže) autorice ovoga teksta su se upoznale i nakon nekoliko neformalnih susreta nastala je ideja za ovo istraživanje. U početku je kazivačica bila P. Gadže koja je ocrtała svoje obiteljsko migrantsko iskustvo, a nakon toga tijekom 2011. i početkom 2012. godine uslijedilo je još desetak intervjua s Hrvatima iz Argentine. Većina kazivača se međusobno poznaje i jedni su nam preporučili druge. Intervjuima smo nastojale obuhvatiti migrante, dakle one koji su rođeni u Hrvatskoj,² zatim drugu generaciju migranata koji su otišli iz Hrvatske kao jako mala djeca s roditeljima ili su ondje rođeni (Heršak 1998: 43), a u Hrvatsku su se vratili u četrdesetim i pedesetim godinama života sa svojim obiteljima. Na kraju, pripadnike treće i četvrte generacije migranata odnosno mlade u dvadesetim godinama života.³ Ovakvo „vremensko i generacijsko“ grupiranje kazivača uvjetovano je nizom specifičnosti, prije svega vremenom i razlozima odlaska i dolaska, te načinom adaptacije na život u Argentini i u Hrvatskoj.⁴

Koristile smo nestrukturirane, polustrukturirane i strukturirane intervjue. U početku smo željele ocrtať življeno migrantsko iskustvo i pustiti sugovornike da sami govore, a kasnije smo postavljale ciljane pitanja prilagođena svakoj generaciji migranata. Etnografsku građu, iskaze kazivača, u tekstu smo prikazale *odozdo* s ciljem da čitatelju što više približimo rakurs samih emigranata i/ili njihove obitelji i da na taj način bolje razumiju kazivače (*antropološki subjekt*) odnosno življeno migrantsko iskustvo (usp. Guarzino i Smith 1998: 3-34). Budući da je jed-

¹ <http://croaticum.ffzg.unizg.hr/hrv/croaticumu.html>, pristup 23. 2. 2012.

² Povratnici koji su rođeni u Hrvatskoj u Argentinu su uglavnom odselili zbog političkih razloga nakon raspada Nezavisne Države Hrvatske 1945. godine. Bili su to mladi ljudi od oko dvadesetak godina.

³ Mladi su potomci ekonomske migracije s prijelaza iz 19. na 20. stoljeće te političke emigracije nakon Drugoga svjetskoga rata. Svi su u Hrvatsku došli na Croaticum, tijekom studija ili nakon završetka studija.

⁴ Najviše je mladih, kojih je i najviše ispitano, devetero, od čega jedan mladi bračni par. Razgovarale smo s dvije obitelji, te jednom umirovljenicom. Nastojale smo obuhvatiti oba spola.

na autorica ovoga teksta i sama doselila iz Argentine, koristile smo i metodu autoetnografije. Također smo provele i multilokalno istraživanje (*multi-sited fieldwork*) u Zagrebu i Buenos Airesu, s ciljem da prikažemo cirkulaciju kulturnih elemenata i njihovih značenja, objekata i identiteta kroz vrijeme i mjesto (usp. Marcus 1995: 95-117). Ovaj prikaz migracijskih mobilnosti nadilazi geografski prostor postajući socijalnim prostorom budući da se temelji na *društvenim odnosima i mrežama* nastalim na njihovim nositeljima (usp. Hannerz 2003: 13-18).

Podatke o osnovnim karakteristikama suvremenog života Hrvata u Argentini prikupile smo od kazivača koji žive u Zagrebu i P. Gadže je tijekom dvomjesečnog boravka u Argentini u zimi 2012. g. razgovarala s još šestero kazivača koji djeluju u hrvatskim institucijama. Cilj nam je bio propitati očuvanje njihovog etnokulturnog identiteta kroz javnu i privatnu sferu. Zanimalo nas je da li su doseljenici iz Hrvatske živjeli getoizirano, te koliko je osnivanje i okupljanje u hrvatskim institucijama⁵ važno za očuvanje etnokulturnog identiteta. U privatnoj sferi zanimalo nas je na koje načine su nastojali očuvati identitet kroz domenu doma (priče o životu u Hrvatskoj, običaji, hrana, markeri hrvatskog identiteta itd.).

U drugom dijelu teksta opisale smo višegodišnje procese dolaska iz Argentine u Hrvatsku. Svi dolasci bili su nakon osamostaljenja Republike Hrvatske 1990-ih godina. Posebno smo prikazale svaku od tri navedene generacije. Propitivale smo važnost teorije makro i mikro konteksta migracijskih mobilnosti. Kroz življena migantka iskustva istraživale smo važnost *socijalnog kapitala* (usp. Castles 2003; Brettel i Hollifield 2000), te *teorije migrantskih mreža* (usp. Massey et al. 2003, 263-267). Cilj je bio saznati i simboličko stvaranje i mijenjanje *granica* društvenih zajednica u novoj sredini. Imajući u vidu teorije stvaranja društvenih odnosa i društvenih sustava naglasak smo stavile na uloge *mreža* stvorenih srodničkim i prijateljskim vezama, točnije procese stvaranja novog društveno socijalnog kapitala. Istraživale smo obiteljska i prijateljsko - poznanička okupljanja, te vrste pomoći prilikom adaptacije na život u Hrvatskoj.

U trećoj fazi rada komparativno smo prikazale ove dvije migracije, transkontinentalnu iz Hrvatske u Argentinu i imigraciju i/ili povratničku migraciju u Hrvatsku (Čapo Žmegač 2003, 2010; Gmelch 1985). Nadalje, istraživale smo procese međukontinentalne translokalnosti, odnosno života u međuprostoru i paralelnu uključenost u događanja u Buenos Airesu i Rosariju te Zagrebu. Ovi procesi se definiraju „kao procesi kojima migranti uspostavljaju i održavaju mnogobrojne društvene odnose koji povezuju njihovo društvo podrijetla i društvo naseljavanja. Ključni element transnacionalizma je mnoštvo načina kojima sudjeluju u društvu iz kojega dolaze i u društvu u koje su migrirali „ (Basch, Shiller, Blanc prema Čapo Žmegač 2003:118). Također smo pratile promjene i transformacije razina identiteta ovisno od okruženja u kojima pojedinac boravi, odnosno je li dolazilo do stvaranja višestrukog i hibridnog identiteta (Grbić 2005). Pažnju smo obratile i na transmaterijalne prakse pripadanja i bivanja, odnosno važnost materijalnih predmeta za osjećaj doma (Povržanović Frykman, 2010). Prikazujući procese adaptacije hrvatskih emigranata u Argentini, te adaptaciju treće i četvrt generacije migranata u Hrvatsku postavile smo pitanje možemo li mlade nazvati povratnicima budući da oni nisu iseljenici nego potomci iseljenika i da prilikom dolaska u Zagreb prolaze procese kao i bilo koji drugi imigranti.

⁵ Budući da postoje razne institucije u kojima su okupljaju Hrvati u Argentini, kazivači često koriste i razne nazive, primjerice: zajednica, društvo, klub, udruga, centar, župa... te ih i autorice tako koriste i u tekstu.

Etnološka literatura temeljena na kvalitativnim izvorima o Hrvatima u Argentini gotovo da ne postoji. Etnografske podatke pronalazimo u fragmentima na marginama djela koja daju pregled cjelokupnog hrvatskog iseljeničtva: Hrvata u Americi, Hrvata u Južnoj Americi, te Hrvata u Argentini. Uglavnom saznajemo podatke o privlačnim i potisnim faktorima iseljavanja, o formiranju i djelovanju hrvatskih udruga, istaknutim pojedincima, doprinosu Hrvata Argentini i sl.⁶ O povratnicima iz Argentine u Hrvatsku dosada nema objavljenih radova, kako u Hrvatskoj, tako niti u Argentini.

2. Hrvati u Buenos Airesu i Rosariju

Imajući u vidu omjer između površine i broja stanovnika Argentina, je sredinom 19. stoljeća bila jedva nastanjena zemlja. Zadaća njenih prvih državnika bila je dopustiti doseljavanje svima koji u njoj žele živjeti. Brojna imigracija u Argentinu započinje sredinom 19. stoljeća i sve je brojnija do početka Prvoga svjetskog rata. Najveće doseljavanje s hrvatskog prostora bilo je u zadnja dva desetljeća 19. stoljeća i prvom desetljeću 20. stoljeća, te u godinama između dvaju svjetskih ratova. Karakteristika transkontinentalnih migracija na prijelazu stoljeća je da su bile homogene i lančane migracije, ponajviše zbog ekonomskih razloga. Prvo dolaze Dalmatinci i to iz uskog obalnog pojasa od Omiša do Bokakotorskog zaljeva s pripadajućim otocima, da bi se prostor iseljavanja s vremenom širio prema unutrašnjosti i prema sjevernijem dijelu jadranske obale (Grbić 2006: 18). U Argentinu je naselilo najviše Hvarana i stanovnika dubrovačke okolice (usp. Antić 1991: 31; Holjevac 1967: 184; Čizmić et al. 2005: 160-161). Ne postoje točni statistički podaci o broju Hrvata doseljenih do početka Drugoga svjetskoga rata, međutim najveći broj autora navodi da se radi od oko 100 000 do 150 000. Nakon Drugog svjetskoga rata, točnije od 1946. do 1951. godine, u Argentinu je doselilo još oko 20 000 Hrvata i to političkih emigranata iz svih dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Useljenici iz Hrvatske započeli su novi život diljem Argentine, ponajviše u Buenos Airesu, Santa Fe, Córdoba, Chaco, Rio Negro, Patagoniji (usp. Čizmić et al. 2005: 163; Holjevac 1967: 168- 189; Rojnica 1974: 195- 206; Sinovčić 1991: 20, 27). Zbog raznih specifičnosti, a time i preoširnosti problematike, u ovom radu pažnja će se posvetiti samo Hrvatima u Buenos Airesu i Rosariju.

2. 1. Sjećanje na prve godine života u Argentini⁷

Dolazak u drugi socijalno politički i kulturni prostor, odnosno na novi kontinent bio je vrlo težak, kao što je ostalo u sjećanju djeteta migranta: „Te godine su bile jako teške. Prvo iz klimatskih razloga... to je posebna vrućina, vlažna u Buenos Airesu. Rijeka La Plata je kao jedna ogromna močvara jer to je rijeka ravnice koja jedva klizi mic po mic prema Atlantiku” (A. D.

⁶ Usp.: Antić 1992, 1995; Čizmić et al. 2005; Holjevac 1967; Hetrich 1996; Rojnica, 1974; Sinovčić, 1991; Verlichak Vrljičak, 2011; Perić Kaselj, 2010.

⁷ U ovom odlomku dat ćemo samo osnovne karakteristike prvih godina života u Argentini, budući da bi detaljna analiza premašila okvire ovoga rada.

P. r. 1938. 2. g.⁸). Prema uvidu u literaturu, a što su potvrdili i kazivači, neovisno o valu doseljenja i stupnju obrazovanja, većina doseljenika prošla je proces socijalno silazne društvene pokretljivosti, odnosno radila je teške fizičke poslove. Najveći dio ekonomske migracije bavio se poljoprivredom, a velik dio političke emigracije radio je na mašinskom pletenju pulovera. Izuzetak predstavljaju inženjeri šumarstva, agronomi i liječnici koji su nakon usvajanja španjolskog jezika brzo pronalazili posao u struci (usp. Rojnica 1974: 206-237).

U obitelji intelektualaca, s kojima smo razgovarale, djeca su odrastala na hrvatskim slikovnicama, čitale su se hrvatske knjige i časopisi: "Jako puno ljudi iz Hrvatske nije donjelo kapute i cipele, ali knjige je..." (ibid.) Misao o povratku političke poslijeratne emigracije u obiteljima naših sugovornika stalno je bila prisutna. Obitelji su održavale rijetke kontakte s rodbinom i prijateljima koji su ostali u Hrvatskoj, ponekima su slali i pakete, no politički emigranti morali su strogo paziti da se ne odaju identitet i adresu pošiljatelja budući da je, prema kazivačima, sve otvarala jugoslavenska tajna služba: "Pisma su išla na druga imena, druge adrese. Paketi su se slali s drugih mjesta pod drugim imenom... stričevi, tete, sestrične, bratići njima smo slali obimnu pomoć, pakete..." (ibid.) Stanovanjem u istim ulicama i kvartovima, te radeći zajedno mnogi imigranti i njihovi potomci bili su gotovo stalno u hrvatskom etničkom okruženju.

2. 2. Suvremeno stanje na terenu

U Buenos Airesu i danas Hrvati najviše žive u nekoliko kvartova. Ekonomski useljenici naseљjivali su južne gradske četvrti La Bocu, Dock Sud, Avellanedu, La Platu, Beriso i Ensenadu, politička emigracija sjeverni dio grada Villa Martelli, Munro, Saavedra, San Isidro, José Ingenieros, Vicente Lopez, istočni dio La Matanza (Moreno i San Justo) te sjeverozapadna predgrađa i centar. U većini navedenih četvrti postoje hrvatske zajednice, crkve i male škole. Crkve su u San Justo (Sv. Leopold Mandić) i Saavedra (Sv. Nikola Tavelić – „Tehar“, ondje postoji i mala škola). Hrvatske zajednice postoje u Saavedri, San Justu, Dock Sudu i La Plati. U pojedinim četvrtima, kao primjerice u Villa Martelli, San Justu i Saavedri u privatnim kućama su impri-vizirane trgovine u kojima se unazad dvadesetak godina mogu kupiti prehrambeni proizvodi iz Hrvatske, majice i drugi navijački rekviziti hrvatske nogometne reprezentacije s crveno bijelim kvadratima koje, bez licence, proizvodi jedan hrvatski migrant.

U gadu Rosariju ima dosta Hrvata, mada prema kazivačima nisu grupirani u određene kvartove. Oko Rosarija ima nekoliko sela u kojima su živjeli pretežno Hrvati, primjerice: Venado Tuerto, Villa Mugueta, Chovet, Colon, Villa Cañas, Arequito. I danas se prepoznaju po prezimenima koja su završavala na -ić, odnosno na španjolskom jeziku -ch. Neovisno o tome gdje stanuju hrvatski iseljenici se druže i kroz godinu na raznim koncertima, hrvatskim festivalima, odlaze zajedno na hodočašća i sl. te se prema kazivačima uglavnom poznaju i često dolazi do ljubavnih veza i brakova.

⁸ Kao identitet kazivača koriste se inicijali, godina rođenja i navodi se kojoj generaciji migranata pripadaju. Oznaka 2. g. odnosi se na drugu generaciju migranata, 3. g. na treću generaciju i tako dalje.

2.3. Etnokulturni identitet u javnoj i privatnoj sferi

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće doseljenici iz hrvatskog etničkog prostora nisu imali izgrađen hrvatski identitet. Doseljavali su se kao Austrougrini (austrohúngaros), a nakon prvog svjetskog rata kao Jugoslaveni (yugoslavos) i Talijani. Sami sebe nazivali su Austrijaki, Austro - Ungri, Dalmati, Istrijani, Slaveni, a s vremenom su "pohrvaćeni" (usp. Sinovčić 1991:19, 23-26, 32; Rojnica 1974:161; Antić 1995, Perić-Kaselj 2010).⁹ Prvo društvo u kojem su se okupljali osnovano je već 1878. godine i nosilo je ime: Austro-ugarsko društvo uzajame pomoći (*Sociedad austro-hungara de socorros mutuos*).¹⁰ Hrvatski identitet počinju naglašavati tek kada su međuratni useljenici osnovali društvo „Hrvatski domobran“ 1931. godine. Ovo društvo izdavalo je svoj tjednik i godišnjak i nakon osnutka okupljalo je 1984 člana (usp. Sinovčić 1991: 32). U međuvremenu, u Argentini izlaze brojne hrvatske publikacije.¹¹ Emigracija koja je uslijedila nakon Drugog svjetskoga rata i danas predstavlja najpoznatiju hrvatsku političku emigraciju. Ovi emigranti donijeli su snažno izgrađen hrvatski identitet i uglavnom su bili visoko obrazovani.

Unatoč tome što su većina kazivača potomci političke emigracije svi su isticali da nitko od njihovih roditelja nije bio vojno lice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, već da je bilo dovoljno biti intelektualac, student i katolik i time biti proglašen protivnikom nove komunističke vlasti. Vlastito iskustvo djevojčice od 15 godina ispričala je kazivačica (V. V. r. 1930. 1. g.) čiji otac je bio pravnik i direktor jednog poduzeća: „Moj otac nije bio nikad u politici, niti je bio vojnik, niti je nešto napravio loše, on je odlučio da neće bježati. Ali ljudi su toliko bježali, to vam je bila slika jako žalosna, znate. To je išlo pješice, s autima, s autobusima, na konjima. To je bila Europa kao da cijela se selila.“ Nakon bijega iz Hrvatske, svi emigranti godinu do dvije proveli su u Italiji (ponajviše u logoru Fermo¹²) ili u Austriji dok nisu dobili dozvolu za useljenje u Argentinu.

Literatura najčešće prikazuje homogenu zajednicu Hrvata u Argentini, no prema našim sugovornicima razlike su prema vremenu dolaska, razlogu dolaska, obrazovanju, kraju iz kojega su doselili i sl. „Ovi što su došli prije su se zvali starosjedioci. Oni su imali klub u Dock Sud-u i svoje aktivnosti... Drugi val, to su ljudi koji su bili intelektualci ... ministri, doktori itd. Tako da je to bio drugi profil, kako bi rekla ... je bila razlika (...) Meni se čini da svaki je držao svoje (klubove, domove op. a.). A ova generacija od naših roditelja oni su pokrenuli: Hrvatski Dom i Kulturni klub, Zadruga u Villa Martelli, Studia Croatica, Hrvatska Revija... su bili puno više aktivni“ (M. T. r. 1955. 2. g.). Isto potvrđuje i iskaz drugog kazivača: „Danas u Argentini postoji negdje 350 000 mogli bismo reći "tehničkih Hrvata" to su oni koji bi zbog barem jednog djeda ili bake imali kriterij ... ali nema puno veze s realnošću... mnogi od tih

⁹ Kod upisivanja narodnosti useljenika u Argentini nije postojala razlika između narodnosti i državljanstva, već su ove dvije kategorije zbijene pod španjolskim pojmom *nacionalidad* (usp. Sinovčić 1991: 19).

¹⁰ O radu *Austro-ugarskoga društva uzajame pomoći i prvim desetljećima Hrvata u Argentini* usp.: Antić 1991: 77- 172.

¹¹ Detaljan pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od 1946. do 1990. godine usp.: Sinovčić 1991: 33, 56- 60, 67- 129. Također usp.: Čizmić et al. 2005: 172-172; Holjevac 1967: 201-205.

¹² O životu u logoru Fermo vidi dokumentarni film o dječjem piscu „Josip Cvrtila - dragi tata“ redatelja i scenariste Mira Brankovića, HRT 1, 30. 03. 2011. (<http://tvprofil.net/show/1430077/josip-cvrtila-dragi-tata> pristup 20. 2. 2012).

ljudi nemaju pojma o Hrvatskoj... izgubilo se.“ (A. D. P. r. 1938. 2. g.). No i među onima koje je zanimala politika i koji su težili za osamostaljenjem Hrvatske i povratkom u nju postojale su razlike, kao što je dodao isti kazivač: „Ja sam se počeo baviti sa 17, 18 godina pisanjem o hrvatskim temama, onda sam doživio neugodnost tako da sam u jednoj hrvatskoj obitelji zatekao jednog gospodina koji me strašno napao, jer ja nisam ustaša, ja sam za Pavelića rekao, pa se uskukurikao... i onda sam rekao: Ma čekaj malo, što ću se ja tu sad k'o budala s vjetrenjačama se boriti ... „

2. 3. 1. Očuvanje identiteta u javnoj sferi

Prema kazivačima, a to potvrđuje i literatura, očuvanju hrvatskog identiteta pridonijela su okupljanja migranata u brojnim hrvatskim središtima i u crkvama. Prvi svećenik iz Hrvatske u Argentinu doselio je 1929. godine, a nakon Drugog svjetskog rata među doseljenicima nalazi se i četrdesetak svećenika, posebice franjevaca (usp. Rojnica 1974: 181- 192; Sinovčić 1991: 49- 55; Verlichak Vrljičak, 2011: 44-49). Hrvati su tek 1949. godine uspjeli kupiti vlastitu kuću- dom u središtu Buenos Airesa i nakon toga u njoj se odvijala većina društveno političkog rada (usp. Sinovčić 1991: 60).¹³ U drugoj polovini 20. stoljeća u Buenos Airesu i Rosariju osnivana su mnogobrojna hrvatska središta s bogatom kulturnom, društvenom i političkom djelatnošću. Ovom prilikom spomenut ćemo samo one važnije u kojima su članovi bili naši kazivači.

„Hrvatsko vjersko središte sveti Nikola Tavelić“ smješteno je u Villa Martelli tj. Saavedri.¹⁴ Iako je nekim Hrvatima posjet ovom centru udaljen i po više od sat vremena vožnje osobnim automobilom velik broj njih ovdje nedjeljom dolazi na svete mise i nakon njih se ostaju družiti u Centru. Centar ima bogatu knjižnicu, organizira tečaj hrvatskog jezika, razna tematska predavanja i programe, tamburašku sekciju, organiziraju izlete i logorovanja ... (usp. Heitrich 1996: 82- 95). Ondje organiziraju zajedničke večere i ručkove: „Za (obilježavanje spomendana op. a.) Sv. Nikola Tavelić je obavezno, i ako se treba skupljati novac za nešto. Mala škola napravi dva - tri ručka jer trebaju novac za neki put, za godišnji odmor. Mala škola i Društvo idu jedan put godišnje na more. Hrvati imaju na jugu Buenos Airesa u mjestu Bahia San Blas kod franjevaca nekoliko kućica gdje idu na godišnji odmor“ (P. G. r. 1981. 3. g. i V. K. r. 1988. 3. g.).

U Dock Sudu, nekadašnjem siromašnom radničkom kvartu smješten je Hrvatski klub. Časne sestre su iz Zagreba došle u Argentinu 1934. godine i osnovale školu hrvatskog jezika u Zavodu Krista Kralja (Instituto Cristo Rey). Tečaj hrvatskog jezika održava se i u centru *Circulo Croata Cultural y de Socorros Mutuos*, koji je osnovan 1923. godine.

U San Justu važnu ulogu ima Hrvatsko vjersko središte Sv. Leopold Mandić.

¹³ Tijekom druge polovine 20. stoljeća u Buenos Airesu su osnovana brojna hrvatska društva. Popis društava usp.: Sinovčić 1991: 61- 63. O okolnostima i načinima osnivanja društva usp.: Perić Kaselj, 2010.

¹⁴ Više o Hrvatskom vjerskom središtu Sv. Nikola Tavelić usp.: J. Gadže, 2002. Svi kazivači za odlazak u ovaj centar kažu: *Idemo u Tebar*. Budući da se ulica u kojoj se nalazi zvala *Avenida del Tejar* (danas *Avenida Balbin*). Hrvati su i naziv ove ulice prilagodili hrvatskom jeziku te su umjesto j počeli pisati h. Ondje je župna crkva i hrvatski centar. Subotom se ondje održava mala škola i folkorna sekcija, a nedjeljom se okupljaju srednjoškolci i *sveučilištarci* u okviru Društva hrvatskih katoličkih srednjoškolaca i sveučilištaraca. Društvo je 06. 11. 2010. proslavilo 50 godina djelovanja (P. G. r. 1981. 3. g. i V. K. r. 1988. 3. g.).

Prema objašnjenjima kazivača u svim centrima aktivnosti su uglavnom organizirane na način da djeca osnovnoškolskog uzrasta idu subotom u male škole. Oko trinaeste godine učlanjuju se u folklorna društva gdje plešu, pjevaju i sviraju. Zbog visokih troškova, tek je nekoliko mladih došlo u Hrvatsku na ljetne i zimske škole hrvatskog folklora koje organizira Hrvatska matica iseljenika.¹⁵ Prilikom važnijih godišnjih okupljanja u hrvatskim zajednicama nastoji se pripremiti hrvatska hrana. Pod hrvatskom hranom kazivači su isticali: sarmu, punjene paprike, *chucrut* (svinjetina, kiseli kupus i mljevena crvena paprika), sekeli gulaš, ćevape, razne pite, štrudle, kremšnite, baklave. Tim prilikama se sluša hrvatska muzika, a često gostuju i pjevači ih Hrvatske. Prigodom okupljanja katkada se prodaju suveniri iz Hrvatske, te hrvatski prehrambeni proizvodi od Kraša, Podravke, Maraske itd. Naši kazivači u hrvatske zajednice dolazili su i na radionice vezane uz hrvatsku tradicijsku kulturu, primjerice pripremu hrvatske tradicijske hrane, bojanje uskrasnih pisanica s voskom i sl. Budući da su crkva i hrvatska zajednica često u istoj zgradi svećenik često za Uskrs ili Božić organizira zajednički ručak na kojem sudjeluje oko 30ak hrvatskih migranata koji su aktivni u zajednici. Nakon 1990-ih, prema kazivačima, razlike između valova doseljenika gube se iz dva razloga. Prvi razlog je što se Hrvatska osamostalila pa nije toliko bitan jak politički predznak koji je karakterizirao većinu političke emigracije, a drugi što vodstvo u udrugama preuzimaju treća i četvrta generacija migranata, odnosno potomci svih valova doseljenika. Danas su okupljanja ponajviše zbog kulturnih i sportskih događanja.

Na pitanje kako su prijateljima Argentincima objašnjavali odakle su i jesu li isticali hrvatski identitet, većina kazivača kazala je da je bilo teško objasniti da su oni Hrvati kada hrvatska država nije postojala. Nakon hrvatske neovisnosti „1991. među svim Hrvatima, probudio se snažan osjećaj za domovinu... svi su osjećali neki zanos“ (Verlichak Vrljičak 2011: 17). Budući da je Argentina država u kojoj je nogomet iznimno popularan sport, kazivači su naglašavali da je snažan impuls isticanju hrvatskog identiteta bilo svjetsko nogometno prvenstvo 1998. godine kada je hrvatska reprezentacija osvojila treće mjesto. Utakmice su se pratile organizirano u hrvatskim klubovima. Većina Hrvata pratila je sve utakmice, bila odjevena u crveno-bijelo kockaste dresove i s ponosom isticala hrvatsko podrijetlo. Kažu, od tada *nisu morali objašnjavati tko su Hrvati i gdje je Hrvatska*. Tijekom 90-ih godina, nakon ova dva događaja, kod velikog broja Argentinaca hrvatskoga podrijetla pojavila se potreba za istraživanjem podrijetla i oživljavanjem identiteta. Tako je jedna djevojka izradila web stranicu www.croatiaviva.com na kojoj su se upoznavali potomci Hrvata: „Puno ljudi koji nisu bili u kontaktu su se počeli javljati ... i oni koji prije nisu dolazili u zajednicu tada su počeli dolazili, kontaktirali, tražili rodbinu“ (P. G. r. 1981. 3. g.).

2. 3. 2. Očuvanje identiteta u privatnoj sferi

Da bismo saznale da li se i na koji način očuvao hrvatski etnički i kulturni identitet u privatnoj sferi istraživale smo prakse hrvatskih iseljenika u domeni doma. Zanimalo nas je da li su se usmenom predajom prenosile priče o životu u Hrvatskoj i o Hrvatskoj, na koji način su dobivali informacije o Hrvatskoj. Što su prakticirali s namjerom da očuvaju hrvatski identitet.

¹⁵ O školi hrvatskog folklora usp.: http://www.matis.hr/projekti_opsirnije.php?id=36, pristup 19. 2. 2012.

Koje hrvatske običaje su nastojali zadržati, jesu li pripremali hrvatsku hranu, koja imena su davali djeci. Postoje li predmeti doneseni tijekom preseljenja ili predmeti koji su kasnije dobiveni ili kupljeni prilikom posjeta Hrvatskoj i možemo li iz njih iščitati markere identiteta.

Prve, druge, a djelomično i treće generacije migranata živjele su u višegeneracijskim obiteljima, te su djeca s bakama i djedovima, koji su rođeni u Hrvatskoj i koji nikada u potpunosti nisu svladali španjolski jezik, razgovarali na hrvatskom jeziku i često slušali priče o Hrvatskoj: „Kad sam bila mala, sam mislila da su Hrvati jako katolički, samo sam se znala molit na hrvatskom... Za Božić pjevali smo božićne pjesme, bake su uvijek pekle domaće kolače... uglavnom hrvatsku hranu, za Uskrs, Božić, rođendan“ (P. G. r. 1981. 3. g.). Slično je dodao i drugi kazivač: „Baka baš voli crkvu i pričala je... ti običaji kojih nema u Argentini... Ako pitaš mene kakvi su običaji u Argentini ja nemam pojma. Uvijek smo napravili ono što su oni radili u Hrvatskoj (...) Dva - tri puta mjesečno smo se vidali... dok je moj djed imao restoran mi bi se svake nedjelje skupili s rođacima, (A. A. P. r. 1983. 3. g.). Svi kazivači potvrdili su prakticiranje hrvatskih godišnjih običaja: „A o tom nije bilo govora, to se tako radilo, to je bila najprirodnija stvar.“ (A. D. P. r. 1938, 2. g.). Dakako, prilagođenih novim klimatskim uvjetima: „Mama priča da Božić je radila isto kao tu. Poslije je bilo nemoguće, ta tradicija da se radi u Argentini, jesti sarmu za Božić¹⁶“ (M. T. r. 1955. 2. g.). Isticali su okupljanje šire obitelji tijekom godišnjih i životnih običaja. Dake, migranti su nastojali zadržati hrvatski identitet prakticirajući elemente hrvatske tradicijske kulture koje su sami smatrali bitnima, uz to su odlazili na mise u hrvatske crkve i družili se u hrvatskim zajednicama. Mladi kazivači u Argentini često su odlazili na hrvatske mise, dok u Zagrebu nemaju za tim potrebu. Na pitanje o važnosti vjere u njihovim životima uglavnom se dobiva odgovor: „Baka i djed su bili religiozni, mama i tata da, ali ja već nisam baš. Za mene je to više da se družim s obitelji“. Iz ovakvih iskaza možemo zaključiti da se odlazak na vjersku službu kod migranata ne prakticira samo zbog religijskih razloga, već da odlasci na svete mise imaju veliku ulogu u etničkoj koheziji hrvatske zajednice.

Migranati iz obitelji s kojima smo razgovarale do današnjih dana govore hrvatskim jezikom, a pojedine žene zbog stanovanja u hrvatskom etničkom okruženju nisu imale potrebe naučiti španjolski jezik: „Tu gdje su živjeli još je bilo dvadesetak hrvatskih kuća i uvijek su se družili svi skupa... baka je bila domaćica i nije joj trebalo da zna španjolski. Još i danas ne zna, uglavnom miješa sve... kod nas se uvijek pričao hrvatski, ali može se razumijet španjolski. Sve prijateljice su joj Hrvatice,“ (A. A. P. r. 1983. 3. g.).

Svi kazivači su isticali da su njihovi pretci prilikom dolaska donijeli tek nužne osobne stvari, odjeću, fotografije i pokoji predmet. Nakon preseljenja rodbina iz Hrvatske slala im je predmete, a mnoge su i sami kupili ili dobili prilikom posjeta Hrvatskoj: „Svi Hrvati imaju u kući nešto iz Hrvatske“ (P. G. r. 1981. 3. g.). Uglavnom su to: hrvatski grb, zastava, majice s istaknutim nacionalnim simbolima- uglavnom dresovi nogometne reprezentacije, slike, zidni tanjuri, knjige (najčešće razne mnografijske i kuharice), gramofonske ploče, CD-i, DVD-i, tekstilni predmeti za kućanstvo (stolnjaci, prekrivači, tabletići i sl.). Opisu doma Hrvata u Argentini najbolje odgovara sljedeća rečenica: „Suvenirnica, trebaš samo cijene prikeljiti!“ (M. M. P. r. 1984. 3. g.).

¹⁶ U Argentini je ljetno vrijeme tijekom prosinca, siječnja i veljače.

Većina obitelji naših sugovornika željela je djeci dati hrvatska imena, no argentinski sustav to nije omogućivao tako da su djeci davana imena koja su se koristila u obje države (primjerice Marija, Monika, Lucia, Karla, Ana, Veronika, Silvana) ili prijevodi hrvatskih imena na španjolski jezik (primjerice Ivan - Juan, Drago - Carlos, Adrian- Jadran, Jure- Jorge). Većini u službenim dokumentima pišu dva osobna imena kao što se to prakticira u španjolskom govornom području, no u privatnoj sferi koriste samo jedno ime. Situacija se promijenila unazad desetak godina, pod utjecajem procesa globalizacije i masovne kulture, kada se djeci može dati bilo koje ime, te se češće daju hrvatska imena. Unatoč tome što im na dokumentima pišu španjolska imena unutar obitelji i hrvatske zajednice koriste se prijevodi hrvatskih imena ili neko ime koji „više zvuči hrvatski“ (primjerice: Josip- Jose, Petar - Pedro, Marko - Marcos). S hrvatskih prezimena službeno su maknuti hrvatski dijakritički znakovi, primjerice Perković je promijenjeno u Perkovich, Sutić u Sutich i sl.

Da bismo saznale da li su se i na koji način mijenjale granice društvenih zajednica zanimalo nas je koga su migranti birali za bračnog druga i kumove. Saznaje se da su prve i druge generacije uglavnom sklapale etnički homegene brakove, a za vjenčane i krsne kumove uglavnom birali članove obitelji (ponajviše braću i/ili sestre) ili prijatelje Hrvate. Ova praksa u pojedinim obiteljima zadržala se i do četvrte generacije migranata, kao u slučaju mlade kazivačice: “Moja krsna kuma je sestra od moje mame. Od brata, najbolja prijateljica od mame, koja je isto Hrvatica... vjenčani kumovi od roditelja isto su Hrvati najbolja prijateljica od moje bake, koja je ‘48 stigla u Argentinu.” (V. K. r. 1988. 3. g.).

3. Dolazak i/ili povratak u Hrvatsku

Nakon osamostaljenja Republike Hrvatske, tijekom 1990-ih godina, zbivao se intenzivan dolazak Hrvata iz Argentine sa željom za povratkom u Hrvatsku. Već prilikom prvih intervjua uočilo se specifičnosti imigracija prema starosti povratnika. Razlike su ovisno radili li se o samim migranata, dakle onih koji su rođeni u Hrvatskoj i sada su u mirovini, zatim drugoj generaciji migranata koji su prilikom dolaska bili u četrdesetim i pedesetim godinama a otišli su iz Hrvatske kao jako mala djeca ili su se tamo rodili, i na kraju trećoj i četvrtoj generaciji migranata, koji su danas u dvadesetim godinama života. Upravo iz tog razloga prikazat ćemo specifičnosti za svaku od navedenih generacija: umirovljenici, obitelji i mladi. Prema kazivačima, dolazak se dešavao u razne hrvatske gradove, primjerice: Zagreb, Split, Dubrovnik, Opatiju itd. U ovom radu prikazat ćemo samo Hrvate iz Argentine koji žive u Zagrebu.¹⁷ Većina naših kazivača, odnosno članovi njihovih obitelji koji su odselili iz Hrvatske prije odlaska nisu bili Zagrepčani, već su podrijetlom iz raznih dijelova Hrvatske, primjerice: otoka Visa, Novigrada, Istre, okolice Dubrovnika, Slavonije, Dalmatinske Zagore itd., a ponekima su baka ili djed Hrvati iz današnje Bosne i Hercegovine. Stoga ove migracije možemo smatrati i remigracijama

¹⁷ Budući da mladi nakon završetka Croaticuma moraju imati u Hrvatskoj prijavljeno prebivalište, a najbliža rodbina im stanuje van Zagreba, dokumente imaju na njihove adrese, dakle razne gradove, no stanuju u Zagrebu.

budući da su se svi kazivači odlučili za dolazak u Zagreb, odnosno za dolazak u etničku domovinu, ali ne i u mjesto podrijetla.

3. 1. Povratak migranata i/ili umirovljenika

Nakon pedesetak godina provedenih u Argentini, ujedno i pet desetljeća iščekivanja osamostaljenja Republike Hrvatske, pojedini migranti željeli su se vratiti u Hrvatsku. Nakon više od polovice života provedenog u Argentini, a posebice stvaranjem obitelji, ovaj proces nije bio lak i uglavnom je rezultirao ponovnim dislociranjem članova obitelji. Kako na razloge povratka, tako i na razloge ne povratka, najveći utjecaj imali su obiteljski razlozi.

Budući da su već bili u mirovini, bez nekretnina u Zagrebu, a zbog visokih godina života bili su svjesni da im predstoje dani sve manje samostalnosti te su uglavnom odlučili nastaviti život u domovima umirovljenika. Razlog vlastitog povratka, nakon što je ostala udovica, opisala je kazivačica (V. V. r. 1930. 1. g.). Većina rodbine i danas živi u Buenos Airesu: „Mislila sam sad ću ja ić u penziju i šta ću? Nisam htjela pasti djeci na teret... onda sam čula da neki moji poznati iz Argentine dolaze ovamo i ja dodjem 2003. g. kod rodice u Zagreb na 15 dana da izvidim. Već su se neke prijateljice bile vratile, već su u domu... kad sam vidla da su one zadovoljne, ja sam produžila boravak u Zagrebu... još mjesec dana ... i ja sam odlučila vratit se i ići u dom.“ Budući da je suprugovoj obitelji nakon 1945. godine oduzeta zgrada s nekoliko stanova u centru Zagreba i da je umro zaštićeni najmoprimac ona je dobila povrat jednog stana u koji se 2003. uselila i ujedno vratila u Zagreb. Kako kaže „još uvijek se može sama brinuti za sebe, čeka mjesto u domu i ne žuri se preseliti.“ Družiti se s povratnicima iz Argentine od kojih joj u Zagrebu stanuju dvije nećakinje, krsno kumče, a pruža i privremeni smještaji mladoj Hrvatici iz Argentine budući da je prijateljica s njenom bakom. Često posjećuje prijateljice u domu umirovljenika. Svi povratnici u Zagrebu smješteni su u dva doma umirovljenika, na Iblerovom trgu i u Klaićevoj ulici: „... sedam sam ih već pokopala (povratnika umirovljenika op. a.). To je grupa studenata koji su bježali. Onda je valjda netko došao, pa su jedni oduševljavali druge... lančano su dolazili. Sami su dolazili, uglavnom udovice, djeca su ostala tamo.“ Njihova djeca, danas u srednjim godinama života sa svojim obiteljima, uglavnom ne dolaze živjeti u Hrvatsku, a kao razlog navode proces koji bi bio jako kompliciran.¹⁸ Djeca jednom godišnje posjećuju roditelje ili povratnici jednom godišnje odlaze k djeci. Unatoč poznim godinama, umirovljenici često imaju osobna računala i preko skypa i maila gotovo svakodnevno komuniciraju s djecom i članovima obitelji koji se nisu vratili.

Razlog većeg broja nepovratka pronalazimo u karakteristikama za Hrvate u Argentini, kao i Argentine općenito, što obitelji nerijetko imaju od troje do petero djece, a time i velik broj unuka. Unatoč tome što mladi bračni parovi nakon vjenčanja žive u nuklearnim obiteljima, velik broj umirovljenika želio je ostati barem u istom gradu s potomcima. Tijekom procesa dolaska/povratka pojedini iz srednje generacije, odlučili su se vratiti, no veći broj njihove braće i sestara je odlučio ostati: „Roditelji od moga muža su odlučili da će doći živjeti tu... Moji roditelji su ostali, su imali još troje djece tamo i ... 25 unučadi, a tu su (u Hrvatskoj op. a.)

¹⁸ O razlozima povratka i ne povratka srednje generacije vidi više u odlomku o povratku obitelji.

dvoje, a 23 tamo“ (u Argentini op. a.). (M. T. r. 1955. 2. g.). Svi kazivači složili su se da su najveće zapreke preseljenju za ljude u godinama djeca u braku i unuci, budući da se oni ne mogu preseliti ako ovdje nemaju osiguran posao. U međuvremenu, sklopilo se i sve više mješovitih brakova, te se supružnici koji nisu podrijetlom Hrvati ne žele odseliti u nepoznatu zemlju i na drugi kontinent.

3. 2. Povratak i/ili dolazak druge generacije migranata s obiteljima

Unatoč velikim željama o preseljenju u Hrvatsku tek se desetak obitelji doselilo u Hrvatsku. U svim obiteljima naših sugovornika oba supružnika su hrvatskog podrijetla, osim jedne obitelji gdje je supruga Argentinka talijanskog podrijetla. Nekoliko osoba došlo je samo u dvadesetim godinama života, te su se kasnije u Hrvatskoj upoznali i vjenčali. Nakon osamostaljenja Hrvatske, velik broj onih koji su se željeli preseliti u Hrvatsku došli su na nekoliko mjeseci do godinu dana u „izvidnicu“ o mogućnostima preseljenja, pronalaska posla i života u Hrvatskoj. Dolazili su bračni parovi ili čitave obitelji.

Kod većine ideja o životu u Hrvatskoj stalno je postojala. Primjerice, jedan kazivač je tijekom studija pratio događanja u Hrvatskoj “Kupovao i čitao novine, sve s ciljem tražeći neku vijest koja bi ukazala da ima nekih indicija da bi se Hrvatska mogla oslobodit.“ Velik broj obitelji dobivao je novine od hrvatskih iseljeničkih zajednica diljem svijeta, kao što je bila praksa u obitelji (A. D. P. r. 1938. 2. g.): „U kuću su redovito dolazile hrvatske novine, emigrantski tisak... Na to smo bili pretplaćeni. U Buenos Airesu je izlazio Glas Sv. Antuna, Hrvatska, Hrvatski narod, u Münchenu je Roko Galeb izdavao novine. Dobar izvor informacija je bila tjedna novina HSS-a u Kanadi... J. Kušan je u Londonu izdavao jako dobre novine, pa iz Njemačke su dolazile.“ U ponekim obiteljima jedna osoba je bila pokretač preseljenja, najčešće muškarac: „Moj muž je bio jako aktivan u hrvatskom društvu. I onda kad je došlo novo vrijeme i sada Hrvatska, dosta je bio angažiran u ovo priznanje ... on je vukao da dođemo tu ... on je doneso tu odluku, a ja sam rekla: Da, možemo... Je bio vrijeme rata 1993., nije bilo lagano, svi su nam rekli da smo poludili, kako dolazimo tamo.“ (M. T. r. 1955. 2. g.)

Jedna obitelj doselila se pred Božić 1995. godine. Na pitanja kako je teklo preseljenje, prodaja nekretnina i selidba stvari u njihovoj obitelji saznale smo: “Ja sam cijelo vrijeme znao, mislio da ću se vratit. Nikad se nisam želio vezat uz kuću... Kupili smo kuću tek kad smo se oženili ... ne, nismo ništa selili. Znae koji je problem kod domaćih Hrvata? Previše su vezani uz stvari. Vi ste sad napravili klasično pitanje jedne domaće Hrvatice... Sve je to tako teško išlo, tu su se roditelji mučili i sad ti ideš tamo i kako ćeš to prevesti? Ma nećeš prevesti, Bog će dati da će se to sve već nekako srediti” (A. D. P. r. 1938. 2. g.). Budući da su gotovo sve obitelji u Argentini imale riješeno stambeno pitanje, u vlasništvu kuću ili stan, i da odluka o životu u Hrvatskoj nije bila konačna, nakon odlaska iz Argentine iznajmile su stanove ili bile smještene kod rođine. Tek nakon 3 do 5 godina prodale su nekretninu ondje i kupile u Zagrebu, odnosno njegovoj okolini.¹⁹

¹⁹ Kazivači ističu da su nekretnine u Zagrebu skuplje za oko 30% nego u Buenos Airesu te si nisu mogli priuštiti slično stambeno rješenje kakvo su imali ondje. Uglavnom su kupili stanove ili kuće u predgrađu Zagreba i okolnim mjestima. Jedna obitelj i nakon 18 godina stanuje u iznajmljenom stanu.

Radno mjesto im također nije bilo sasvim osigurano. Primjerice obitelj M. T. r. 1955. g. 2. g. je u početku živjela od ušteđevine: "Malo smo s našom ušteđevinom, par mjeseci ... mi nismo koristili, ajmo reći, neke beneficije." Gotovo svi naši kazivači u srednjoj životnoj dobi, uglavnom su bili visokopozicionirani u hrvatskim udrugama u Argentini, bili angažirani oko međunarodnog priznanja Hrvatske i skupljali humanitarnu pomoć kod hrvatskih iseljenika tijekom Domovinskog rata. Nakon osamostaljenja Hrvatske uglavnom su bili predstavnici u hrvatskim institucijama u Argentini (primjerice, Predstavništvu RH u Argentini, u predsjedništvu HDZ-a Argentina i sl.) te su nakon kraćeg ili dužeg vremena nakon dolaska u Hrvatsku dobili posao na visokim političkim i gospodarskim funkcijama, pr. u Ministarstvu povratka i useljništva RH, kao veleposlanici RH, zastupnici u Hrvatskom saboru, u Hrvatskoj matici iseljenika.²⁰ Ovo se odnosi na muškarce. Većina žena u početku je prošla proces socijalno silazne društvene pokretljivosti te su u prvim godinama postale, a neke i do danas ostale, domaćice. Poneke žene dobile su posao u struci, pa čak i bolji nego što su ga imale u Argentini, no za razliku od muškaraca ovi poslovi nisu vezani uz politiku. Osim što Hrvati iz Argentine svih generacija jedni drugima pomažu prilikom dolaska i boravka u Hrvatskoj, jedna od kazivačica radi za odvjetnika u Argentini i pomaže Argentincima hrvatskog podrijetla i/ili Hrvatima u administrativnim preprekama prilikom dolaska.

3. 2. 1. Prilagodba na život u Hrvatskoj

Prvi dani bili su svima dosta teški. Obitelj su isticale da se prijateljstva u Argentini puno brže sklapaju i da su ljudi puno fleksibilniji. Djeca su bila jako usamljena budući da im unatoč pozivima prijatelji Hrvati iz škole nisu dolazili u kuće. Tek kasnije su shvatili da su razlozi bili to što su bile ratne godine i što je u većina obitelji pružila smještaj rodbini iz ratom zahvaćenih krajeva i nisu mogli uzvratiti poziv drugoj djeci u već prebuiranim stanovima. Većina kazivača svih generacija kazala je da su im Hrvati, odnosno Zagrepčani, u početku djelovali hladno, nepristupačno i jako formalno. Svi su isticali razliku prilikom upoznavanja i pozdravljanja. Naime, već prilikom upoznavanja sve kazivačice su izljubile i čvrsto zagrlile obje istraživačice i to se prakticiralo prilikom svakog susreta, pa bio on i svaki dan zaredom.

Obitelji s kojima smo razgovarale poznavale su se u Argentini te su se dolaskom u Hrvatsku nastavili družiti. Okupljali su se na etničkoj osnovi i zbog međusobne solidarnosti. U Zagrebu je 1998. g. osnovano *Hrvatsko-Argentinsko kulturno društvo*. Okupljanja su uglavnom bila na dva najvažnija argentinska državna praznika 25. svibnja²¹ i 9. srpnja.²² Osim zajedničkih okupljanja u prostorijama kluba ili kod nekoga u kući taj dan se pripremalo argentinsku hranu, posebice *empanadas*²³ i *medialunas*.²⁴ Višegodišnji predsjednik društva (A. D. P. r. 1938. 2.

²⁰ Sva navedena zaposlenja i visoke funkcije pod utjecajem su politike. Svi povratnici su dosada promijenili nekoliko radnih mjesta, što je ovisilo koja je stranka pobijedila na parlamentarnim izborima, ili što se dešavalo unutar stranačkih previranja u Hrvatskoj demokratskoj zajednici.

²¹ 25. svibnja su Argentini se obilježava ustanak kojim je ondašnje pučanstvo odlučilo uspostaviti vlastitu državu i osloboditi se od Španjolaca 1810. godine (Polić Bobić 2007: 205-206).

²² 9. srpnja u Argentini se obilježava Dan neovisnosti.

²³ *Empanada* je tipično jelo za mnoge zemlje Južne Amerike. U Argentini je najraširenije s nadjevom od mesa. Od zemlje do zemlje razlikuju se po načinu pripreme, poglavito po vrsti nadljeva koji mogu biti i slani i slatki.

²⁴ *Medialuna* je vrsta slatkog peciva.

g.) kazao je: „To je bio osnovao povratnik Zaninović koji tu već dugo živi s majkom i ona se vratila, onda sam ja preuzeo predsjedništvo.“ Djelatnosti i ciljevi društva bili su: „Organizirati izlete, bili smo u Vukovaru i na Bleiburgu. Skupljat se barem jedanput na mjesec da se družimo, pomoć onome ‘ko je imao neke posebne potrebe.’“ Na pitanje da li je društvo pomagalo obiteljima iz Argentine koje su dolazile, isti kazivač kazao je da to bio zadatak Ministarstva povratka i useljenišтва: „Ono je to radilo uz jako velike prepreke još za vrijeme Tuđmana. Sad je, u 11. mjesecu 2011. tek izglasan taj novi zakon, mada je on sastavljen još u ono doba” (1990. ih op. a.).²⁵ Od 2006. godine postoji *Hrvatsko- hispansko društvo*.²⁶ Društvo organizira razna događanja, ponajviše promocije knjiga.

Također saznajemo da o pojedincu ovisi hoće li svoj društveno socijalni kapital nastaviti graditi među Hrvatima iz Argentine ili se što prije asimilirati u hrvatsko društvo. Često su razlike vidljive i među braćom i sestrama: “Znale smo se (s mladima iz drugih povratničkih obitelji op. a.), al nismo se baš nešto intenzivno družile... Ja sam se uvijek držala više s Hrvatima, i dan danas. Više se družila moja sestra, ona je studirala španjolski i portugalski. Tamo imaš više cura i dečki koji studiraju španjolski i neki koji idu na Croaticum... imaš i te fieste latine. Ja sam možda išla na to dva puta i kad bih išla, uvijek bih vodila svoje hrvatsko društvo” (M. M. P. r. 1984. 3. g.).

Kod većine obitelji naših kazivača u Argentini unutar doma govorilo se hrvatskim jezikom, kako kažu kazivači *kuhinjskim hrvatskim*. U Hrvatskoj su shvatili da govore mješavinom dijelekata te su djeca, a često i odrasli, odlazili na instrukcije hrvatskog jezika. Dolaskom u Hrvatsku obitelji unutar nastoje razgovarati na španjolskom jeziku. Kao razlog zašto su zamijenili jezike iz privatne i javne sfere kazivači ističu želju da zadrže oba jezika: „Televizija, radio, učenje, sve je hrvatsko i onda bi bilo šteta... To je tako, se prilagođavamo malo“ (M. T. r. 1955. 2. g.) Bilingvizam se pokazao vrlo koristan. Iz svih obitelji barem jedno dijete studira španjolski jezik, ili ga je diplomiralo, ostala djeca tijekom studija a i kasnije često daju instrukcije iz španjolskog jezika. Naime, iako su svi mladi završili fakultete, kao i ostali u Hrvatskoj, teško pronalaze posao te su im instrukcije bitan izvor prihoda.

3. 2. 2. Prenošenje fragmenata argentinskih običaja u Hrvatsku

Migranti su u Argentini prakticirali pojedine hrvatske običaje, a dolaskom u Hrvatsku prakticiraju argentinske običaje. Ovom prilikom spomenut ćemo samo životne i godišnje običaje koje su izdvojili kazivači.

Tijekom života u Argentini djeci hrvatskog podrijetla darove je donosio Sv. Nikola, a Argentinskoj ne budući nemaju ovaj običaj. Dolaskom u Hrvatsku djeca također dobivaju darove od Sv. Nikole ali ih dobivaju i 6. siječnja kada im Sv. Tri Kralja donose darove, kao što se prakticira u Argentini.²⁷

²⁵ Usp. *Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske*, donešen 26. listopada 2011. godine. (http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_11_124_2471.html, pristup 23. 12. 2012.)

²⁶ Više o Hrvatsko- hispanskom društvu usp.: www.hispano-croata.hr, pristup 17. 1. 2012.

²⁷ Običaj da Sv. Tri Kralja donose djeci darove je iz Španjolske prenesen u Argentinu.

Tri obitelji, od toga jedna obitelj iz Dubrovnika²⁸ i nekoliko pojedinaca, u Samoboru su kod obitelji argentinskih Hrvata zajedno slavili *argentinski* Uskrs: „Jeli *dulce de leche* (vrsta namaza op. a.)... neko je donio iz Argentine *alfajores*, to je tijesto kao išleri s namazom... pekli *asado*-meso na roštilju. To se peče veliki goveđi but dva tri sata...” (P. G. r. 1981. 3. g.). U kući domaćina bile su prisutne sitnice iz Argentine, primjerice magneti s argentinskim motivima na hladnjaku. Razgovaralo se na španjolskom jeziku, slušala se argentinska glazba i pio se čaj mate.²⁹

I kod životnih običaja, točnije svadbe,³⁰ zabilježen je utjecaj argentinske kulture: „Tražili smo od kuma, njegovog brata, da nam iz Argentine donese nešto za maškare, svjetleće narukvice, ogrlice, šešire... u Argentini su maškare obavezne i to je super. Mi i gosti svi smo bili maškare, svi se oblače. To se zove Carnaval Carioca i onda imaš brazilске pjesme, argentinske i to je na svim svadbama. Ako nemaš onda je dosadno. Hrvatima se to ovdje najviše sviđjelo... muzika je bila hrvatska zabavna, jedino kad su bile maškare onda smo mi puštali baš prigodnu” (A. A. P. r. 1983. 3. g. i M. M. P. r. 1984. 3. g.) Na početku svadbene večere slušale su hrvatska i argentinska himna.

3. 2. 3. Međukontinentalne translokalnosti

Kod svih obitelji koje su se iz Argentine doselile u Hrvatsku proces preseljenja bio je više-godišnji. Svi kazivači isticali su da je u početku, a i danas, najteža bila otuđenost od obitelji i prijatelja koji su ostali u Argentini: „Vi ne možete doći tu i reći: Tu sam, trebam prijatelje! Kad sam tek došla tu, telefon nije zvonio. To je bio užas, dane i dane da ne zvoni telefon“ (M. T. r. 1955. 2. g.). U prvim godinama bila je izrazita međukontinentalna translokalnost, odnosno život u međuprostoru, u Zagrebu te u Buenos Airesu i Rosariju. Pridjevom *transnacionalno*, kojega u ovom primjeru možemo primijeniti na transkontinentalno, označava se fokus u transnacionalnim migracijskim studijama koji je na *prelaženju i nadilaženju* granica između zemalja podrijetla i naseljavanja. U okviru transnacionalnih proučavanja migracija, migranti se istražuju u njihovu paralelnom životnom iskustvu “ovdje” i “tamo” (Rouse 1991,1992 prema Čapo Žmegač 2010:22). Osim svakodnevne komunikacije s obitelji i prijateljima preko e-maila i telefona, te zadnjih godina preko skypea, prate se novosti i čitaju novine na internetu, primjerice: *La Nación*,³¹ *Clarín*,³² *Olé*.³³ Prvih godina sve obitelji svake su godine nastojale posjetiti Argentinu: „Uvijek kad su bile ljetne ferije mi smo išli. Jer tamo su bili roditelji... Da ne bude grub taj prekid, da djeca mogu jedno i drugo. Čini mi se, to je bila dobra odluka, nije bila jeftina, ali smo uspjeli da nekako se vidi da se može i jedno i drugo i da nisu izgubili.

²⁸ Obitelj se u Hrvatsku doselila prije desetak godina. Supruga je druga generacija migranata a suprug Argentinac.

²⁹ Kod svih okupljanja Argentinaca neizbježan je čaj mate. U posudicu za ovaj ritual stavi se čaj, polije se vrućom vodom i svi prisutni piju u krug: *To je Hrvatima možda malo gadjljivo jer svi piju iz jedne cjevčice, a mi svi pijemo mate i svi se pozivaju... Jer to je društveno piće... u Argentini kad zoveš kod kuće onda zoveš: Ajmo na mate.* (P. G. r. 1981. 3. g.).

³⁰ Mladenka se u Hrvatsku vratila 1995. godine kao dijete u povratničkoj obitelji, a mladoženju je upoznala prilikom njegova boravka u Hrvatskoj prije dvije godine.

³¹ <http://www.lanacion.com.ar>, pristup 12. 2. 2012.

³² <http://www.clarin.com.ar>, pristup 12. 2. 2012.

³³ <http://www.ole.com.ar>, pristup 12. 2. 2012.

Jer najgore je reći: Zauvijek. Idem tamo zauvijek i neću se vratiti! Ako ideš i kažeš doviđenja, to je lakše, onda će opet proći pet godina. Ja sada (nakon 19 godina života u Zagrebu, op. a.) već pet godina nisam bila u Argentini. Al' nekako i ovaj skype pomogne da se može“ (M. T. r. 1955. 2. g.).

3. 2. 4. Transmaterijalne prakse pripadanja i bivanja

Etnologinja M. Povrzanović Frykman „smatra da više pažnje valja posvetiti onome što ljudi čine da bi održali veze kojima su konstituirani transnacionalni društveni prostori. Te su veze bitno materijalno određene, a često i ovisne o predmetima koje migranti nose, šalju, primaju i koriste“ (2010:39). Slijedom toga saznale smo da dolaskom u Hrvatsku migrantima nedostaju mnogi proizvodi te da su oni često prisitni u putnim torbama na relaciji Hrvatska- Argentina. To se ponajviše odnosi na razne slastice poput *dulce de leche*, *alfajores*, *facturas* i čaj- *yerba mate*. Ovi proizvodi ujedno povezuju Hrvate iz Argentine, budući da se obavezno svima javi tko kada putuje i preko te osobe se proizvodi naručuju ili neki drugi šalju. Prilikom dolaska iz Argentine pozivaju se u goste ostali Hrvati iz Argentine da bi se počastili i razmijenili novosti. Prilikom dolaska iz Argentine u Hrvatsku svi naručuju DVD s filmovima, CD-e, knjige koje razmjenjuju i/ili množe.

Obitelji su postepeno prenosile i materijalne predmete. Primjerice jedna obitelj nakon dolaska u Hrvatsku selila je još tri puta u tri godine zbog rada u diplomatskim predstavništvima Hrvatske: „Nešto smo ostavili, nešto smo donijeli, još imam stvari u kutijama... Jedan stol, tamburaške instrumente što su dva puta prešli ocean, to je zanimljivo ... I ovaj stol što imamo isto, napravljeno je od drveta, roble de Slavonija, jer je to jako cijenjeno u Argentini ... Da bi stol govorio gdje je svugdje bio!,, (M. T. r. 1955. 2. g.)

Prilikom odlazaka u Argentinu rodbini i prijateljima nose darove. Najčešće su to prehrambeni hrvatski proizvodi: kraševi slatkiši bajdere i griotte, ajvar, kruškovac, medica, orahovac, bučino ulje i sl. Kao trajni proizvodi nose se predmeti s hrvatskom šahovnicom, majice s istaknutim markerima hrvatskog ideniteta i vrlo često dres hrvatske nogometne reprezentacije, tekstilni predmeti za kućanstvo s motivima tradicijskog rukotvorstva (pr. stolnjaci sa šestinskim crveno bijelim uzorkom); šestinski kišobrani... Pojedini kazivači ističu da su već poslali toliko predmeta s hrvatskim nacionalnim simbolima te da sada kao šalju malo „profinjenije“ darove poput kamenih ulomaka s hrvatskim povijesnim pleterom, replike Bašćanske ploče i umanjene skulpture Ivana Meštrovića.

3. 2. 5. Neuspjele želje povrata

Unatoč tome što postoje velike želje srednje generacije za životom u Hrvatskoj, pojedini Hrvati iz Argentine su uspjeli organizirati tek duži obiteljski posjet Hrvatskoj, budući da se svi članovi obitelji nisu složili oko preseljenja: “1994. i 1998. smo došli svi skupa, ja brat, tata i mama. Tata je 1994. došo tu na šest mjeseci da vidi šta se može. On je imao želju da se tu vratimo svi skupa... bio je smješten kod rodbine... imamo je svuda ... i kad se vratio, mama nije htjela. Baka i djeda isto nisu bili baš: Ajmo! i tako je ostalo. Kad smo došli svi skupa, bilo mi

je baš lijepo. Došli smo u sedmom mjesecu ... imao sam 13 godina, sve mi je bilo super ... bili smo svugdje. Tata je iznajmio auto i obišli smo sve što je poznato ... ostali smo 45 dana" (A. A. P. r. 1983. 3. g.). Pojedini, koji imaju važnije uloge u hrvatskim klubovima u Argentini dolaze po „službenoj dužnosti“ svakih nekoliko godina, primjerice na Hrvatski svjetski kongres, na razna sportska natjecanja hrvatskih iseljeničkih klubova, na festivale folkora i sl. Mlada kazivačica nakon upoznavanja Hrvatske organizirala je dva puta turistički posjet Hrvata iz Argentine u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Prvi puta je dovela 17 ljudi, a drugi puta 32 ljudi. Posjeti su trajali po osamnaest dana. Pojedini žele barem posjetiti Hrvatsku ali niti to nikada nisu uspjeli jer za to nemaju novčanih sredstava. Naši kazivači su objasnili da neki njihovi članovi obitelji i prijatelji igraju igre na sreću s ciljem da zgoditak potroše na putovanje u Hrvatsku.

3. 3. Dolazak treće i četvrte generacije mladih Hrvata iz Argentine

Dolazak mladih u Hrvatsku potaknut je stipendijom Ministarstva vanjskih poslova RH,³⁴ koja im omogućuje učenje hrvatskog jezika i kulture na Croaticumu. Za dobivanje stipendije dovoljno je imati hrvatsko podrijetlo, napisati motivacijsko pismo i dobiti preporuku od „istaknutije“ osobe u hrvatskoj zajednici u Argentini, primjerice svećenika. Prema kazivačima postupak za dobivanje stipendije je jednostavan. Nitko od polaznika ne zna osobu kojoj je stipendija odbijena. Budući da su pokriveni svi troškovi, Croaticum ima veliki odaziv: „To je došlo puno, puno naših... dolaze iz Cordobe, iz Chaco, iz Rosarija, iz Buenos Airesa, to se jako proširi. To je velika stvar jer ipak se taj most učvršćuje. Jer ... mladi, oni imaju šanse živjeti tu i puno njih ostane.“ (M. T. r. 1955. 2. g.)

3. 3. 1. Predrasude i stereotipi o domovini predaka

Prije dolaska u Hrvatsku mladi kazivači su imali predrasude i stereotipe o domovini svojih predaka. U njihovim obiteljima dosta se pričalo o Hrvatskoj, pogotovo bake i djede unucima: „Oni koji su otišli... uglavnom su bili svi kao Hrvati, katolički, i ja sam imala neku sliku da je Hrvatska jako konzervativna zemlja, zbog religije, domoljublja... i zapravo je... kada sam došla vidla sam (u kontekstu začudila se op.a.) da nisu svi hrvati domoljubni, a sad znam da možeš bit Hrvat i volit svoju domovinu, ali i bit jugonostalgican. U Argentini to je bilo ili si Hrvat ili Jugoslaven. Jer, u Argentini sam pokupila tu priču svi Hrvati su za slobodnu Hrvatsku i domoljubi,“ (P. G. r. 1981. 3. g.). Poneki roditelji koji su rođeni u Hrvatskoj djeci nisu željeli pričati o Hrvatskoj, kako kazivači sami pretpostavljaju to im je bilo preemotivno: „Nisam znala puno o Hrvatskoj, tata nije puno razgovarao o tome... drugačije se priča u Argentini kad ideš u Hrvatski klub, kulturni klub, hrvatska predavanja, uvijek slušaš kao: Hrvatska, super zemlja, sve super... I ti misliš da je, ne znam, kao un cuento de hadas“ (kao bajka op. a.) (I. P. r. 1986. g. 2. g.). Svi mladi prije dolaska imali su izrazito pozitivnu sliku o domovini svojih predaka.

Dok se u nekim obiteljima hrvatski jezik zadržao unutar obitelji tri do četiri generacije dobiva se dojam da se u pojedinim slučajevima prva generacija željela što prije asimilirati i s

³⁴ Prema kazivačima prvih nekoliko godina nakon osamostaljenja RH stipendije je davala Hrvatska matica iseljenika.

djecom nisu razgovarali hrvatskim jezikom: „Ne, nikad (nisu pričali na hrvatskom op. a.)... Nisam puno znala o Hrvatskoj od ćaće... samo što sam čitala i učila, pretraživala po internetu... Imamo u Rosariju, petkom, radio program, zove se Hrvatski bar. Oni uvijek pričaju o Hrvatskoj, vijesti, o športu, što se dogodi ovdje, kako je Uskrs u Hrvatskoj, kako je Božić. Uvijek sam bila u Hrvatski klub u Rosario“ (I. P. r. 1986. g. 2. g.). I ovo istraživanje potvrđuje da se potraga za identitetom javlja kod četvrte generacije migranata, kao što je posvjedočila (S. S. r. 1982. 4. g.). Budući da su se tijekom stoljeća podaci o mjestu iseljenja njenih predaka izgubili, a prezime Sutić promijenilo se u Sutich ona je odlučila potražiti podatke u Museo de la Inmigración u Buenos Airesu:³⁵ „Sam počela istraživati i puno godina mi je trebalo, zato što oni nikad nisu čvali dokumente. Djed je uvijek rekao oni su iz Civitavecchia u Hrvatskoj ... Ja sam tražila na internetu, a nema“ (S. S. r. 1982. 4. g.). Nakon višegodišnje potrage, ispostavilo se da je djeda putovao iz Italije, a da je podrijetlom iz malog sela u blizini Dubrovnika.

Prema kazivačima postoji nedostatak i u argentinskom obrazovanju iz zemljopisa, uglavnom se uči o velikim europskim zemljama: „Kao Balkan je jedna velika zemlja... (prijatelji op.a.) su pitali kako je sve, kako su ljudi, kako je život, jezik, hrana, kako je vani (izlasci op. a.), kako je glazba... jer za nas Ameriku, Europa je: Italija, Francuska, Španjolska, a kad je Balkan, Hrvatska, Bosnia, Srbija, Crna Gora, Slovakia, ne znamo puno o tome,“(I. P. r. 1986. g. 2. g.).

3. 3. 2. Dolazak i život u Zagrebu

Razlozi prvobitnog dolaska mladih mogu se podijeliti na dvije skupine. Najviše prevladava znatiželja i avantura u egzotičnu prelijepu domovinu predaka koju omogućuje stipendija. Tek rijetki pojedinci oduvijek su htjeli doći u Hrvatsku: „Čim sam počela raditi ja sam po malo štedila neki put ću ić. Jer išla sam u malu školu, vrtić, plesala folklor i išla u hrvatsko društvo... K'o da zapravo doživiš neku kulturu koja znaš da postoji, poznaš ali ne poznaš skroz, a bila je dio moje obitelji. Moji najdraži prijatelji su Hrvati. I kad sam ja prvi put sjela u avion bojala sam se, jer što sada ako Hrvatska mi se ne sviđa (smješak)? Jer 25 godina sam volila to nešto što ne poznam direktno... znali smo puno toga ... ali nisi nikad bio. Čuo si da je Hrvatska kao raj!“ (P. G. r. 1981. 3. g.).

Unatoč tome što su dolazili u svoju etničku domovinu, svi mladi prvi boravak u Zagrebu opisali su kao jako čudan i težak: „Ljudi su drugačiji... Mi smo topli... nisam znala nikoga tu. Nisam znala što mogu jesti... sve je bio una lucha (borba op. a.). To je bilo preteško za mene... ljudi su bili čudni, kako oni žive, kako oni interactuar, como se relacionan con otros“ (odnosi među ljudima op. a.) (I. P. r. 1986. g. 2. g.).

Svi mladi istakli su prednost života u studentskim domovima Cvjetno naselje i Stjepan Radić koje im osigurava stipendija. Na taj način brzo se upoznaju i stječu prijatelje: „Latinosi svi smo uvijek zajedno... poznamo se svi (I. P. r. 1986. g. 2. g.). Zajednički život omogućuje im svakodnevno druženje. Posjete i okupljanja izrazito su fleksibilni i organizirani u trenu, bilo da se radi na pozivu na čaj mate, netko se vratio ili dobio od nekoga iz Argentine argentinsku

³⁵ Museo de la Inmigración in Buenos Aires (<http://www.mininterior.gov.ar/migraciones/museo/index.html>, pristup 24. 2. 2012)

slasticu, donio film ili novi CD koji se gledaju i slušaju u prepunoj studentskoj sobi. U skromnim i improviziranim studentskim čajnim kuhinjama prilikom proslave nečijeg rođendana priprema se argentinska hrana, pa čak i čeka nova godina: „Svi Latinosi... smo čekali u kuhinji od studentskog doma... Nismo se mogli dogovoriti za neku *fiestu*... pa smo rekli važnije je društvo... kuhali smo *empanadas*“ (P. G. r. 1980. 3. g.).

Gotovo svi mladi učlanjeni su u klub *Sociedad Latinoamericana* na facebooku.³⁶ Klub funkcionira kao virtualna zajednica mladih iz Južne Amerike, a osnovali su ga upravo mladi povratnici u Hrvatskoj koji su prije nekoliko godina bili na Croaticumu a sada žive u Hrvatskoj. Službeni jezik je španjolski. Tu se pronalaze obavijesti o latino tulumima, športskim događanjima, zajedničkim roštiljima i sl. Mladi rijetko kada provode u Hrvatskoj na Croaticumu tri godine, već je praksa da se nakon jednog do dva semestra vrate u Argentinu. U Hrvatsku dolaze u nekoliko navrata s prekidima od šest mjeseci do nekoliko godina. Preko ove društvene mreže druže se neovisno jesu li u Argentini ili u Hrvatskoj.

Kao i sve prethodne generacije naših sugovornika, tako i studenti, kada su u društvu ljudi koji znaju španjolski jezik, govore španjolskim. Sve govornike ovoga jezika iz zemalja Južne Amerike u kojima se on govori, smatraju Latinosima i na taj način iskazuju svoju simboličku različitost spram domicilnim Hrvatima i stvaraju neformalnu zajednicu Latinosa. Ove istaknute kulturne razlike ne stvaraju se kao posljedica izolacije određene zajednice, već obrnuto, njihova kontakta s pripadnicima drugih skupina, što dovodi do potrebe da se jasno odredi mentalna granica koja će “nas” odijeliti od “drugih”. Stoga se iz cjelokupnoga kulturnoga inventara “miskupine” izlučuju one simbolične označitelje koji su u najvidljivijoj opreci s elementima druge zajednice (usp. Cohen 1985: 12). Čak i oni koji su završili program Croaticuma, isticali su da im jako nedostaje ako čitav dan s nekim ne progovore španjolskim jezikom. Nije li upravo jezik jedan od najvidljivijih elemenata zajedničke kulture po kojima se jedna zajednica razlikuje od druge/drugih (usp. Smith 1991: 43).

Nakon prvih teškoća svi mladi su isticali brzu prilagodbu: „Trebalo mi je samo tjedan dana da se prilagodim... sviđa mi se... ja i sestra smo došle same. Čudno sam se osjećala. Kao kod kuće. Tu smo bile pet mjeseci. Studirala sam hrvatski na Croaticumu, poslije sam išla na more dva tjedna... Ja se nisam htjela vratit natrag, sestra da“ (P. G. r. 1981. 3. g.). Velik broj mladih želi produžiti boravak u Zagrebu s namjerom trajnog ostanaka. Većina smatra da su mladi i da će vidjeti što život tek donosi: „S jedne strane ne mogu to objasniti riječima, to je osjećaj neki. Meni je ljepše ovdje i to je to. Hrvatska je mala zemlja, neke stvari su ti jednostavne... čim sam našla posao, dobro sad nisam zadovoljna s poslom, ali svejedno... Za sad meni je to ovdje, za sad, ne mogu sad reći za stalno, se odlučiti za cjeli život jer mi je to puno“ (smješak) (ibid.). Kao razloge zašto žele ostati živjeti u Hrvatskoj isticali su opušteniji život, kratke udaljenosti, manje kriminala, sigurne noćne šetnje, činjenicu da mobitel mogu držati u kafiću na stolu za razliku od velikih gradova iz kojih dolaze. Djevojke su kao primjer navodile da u Argentini djevojka nikada ne bi u kafiću naručila žestoko alkoholno piće ako ne želi biti etiketirana kao pijanka.

Nakon završetka studija Croaticuma, odnosno pojedinih semestara, tijekom zimskih mjeseci mladi stanuju kod rodbine, poznanika ili zajedno iznajmljuju stan, a tijekom ljetnih mje-

³⁶ <http://www.facebook.com/latino.hr>, pristup 18. 2. 2012.

seci, u turističkoj sezoni, većina ih radi na jadranskoj obali. Svi su u Argentini završili fakultet. Ponekima su nostrificirane diplome, no tijekom naših intervjua nitko nije radio u struci. Svi ponešto rade: daju instrukcije iz španjolskog jezika, rade kao konobari, hostese, kuharice i sl. Dakle svi prolaze proces socijalno silazne društvene pokretljivost. Isticali su da je život nakon prestanka stipendije puno teži: „Sada je drugačije jer moram tražiti posao, teška situacija. Nije kako prije, samo je bila zabava i učenje... teže, ali vratila sam se, svidalo mi se i htjela sam pokušati“ (V. K. r. 1988. 3. g.). Unatoč tome što se i dalje druže s mladima iz Južne Amerike, nastoje upoznati što više domicilnih Hrvata. Tako se opaža da kod večernjih izlazaka prvi izbor nisu tematske latino večeri, već odlaze slušati rock i pop muziku u popularna zagrebačka okupljališta.

4. Zaključna razmatranja

Nakon ovoga kratkog prikaza fragmenata života Hrvata u Argentini te života Hrvata iz Argentine u Hrvatskoj, iskristalizirala su se dva paradoksa. Naime, boravkom u Argentini hrvatski iseljenici nastoje sačuvati hrvatski identitet na način da se druže u hrvatskim klubovima, unutar obitelji govore hrvatski jezik, prakticiraju hrvatske običaje, čitaju hrvatski tisak, po kućama imaju istaknute predmete iz Hrvatske... Dolaskom u Hrvatsku rade sve suprotno s naglaskom na fragmentima argentinske kulture i španjolskog jezika.

4. 1. Višestruki i hibridni identitet

Da je došlo do svojevrsne hibridizacije identiteta i kulturnih vrijednosti vidljivo je nakon povratka u Hrvatsku. Hrvati iz Argentine imaju zajedničku migrantsku prošlost, koja je obilježena španjolsko - hrvatskim bilingvizmom, određene životne navike stečene tijekom života u Argentini te iskustvo prilagodbe na život u Hrvatskoj. „Nekako to se dogodi, između jedno i drugo... ja mogu plakati za jednom i drugom himnom... ne možete zaboraviti da ste tamo rođeni, išli u školu, da imam prijatelje, da mi je bilo lijepo, da sam više živjela tamo nego tu... Moja mama, kad je došla posjetiti svoje sestre tu, bilo joj je jako lijepo i uživala je, a kaže kada se avion približio Buenos Airesu da je njoj srce počelo lupati. Nisi ni tu, ni tamo. Patiš za jedno i za drugo, (M. T. r. 1955. 2. g.).

Svi kazivači kazali su da bi idealno kada bi mogli šest mjeseci živjeti u Hrvatskoj, šest u Argentini te naglašavali ljubav prema obje domovine. Nakon osamostaljenja Hrvatske mnogi žive na dvije relacije, imaju dva doma, dva identiteta. Kako pisac predgovora piše na početku knjige *Hrvati u Argentini* o autorici Carmen Verlichak Vrljičak: „Podjednako Hrvatica i Argentinka, u istoj mjeri stanovnica Zagreba ili Krivodola kao i ulice Quintana ili Caffarene u predgrađu La Boce“ (De Vedia 2011: 8).

Zanimljiv primjer je navijanje jedne kazivačice na sportskom događaju kada su na suprotnoj strani bile ove dvije države: „Prije šest godina sam išla sa sestrom na tenis. Hrvatska je igrala Davis Cup protiv Argentine u Zagrebu u Domu Sportova. A mi smo bili pedesetak

Argentina koji smo navijali za Argentinu i stari tamo u Argentini su bili uvrijeđeni. Rekli su baki, mami i tati: Kako one mogu biti u Hrvatskoj, a navijati za Argentinu? Mi smo bile na novinama, sve (...) Mi smo navijale za Argentinu ... A tamo bih navijala za Hrvatsku³⁷ (P. G. r. 1981. 3. g.).

Sve navedeno potvrđuje teze norveškog antropologa Frederika Bartha koji smatra da kod istraživanja identiteta pažnju treba usmjeriti na one faktore koji vode pojedinca da se priklanja, izabire i pripisuje one posebnosti koje impliciraju njegov vlastiti identitet. Autor naglašava potrebu istraživanja raznih aktera u procesu oblikovanja granica među zajednicama i to u procesu distanciranja i identificiranja (1994: 19- 20).

4.2. Povratnička migracija i/ili imigracija u Hrvatsku?

Pratimo li prve godine života Hrvata u Argentini, uočavamo da su svi doseljenici prolazili proces socijalno silazne društvene pokretljivosti, nastojali se okupljati u hrvatskim klubovima, naučiti španjolski jezik... Usporedimo li njihove integracijske i adaptacijske procese s dolaskom mladih, odnosno treće i četvrte generacije migranata u Hrvatsku uočavamo iste prakse te potvrđujemo tezu Jasne Čapo da ih možemo samo „uvjetno zvati “povratnicima“ jer oni faktički *imigriraju* u zemlju svojih predaka a *ne vraćaju se* u zemlju svog rođenja ili nekadašnjeg života“ (2010:14). Dakako, jedina je razlika što su oni Hrvati. Svi kazivači imaju dvojno državljanstvo, argentinsko i hrvatsko. Dobitkom hrvatske domovnice³⁸ u konzulatu u Argentini dobili su hrvatske putovnice, a dolaskom u Hrvatsku osobne iskaznice, zdravstvene iskaznice, radne knjižnice.³⁹

Teoretičari povratničkih migracija najčešće navode tri razloga za povratak: 1. ekonomski i profesionalni razlozi, 2. domoljubni i socijalni, te 3. obiteljski i osobni (Toren prema Gmelch 1980, 142). Za prvu i drugu generaciju migranata najvažniji razlozi dolaska i/ili povratka su bili domoljubni, a za treću i četvrtu generaciju znatizelja, odlazak u egzotičnu lijepu domovinu predaka uglavnom omogućen stipendijom. Pri tom treba ponoviti da ovo nisu bile klasične povratničke migracije u rodno mjesto, već dolazak u etničku domovinu i njen glavni grad. Zanimljivo je da druga generacija političkih migranata, dakle srednje generacije koje su se uspjele preseliti zahvaljujući političkom angažmanu prilikom stvaranja hrvatske države, dolaskom u Hrvatsku doživljava socijalno uzlaznu društvenu pokretljivost, no s promjenama na političkoj sceni njihova djeca mahom se izjednačuju s ostalim mladim, velikim dijelom nezaposlenim Hrvatima.

Svi kazivači isticali su prednosti života u Hrvatskoj: bolju kvalitetu života, ugodniju klimu, mnoštvo parkova u velikim gradovima i lijepu prirodu, blizinu svega i sl. Nitko od kazivača

³⁷ Članak o ovom događaju objavljen je pod naslovom: *La hinchada gritó fuerte en Zagreb*, usp: <http://www.lanacion.com.ar/795772>, pristup 23. 2. 2012.

³⁸ Postupak dobivanja domovnice prema kazivačima bio je jednostavan: *Mi smo samo došli u ambasadu, trebali smo ponjet bakin krsni list ili neki papir kojim dokazuješ podrijetlo, mi smo čekali 6 mjeseci, a sad mislim da treba dvije godine. Sad je malo teže dobiti državljanstvo zbog ulaska u EU* (P. G. r. 1981. 3. g.).

³⁹ Srednjoškolsko obrazovanje se odmah upisuje u radnu knjižicu, a nostrifikacija fakultetske diplome čeka se oko godinu i pola.

koji su se odlučili na trajan život u Hrvatsku ne žali za takvom odlukom. Razlog između ostalog leži u trenutnoj gospodarskoj i političkoj situaciji u Argentini: „Neki anđeo čuvar nas je bacio tu. Na žalost, Argentina ne živi jedan lijepi momenat, socijalno i gospodarski... I tu (u Hrvatskoj op.a.), ako ima problema, još možemo reći da imamo bolju kvalitetu života nego tamo“ (M. T. r. 1955. 2. g.).

Ovo istraživanje pokazalo je da su socijalni kapital i migrantske mreže imale važnu ulogu prilikom donošenja odluke o preseljenju. Kod sve tri generacije imigranata vidljivo je stvaranje novog društveno socijalnog kapitala, prijatelji od prijatelja postaju dobri prijatelji. Sve ovo ujedno dovodi do nove simboličke zajednice Hrvata- Latinosa.

2. Studija slučaja

Milana Černelić

Biserka Jaramazović Čurković

Tradicijska obilježja zaručnog darivanja kao simbol identiteta bunjevačkih Hrvata

1. Uvod

Predsvadbena darivanja predstavljaju značajnu tradiciju bačkih Bunjevaca. Ta se pojava može pratiti u nekoliko faza: prema starijim izvorima, u kojima se manje više samo spominje bez detaljnih, pretežno ujednačenih i uopćenih opisa vrste i načina darivanja, prema novijim terenskim istraživanjima u Bačkoj i Zagrebu (1986. i 1997. godine) te najnovijim u Bačkoj (u travnju 2009. godina). Prethodna terenska istraživanja nisu bila ciljano usmjerena isključivo prema ovoj temi, pa prikupljeni podaci nisu uvijek dovoljno detaljni i potpuni. Najnovija istraživanja u 2009. godini ciljano su se bavila utvrđivanjem oblika i načina predsvadbenih darivanja i njihovih mijena tijekom 20. stoljeća do današnjih dana.

Na temelju podataka iz različitih izvora i vremenskih presjeka pokušat će se utvrditi njihove suvrstice kako u prošlosti tako i u novije vrijeme i danas te kontinuitet određenih elemenata predsvadbenog darivanja, njihove modifikacije kroz vrijeme i suvremene inačice.

2. O predsvadbenom darivanju prema starijim izvorima i istraživanjima osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća

Prema tradicijskom obrascu, osim darivanja na prošnji i zaručnicama, darovi su se nosili i u razmacima između prošnje i svadbe, a često su se vezivali uz dane oglašavanja svadbe u crkvi. Jedan od načina darivanja je pohođenje zaručnice i nošenje dara u kolaču, katkada i u jelu i piću. Drugi karakterističan dar je vjenčana odjeća i obuća, koju joj je dužan darovati budući svekar. Ponekad su ta dva oblika darivanja objedinjena, pa se darovi različitog sadržaja istovremeno donose isprošenoj djevojci. Spajanje tih dvaju običaja darivanja karakteristična je pojava za regionalnu bunjevačku skupinu u okolici Sombora, što su potvrdila tek istraživanja iz 1986. godine.¹ U tim je naseljima kao jedan od oblika predsvadbenog darivanja zabilježeno nošenje okruglog *pletelog kolača* djevojci, uz to se najčešće nosila i okićena boca rakije, a istom

¹ Černelić, 1986.

prigodom donosila joj se odjeća i obuća koju će odjenuti za vjenčanje. Sve te darove donosila je svekrva na *prsten* ili *rakiju* (zaruke). Drugi oblik darivanja u predsvadbenom razdoblju sastojao se samo od dara u kolaču, katkada i u pečenju i piću, kojega su donosili svekar i svekrva svake nedjelje kada su se naviještali svatovi u crkvi. Taj dar se u nekim mjestima višekratno nosio, bilo je uobičajeno da ga prvi put donese svekrva, a sljedeće dvije nedjelje izmjenjivale su se bliže zaručnikove rođakinje. Naziv za svekrvin dar u nekim salašarskim naseljima u okolici Sombora je bio *pogača* (Strilići) ili *kravalj* (Gradina, Lugovo, Nenadić), a za žene koje su naizmjenice donosile dar u kolaču *kolačare*. Prema tim kazivanjima u starija vremena nije bilo zaruka, već je mladoženjina rodbina izmjeničnim pohodima obilazila buduću nevjestu.

U okolici Subotice način darivanja u ovome razdoblju donekle se razlikovao. Također je potvrđeno prema starijim izvorima da se zaručnici slao kolač, katkada i pečenica, svake nedjelje kada se naviještalo vjenčanje. U pravilu su prvu nedjelju *snašu* pohodili svekar i svekrva s darom, a u ostale dvije nedjelje netko od bliže rodbine. Pojedini stariji izvori potvrđuju tu pojavu, ali povezano s posjetom mladoženjinih sestara i rođakinja, koje su došle po po buduću *snašu* da bi je vodile u crkvu. Momkova mati šalje svake subote djevojci po kolač; Szárics spominje i bocu medene rakije, a Erdeljanović još i nekoliko jabuka.² Ta je pojava pri novijim terenskim istraživanjima u ovom obliku potvrđena samo u Tavankutu: zaručnicu su naizmjenice svake nedjelje na navješćivanje vodile mladoženjine rođakinje sa svrhom da je upoznaju, a pritom su je i darivale.³ Sličan postupak zabilježen je u starijem opisu svadbenih običaja u Subotici. Po zaručnicu svaki put s bocom rakije namijenjenoj njezinoj majci po jedna rođakinja zaručnika, koju ona dočekuje i poljubi, a gošća je dariva novcem.⁴

U podunavskih Bunjevaca u Mađarskoj ovaj običaj nije potvrđen u ovome obliku, ali postoje određene naznake o nekim zajedničkim elementima. Tako su u Gari momkovi ukućani nosili djevojci kolač na zaruke (slično kao u Somborskom kraju), a jedan kazivač spominje da joj je mladoženjina sestra nosila platen kolač, ali nije precizirano kada se to čini. Taj su kolač dijelili među prisutne, koji su kušali po komadić tog kolača. U okolici Budimpešte nema podataka o takvoj pojavi, no možda se trag tome običaju može naći u podatku da je u Erčinu *kolač* naziv za sastanak na dan drugog oglašavanja u crkvi, a u Erdu su se istim nazivom označavale zaruke.⁵

U regionalne bunjevačke skupine u okolici Sombora, kako je već rečeno, nošenje svekrvina dara u kolaču na zaruke povezano je s običajem darivanja vjenčane opreme za buduću *snašu*. U Subotici i okolnim naseljima prethodno opisani običaj prema svim potvrđama u istraživanjima iz 1986. godine uvijek je bio odvojen od običaja darivanja snahe vjenčanom opremom. Dogovaralo bi se na *piću* (zarukama) što će momkova strana darivati djevojci od vjenčane opreme: *vinac*, *ruvo*, *cipele*, *sve što triba za vinčanje* (prema riječima Anice Balažević iz Tavankuta). U Đurđinu se odjeća budućoj snahi donosila na poseban sastanak prije vjenčanja.⁶

² Szárics, 1842., 869-872; 886-888; Ivanić, 1892, 196., 212; Antunović, 1858: 212. Iványi, 1891:196; Iványi, 1892:597; Erdeljanović, 1930., 325; Meznerić, 1938, 35.

³ Černelić, 1986.

⁴ Prčić, 1927:169.

⁵ Černelić, 1983; Deisinger (1952); Deisinger, 1952.; Deisinger, 1953.

⁶ Černelić, 1984.

O tome ima podataka i u pojedinim starijim izvorima. O kupovini ruha dogovaraju se dvije svatovske strane obično na zarukama. Pojednosti običaja u izvorima neznatno se razlikuju, a katkada ima i neizravnih podataka, no osnovni zajednički element obveza je svekra ili mladoženjine obitelji uopće da budućoj snahi kupe vjenčano ruho,⁷ Ponegdje se ističe i mogućnost da svekar daje novac za vjenčano ruho, umjesto da ga sam kupi.⁸ Erdeljanović navodi da djevojka još u predsvadbenom razdoblju kod svakog posjeta i sastanka s mladoženjinim rodnom dočekuje goste u svekrovom ruhu, a također obučena u to ruho ide na misu s mladoženjinim rođakinjama⁹. To bi značilo da je ruho trebalo ranije kupiti nevjesti, što bi podrazumijevalo i poseban dogovor o kupovini takvoga ruha još prije zaruka. Moguće je da je to jedna od suvrstica ove pojave s početka 20. stoljeća u podunavskih Bunjevaca. Za razliku od ostalih, jedan od članaka iz 19. stoljeća donosi nešto opširniji živopisan opis ovoga običaja te ga stoga iznosimo u izvornom obliku:

Pri kupovanju ruva pre svega se označi boltadžija, kod koga će se uzimati: da li kod gospodar Time, da li kod Kraljevića Marka (Joce Ostojića), da li kod Nacike ili kod Manojle? (Ovo behu pre 20-30 godina glavni trgovci): Kad se u tome slože, onda naređuju šta će se kupiti. Prvo je čurdija, koja će tako reći mladi za veka služiti. Ako je prijatelj gazda, to se razume sa zlatnim, ako ne, to će biti sa gombarskim gajtanom i skupocenim pervazom. Suknja, rekla, prusluk i ostalo razume se da mora biti od teške svile, jer zlo ako devojački rod ruvu zameri, ali još dvaput gore, ako đuvegija primeti, da mu je mlada lošije odevena od mlade starijega mu brata.

Kako se u dućan uđe, dućandžija odma pozna svoju mušteriju. Svekru se odma donese stolica i posluži se šljivovicom. Razmete se čitava bolta. Nepita se tu za cenu, nego što se mušteriji dopadne to se nemilice kroji. Ne pita, do duše, boltadžija ni za novce: ta on već poznaje čiča Stipana i Bartola, oni će to već izdovati, ako nikako drugčije, a ono će gospodar Toma, Joca ili Manojlo ocepiti 2-3 lanca zemlje, pa kvit račun ... Što mora biti, mora! Grdna bi bila sramota da je čovek gori od drugih, koji su od njega lošiji, ili koji su mu ravni.

Kad se ruvo kupi nose ga šnajci, da ovaj kroji i šije. Ako šnajca lepo udesi, ne vali i preko plaće, ne vali po koja vreća žita i koja kola slame, - ta takog đubreta ima na salašu vazdan.¹⁰

Taj je običaj poznat i u Bunjevaca u južnoj Mađarskoj. U Vancagi posebno ističu da joj je nekada *đuvegija* kupovao i cipele. Bogatije obitelji uz vjenčano ruho darivale su zaručnici i lanac s dukatima, a u Kaćmaru su se dogovarali da li će svekar dati novac za ruho ili će ga sam kupiti.¹¹

Oba ova običaja poznata su svim bačkim Hrvatima, dakle, i Šokcima, kao i šire u panonskoj zoni u Baranji, Srijemu i u Slavoniji. Zastupljeni su sporadično i u drugih skupina

⁷ Staniša, 1899; Bellosics, 1909; Rajić, 1920.

⁸ Prčić, Svadbeni običaji, 168.

⁹ Erdeljanović, 1930.

¹⁰ Knežević, 1881.

¹¹ Batinkov, 1977; Černelić, 1983. U bunjevačke skupine u Mađarskoj ove bi običaje tek trebalo detaljnije istražiti, op. p.

u Vojvodini, a traga im ima i među drugim bunjevačkim ograncima, kao i u nekim drugim krajevima na širem prostoru jugoistočne Europe.¹²

Ovdje predstavljani karakteristični tradicijski oblici presvadbenog darivanja, u novije su se vrijeme sačuvali u nekim specifičnim varijantama zaručnog darivanja. Zanimljiva su dva konkretna primjera zaručnoga dara: jedan je iz Lemeša iz sredine 20. stoljeća, a drugi i iz Subotice s kraja 20. stoljeća, koji pokazuju kontinuitet određenih tradicijskih elemenata u svadbenim običajima bačkih Bunjevaca. Oni se u nekim pojedinostima razlikuju, a u nekima se preklapaju te ukazuju na različite načine selektiranja tradicijskih obilježja, kao i na povezivanje elemenata iz više tradicijskih predsvadbenih sastanaka i njihovo stapanje u običaju zaruka. O ovim konkretnim primjerima dobivene su informacije u vrijeme pripreme izložbe *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca 1997./98. godine*.¹³

Primjer iz Lemeša odnosi se na zaruke Roze Budimčević iz Lemeša, čiji je zaručnik i budući muž Stipan Fratrić bio iz Sombora (porijeklom sa Salaša na Bezdanskom putu). Njezin zaručni dar iz 1956. godine sastojao se od *suvog kolača*, lijepje rumene jabuke s navezanim zaručnim prstenom, burmom i lančićem, boce likera s čašicama, koji se nosio u tkanoj torbi. Uz taj dar zaručnica je dobila i materijal za vjenčanicu i za haljinu koju će kao *snaša* odjenuti iza ponoći, a posebno od svekra još i novac za svadbeni vijenac i cipele, jer ih je željela sama izabrati. Ovaj primjer zaruka zanimljiv je stoga što su se u jednom običaju prepleli elementi više običaja. U somborskom kraju tijekom čitavog 20. stoljeća povezani su običaji darivanja zaručnice kolačem i vjenčanom opremom, a primjer iz sredine 20. stoljeća pokazuje da su u zaručnom daru objedinjeni i nekadašnji način nošenja darova u tkanoj torbi na prošnju. Zanimljivo je da je ovaj primjer kazivanja Roze Fratrić, koja je taj dar dobila, jedina potvrda nošenja dara na prosidbu u tkanoj torbi. To nisu potvrdila ni ranija terenska istraživanja (1986.), a niti najnovija (2009.). U ovoj inačici običaja, u zaručnom darivanju spojeno je i darivanje koje se nekoć prakticiralo o prošnji (jabuka sa zataknutim metalnim novcima, boca rakije, nakit).

Drugi primjer je zaručni dar iz 1996. Radoslava Peića Gavrana zaručnici Jasni Repac iz Subotice, koji se sastojao iz slijedećih darova: materijala za vjenčanu haljinu, bijele pregačice, materijala za haljinu koju će *snaša* odjenuti u ponoć, vezenih papuča, prstena i lančića, posložениh u bijelu satensku kutiju, zvanu *rozalija*, s čije su unutrašnje strane pričvršćene crvene *perlice* za *snašu* i *đuvegiju*, kojima će se okititi iza ponoći kada presvuku vjenčanu odjeću.

Ovakav izgled je *rozalija* počela poprimati u pedesetim godinama, a prijašnji nešto izmjenjeni naziv *rozolija*, *rozalija*, *rozulin*, *rakija*, označavao je ukrasnu drvenu kutiju prema nekim kazivanjima¹⁴ u kojoj su tzv. *rakijare* donosile dar pri prosidbi djevojke ili, pak, okićenu košaru tj. *kotarčicu* iskićenu *perlicama* i *pantlikama* (ukrasnim trakama).¹⁵ Sadržaj kutije je tom prigodom bio drugačiji: jabuka sa zabodenim kovanim novcem (zlatnim, srebrnim ili bakarnim –

¹² O tome vidi u: Černelić, 2007.

¹³ Černelić, 1998.

¹⁴ Černelić, 1984, 1986.

¹⁵ Prčić, 167.

ovisno o materijalnom stanju i imetku, *ataru*, obitelji), velika svilena marama, vezena i urešena *rojtama*, maramice, a ponekad i jedan ili dva niza dukata¹⁶. Uz kutiju ili košaru obavezan su dar bile i jedna ili dvije bočice slatke rakije, koja je nekad bila zameđena¹⁷. *Rozolijom* se nazivala i ukrašena bočica rakije, koja se nosila na dar tom prigodom, a ostali darovi nosili su se u maloju uređenoj košarici.¹⁸ U subotičkom kraju je u ovome suvremenom primjeru zaručnog dara izostao karakterističan prosidbeni dar: jabuka s novcima, no drugi elementi darivanja na prošnji pretopili su se u zaručni dar. Zaruke su u prošlosti bile zaseban sastanak zvan *piće*, na koji su dolazili *đuvegijini* rođaci da *zapiju divojku*.¹⁹

Darivanje vjenčane opreme također je bio zaseban običaj, o kojemu se obično dogovaralo na zarukama, a primjer zaručnog dara iz 1996. godine pokazuje da je vjenčana oprema i u subotičkom kraju postala dio zaručnog dara. Kao što je već rečeno, u Subotici i u okolici *pletan kolač* se ponegdje nosio na dar zaručnici u posebnim prigodama, koje su se obično vezivale uz dane navješćivanja vjenčanja u crkvi. Dijelovi običaja iz prošnje, zaruka i ostalih oblika pohođenja zaručnice sa svrhom darivanja održali su se do danas u izmjenjenom obliku i u običaju zaručivanja spojili su se elementi više tradicijskih predsvadbenih običaja, na različit način u dvije regionalne bunjevačke skupine.

Spomenuti zaručni darovi dobar su primjer održavanja kontinuiteta nekih tradicijskih elemenata predsvadbenog darivanja i njihovih modifikacija i načina preoblikovanja tradicijskih elemenata običaja te njihova uklapanja u suvremeni životni kontekst. I jedan i drugi, jedan noviji, a drugi nešto stariji, pokazuje zanimljivu selekciju određenih tradicijskih elemenata iz više različitih predsvadbenih sastanaka objedinjenih u zaručnom darivanju.

Primjer iz okolice Sombora ukazuje na kontinuitet održavanja zaruka, sličnog sadržaja kakav je bio tijekom 20. stoljeća, uz uključivanje elemenata darivanja iz prosidbenih običaja (nošenje dara u torbi, jabuka s novcima, prsten, lančić), koji su u međuvremenu izostali iz predsvadbene procedure. Treba naglasiti da je nošenje dara u torbi u ovom konkretnom primjeru zasad jedinstvena potvrda i za bunjevačku skupinu u okolici Sombora. Drugi primjer zaručnog dara iz Subotice također sadrži neke elemente prosidbenog darivanja: kutija zvana *rozalija* u kojoj se nekoć donosio prosidbeni dar (prsten, lančić), uz uključivanje drugih darova, koji su se u prošlosti darivali kao zasebni darovi, tako da suvremeni zaručni dar kumulira neka od značajnijih tradicijskih obilježja darivanja u predsvadbenom razdoblju uopće.

Osim opisa samih predmeta zanimljivo je ukazati i na odnos sudionika običaja prema predmetima koji su do nedavne prošlosti obilježavali ili još i danas obilježavaju prenošenu tradiciju. Roza Fratrić sjeća se svih detalja svojih zaruka i zaručnog dara. Predmeti koji su činili taj dar danas predstavljaju kućni inventar obitelji Fratrić, čuvaju se i koriste u svakodnevnom životu. U vrijeme pripreme izložbe *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca* 1997./98. tragajući za predmetima i sjećanjima na zavičajnu baštinu, preko tih predmeta i sjećanja saznali smo o detaljima zaručnih običaja iz mladosti Roze Fratrić. Zanimljiv je bio njezin pomalo omalovažavajući odnos

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ivanić, 101.

¹⁸ Usp. Sekulić, 1991.

¹⁹ Prčić, 168.

prije prema jednome od predmeta koji je bio dio toga dara, a to je bila tkana torba u kojoj se taj dar nosio zaručnici. U vrijeme naših dolazaka i istraživanja sa svrhom pripreme izložbe, zatekli smo tkanu torbu kao otirač na ulaznim vratima Rozinoga stana u Zagrebu. Nakon izložbe odnos prema ovome predmetu se promjenio, a za potrebe izložbe Roza i njezina majka torbu su posebno brižljivo očistile i rekonstruirale nam zaručni dar kakav je Roza primila od svojeg zaručnika 1956. godine. Drugi karakterističan zaručni dar *rozalija* posebno je poslan iz Subotice, kao jedini predmet na izložbi koji nije bio u posjedu Bunjevaca naseljenih u Hrvatskoj. Raspitujući se o običaju zaručivanja saznalo se za ovaj konkretan zaručni dar, koji je u vrijeme pripreme izložbe, bio primjer suvremenog zaručnog dara. Nastojanje da se taj predmet postavi kao izložbeni eksponat dovoljno govori o važnosti ovih selektiranih elemenata tradicijske baštine u suvremenim životnim situacijama. Ponajprije na temelju upravo ovoga zaručnog dara, moglo se pretpostaviti da je riječ o živoj tradiciji, jer su u zaručnim običajima bunjevačkih potomaka današnjeg doba zadržani određeni tradicijski elementi običaja njihovih predaka.²⁰

3. Rezultati istraživanja o predsvadbenom darivanju prema istraživanjima u 2009. godini

Na temelju ranijih potvrda očuvanosti pojedinih tradicijskih elemenata u zaručnom darivanju, uvelike različitih u somborskom i subotičkom kraju (pri čemu valja imati u vidu i vremensku razliku od četrdeset godina), zanimalo nas je koliko su takvi zaručni darovi danas prisutni u životu bačkih Bunjevaca, te su one bile izravan poticaj da se ta pojava detaljnije istraži i potkrijepi drugim primjerima njezine primjene i oblika tijekom 20. stoljeća sve do današnjih dana u somborskom i subotičkom kraju, s obzirom i na već ranije utvrđene razlike.²¹

Ta najnovija istraživanja o predsvadbenom darivanju u bačkih Bunjevaca, provedena u travnju 2009. godine, ukazala su ne samo na brojne suvrstice darova u tom razdoblju, već i na brojne predsvadbene sastanke na koje su se darovi nosili. Smanjivanjem broja takvih sastanaka tijekom vremena ti darovi se nisu prestajali nositi budućoj snahi, već su se preusmjeravali na neke druge sastanke i mnogi od njih kao takvi opstali su i u najnovije vrijeme. Prema starijoj literaturi ti su darovi sasvim uopćeno prikazani, bez preciznog određenja vrsta darova i njihovoga smještanja u vremenski i prostorni kontekst²². Na temelju tih istraživanja dobivamo širi uvid u dosad nedovoljno poznate podatke o tradicijskim oblicima darivanja kako u ranije

²⁰ Černelić, 1998:38.

²¹ Stoga je koautorica ovoga članka, Biserka Jaramazović provela istraživanja u bačkih Bunjevaca u lokalitetima somborskog (Gradina, Bezdanski salaši, Šikara, Sombor) i subotičkog kraja (Bikovo, Mala Bosna, Žednik, Pavlovac, Đurđin, Bajmok, Tavankut, Ljutovo, Subotica) u travnju 2009. godine. Prikupljena građa pohranjena je u Arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i u Arhivu Zavoda za kulturu Vojvodanskih Hrvata pod naslovom: Predsvadbeni pohodi i darivanje kod Hrvata-Bunjevaca Subotice i Sombora s okolicom.

²² Postoji priličan broj općih opisa svadbenih običaja Subotice ili subotičkog kraja u starijoj literaturi. Ti su opisi do te mjere unificirani, da se zapravo gotovo isti opisi višestruko dupliciraju. O tome više vidi u : Černelić, 2006.

tako i u novije doba. Budući da nas ovdje zanimaju određene vrste darova i njihovo značenje u konstrukciji identiteta bačkih Bunjevaca, nećemo detaljno prikazivati sve prigode u kojima su se darovi donosili. Nastojat ćemo utvrđene tradicijske darove smjestiti u njihov povijesni kontekst i pokušati pratiti njihovu opstojnost i modifikacije u suvremenom kontekstu. Na samo darivanje prije prošnje i pri prošnji osvrnut ćemo se nešto detaljnije, radi boljeg razmišljanja konteksta održavanja običaja u prošlosti i njegovoga transformiranja kroz vrijeme, budući da su se mnogi darovi kasnije postupno prenosili na druge prebivališta. U prvom redu kumulirali su se u zaručnom darivanju, koje vremenom postaje i jedini službeni sastanak, premda se ni to nije događalo ujednačeno i istovremeno u svim bunjevačkim sredinama. Vremenske razine tih promjena nije uvijek lako odrediti.

3.1. Darivanje djevojke prije prošnje

Prema ovim najnovijim istraživanjima potvrđeno je postojanje običaja ophođenja djevojačke kuće i prije prosidbe, koji se zvao *rakijare* ili *ići pitat*, a koji je bio karakterističan za ranije naraštaje, dakle, na početku 20. stoljeća i do tridesetih godina, za razliku od starijih izvora, prema kojima se ovaj običaj poistovjećivao s prosidbom.²³ Iskaz Klare Tikvicki iz Žednika o tom pohodu i darivanju, na temelju pripovijedanja svoje majke, koja je u njemu sudjelovala najbolje objašnjava kontekst i značenje svih ovih prebivališta običaja kojima se posebna pozornost posvećuje budućoj *snaši*, čija je uloga u obitelji u koju dolazi iznimno važna: *Nana je išla kad se njezin brat ženio. Donesu svilenu maramu, maramicu i jabuku. E, sad u čemu je to bilo, to ne znam... Žene se najlipče obuku što mogu – svila na svilu i išlo se na fijakeru il' na haptikama il' na taljigama- običnim kolima, lipo ofarbanim i udešenim – 'ko je šta im'o, zavisi. To su obično išle dvi udate žene, svakoja je bila onako da zna malo više divanit i da zna falit. Obadvi su bile u najbolju svilu obučene i dotirane, pa sve se dižu kad side i šire i namišćaju tu svilu. One donesu rakiju i počnu falit momka, imanje – koliko imadu lanaca zemlje, svinje i tako... To se divojka udaje već na to da zna da će morat tušta radit. A divojkini opet fale kako je divojka vridna i koliko imadu zemlje... Ako se slože divojkini, rakija ostane i onda svrše kad će bit piće.*

U svim je lokalitetima potvrđeno da su sudionici pohoda u pravilu udane žene iz mladoženjine obitelji – strine, ujne, zaove, ponekad tete (obično ne neposredno najbliže rođakinje), najčešće dvije, koje su bile vješte govornice i znale hvaliti momka i njegovu obitelj.

Darovi su redovito podrazumijevali bocu rakije, nerijetko s čašicama, koju djevojčina obitelj u slučaju odbijanja prilike vraća momkovo kući. Neki od kazivača navode i *rojtošku* maramu (Đula Tonković, Bikovo), svilene marame na glavu, maramice i jabuku (Katica Zelić i Klara Tikvicki, Žednik; Pere Matković, Pavlovac), a u Somboru se uz rakiju i čaše spominje i jabuka sa zadjevenim novčićima. Katica Marganić iz Bajmoka posjetitelje naziva *provodadžijama* i tvrdi da nisu nosili nikakve darove. I Jela Stantić iz Đurđina spominje *provodažije* koji u pravilu nisu nosili nikakve darove, za razliku od *rakijara* koji su nosili bocu rakije. Lozika

²³ I ovi podaci pokazuju da su stariji izvori pojednostavnjeno prikazali svadbene običaje i izjednačavali ih za sve bačke Bunjevce, bez iznošenja bilo kakvih mogućih razlika među njihovim regionalnim skupinama i između pojedinih naselja unutar iste regionalne skupine, a također se ne spominju pohodi koji prethode prosidbi.

Skenderović iz Ljutova tvrdi da su *rakijare* nosile isti dar koji se danas nosi u zaruke tj. *veridbu* – kutija – *rozalija* – u kojoj su ruho, vezene papuče i marama, te jabuka i boca rakije, dok Đula Tonković iz Bikova *rozolijom*, pak, naziva bocu rakije s čašicama. Verica Matković iz Bikova, navodi da je njezina mama imala *rakijere*, te da su joj oni donijeli drvenu kutiju u kojoj je bila velika plišana rađena marama s *rojtama* (no, potonja kazivačica tvrdi da su to zapravo bile zaruke njezine majke, a ne pohod koji prethodi prošnji).

Ovaj je iskaz zanimljiv, jer kazivačica istovremeno potvrđuje da su se već u vrijeme zaruka njezine mame, dakle, dvadesetih godina 20. stoljeća, darovi karakteristični za pohode prije prošnje donosili na zaruke. Da je bilo više varijanti kutija za darove svjedoči i primjer iz okoline Subotice – u pitanju je naizgled izoliran slučaj metalne kutijice u kojoj je pokojnoj Anici Jaramazović donešen dar 1946. g. O sadržaju i namjeni potonje se, nažalost, zna vrlo malo jer je sada u posjedu njezine kćeri.

U različitim kazivanjima susreću se četiri razvidno srodna pojma – *rakijare*, *rakijere*, *rozalija* i *rozolija*, te se mogu uočiti različiti oblici transponiranja ovoga naziva, kao i samih darova, kroz 20. stoljeće.

Zanimljiv je i motiv vraćanja rakije ako prilika nije po volji djevojčine obitelji – bilo je slučajeva kada je rakija bila iznimno žurno vraćena. Đula Tonković iz Bikova tako prepričava: *No, ima di je rakija prija stigla natrag nego oni što su stigli kući. Da budem iskrena, moja mama je baš tako dobila rakiju i kad je doš'o njezin najstariji brat kući s vašara – kak'a rakija, o'ma' najmladeg brata na konja i teraj s rakijom natrag. Nije bio zanimljiv i odneli rakiju natrag i nikom ništa – ostala divojka, os'o momak!* Pojedini su momci i po nekoliko puta bili odbijeni, dok im nije prihvaćena rakija. Kata Skenderović iz Bikova ilustrira potonje pripovijedanjem (ne)zgone strica svoga muža: *Jedan Stipanov stric se dugo nije mog'o oženit – stalno su mu cure vraćale rakiju, zato što je bio nevaljan i kavgađžija... Na kraju se oženio za jednu već stariju divojku od 30-ak godina. Jer kadgod si već zdravo rano bio matora divojka ako se ne udaš, a divanilo se da dok se ne udaju, sve su cure 18. godina – tako se divanilo...*

3.2. Darivanje na prošnji

Prošnja je potvrđena u svim lokalitetima, ali s tom razlikom da se ponegdje javlja kao samostojeći pohod, a ponegdje ona objedinjuje i dogovor te zaruke. U kazivanjima ju je često teško odijeliti od zaruka i od *rakijara*. Primjerice, Pere Matković iz Pavlovca tvrdi da su *rakijare* zapravo već isprosile djevojku, a slična preklapanja se mogu uočiti i u kazivanju Katice Marganić iz Bajmoka. Ovi iskazi potvrđuju da su se običaj *rakijara*, prošnje i zaruka vremenom presložili i da se gubi jasna granica među njima.

O vrsti darova prilikom pohoda prošnje iskazi kazivača su se bitno razlikovali, čak i ako se radi o približno istom razdoblju. Ima slučajeva kada prosac ništa nije donio u kuću djevojke – kao primjerice na zarukama Ilke Tonković iz Male Bosne, (1951.), gdje su tek nakon prosidbe ona i momak išli u grad kupovati burme, ili u slučaju Đule Tonković iz Bikova (1963.) koja je imala dva susreta prilikom prošnje: prvo ju je momak došao isprositi sam, praznih ruku, pa je

tek kasnije došao s burmom i zaručničkim prstenom. U većini slučajeva djevojka bi tom prilikom dobila burmu – Kata Skenderović (Bikovo, 1951.), Jela Stantić (Đurđin, 1961.), a Pere Matković iz Pavlovca (1962.) donio je i bombonjeru; Kata Zelić (Žednik, 1969); ili zaručnički tj *verenički* prsten – Lozika Skenderović (Ljutovo, 1958.), Irena Tikvicki (Žednik, 1964.), Marija Paštrović (Gradina, 1971.), Kristina Vuković (Bezdanski salaši, 2006.), a Ruža Ivković Ivandekić s Bikova (godina) dobila je i zlatan broš u obliku slova R. Ponekad bi djevojka prilikom prošnje dobila oba prstena – i zaručnički i burmu: primjerice, Krista Čović (Đurđin, 1946.) i Đula Tonković (Bikovo, 1963.). Dogodilo se da je prsten dobila tek na zaručama: Verica Matković iz Bikova (1958.) je tako za prošnju dobila samo cvijeće, a burmu i zaručnički prsten tek na zaručama. Potonje potvrđuje i Katica Marganić iz Bajmoka (1964.), koja kaže da se zaručnički prsten nosio tek u *veridbu*, a burma na samom vjenčanju. Prema kazivanjima Klare Tikvicki iz Žednika nekad davno se burma i općenito zlato nije nosilo – njezina majka 1927. g. tako nije ništa dobila. Ako bi koja djevojka već imala svoj prsten, vjenčala bi se s njim.

Tradicijom propisani darovi nosili su se pri prošnji na početku 20. stoljeća. To je nekoć bila tzv. *rozolija* koja se, po riječima Katice Zelić iz Žednika sastojala iz plišane marame, novaca, zlata. Pere Matković iz Pavlovca potvrđuje običaj nošenja darova u obliku svilene marame i jabuke, dok za kolač i rakiju tvrdi da su se nosili tek u *veridbu* tj. zaručke. I Katica Marganić iz Bajmoka pod *rozolijom* podrazumijeva okićenu *kotaricu* (košaru) s bocom rakije, jabukom u kojoj je za djeven dukat, vezenom maramicom i crvenom *rojtoškom* maramom (koju *cura* stavlja na glavu kao znak da će postati žena). Ovakva *rozolija* se može i odbiti, a u tom slučaju se ona vraća momkovoj kući po tetki ili strini. Potonje kazivanje je zanimljivo, jer se jasno prepliće s pohodom *rakijara* koji prethodi prošnji te ukazuje na razlikem u značenju *rozolije* u vremenu i prostoru.

Naime, u Somboru i okolici kazivači nisu čuli za *rozoliju*, premda i ovdje momkovi roditelji nose prilikom prosidbe djevojci kutiju (u novije vrijeme *kofler*) obloženu svilom u kojoj je ruho za mladenku – bijelo i crveno, svilene *atlaske* marame, boca rakije i tacna sa šest čašica – sve to zakićeno novcem i ružmarinom. Julijana Kekezović iz Sombora dodaje da je nekoć svekrva nosila i jabuku sa zabodenim kovanicama. Zanimljivo je da kazivači u ovome kraju nisu potvrdili nošenje prosidbenih darova odn. zaručnih u novije vrijeme, u tkanoj torbi, u kakvoj je zaručni dar dobila Roza Fratrić iz Lemeša od zaručnika s Bezdanskih salaša.

Za razliku od subotičkih, somborski kazivači poznaju još jedan običaj uzvratnog darivanja prilikom prošnje – djevojka *daje marame* momku – u kutiji ili *kofleru* obloženom svilom i izvana i iznutra (za razliku od svekrvina *kofera* koji je obložen svilom samo iznutra). Unutra se nalaze njezine marame, maramice – ženske i muške, i obično tri košulje za mladoženju od kojih jedna mora biti bijela – za vjenčanje, a jedna je za *veridbu*, te kravata. Na poklopcu iznutra nalazi se mladenkina fotografija, a izvana je okićena cvijećem, ružmarinom ili *esperatusom*. To predstavlja zalag da će se *cura* udati za momka i prvi predmet iz njezina vlasništva koji stiže u mladoženjinu kuću.

Takva kutija je često bila predmet hvale – *znao bi se onda posli svekar falit po sokaku s tom kutijom koju je njegov sin dobio od snaje. Nediljom posli podne su žene sidile na sokaku, a on bi iš'o od žene do žene i pokaziv'o svima kutiju* (Emilija Dorotić, Šikara). No, dogodilo bi se i da se djevojka predomisli, pa onda šalje tete i strine po marame u momkovu kuću, a poslije te iste marame da drugom momku. Ovaj se običaj danas iznimno rijetko održava, ali je sačuvano živo

sjećanje na njega. Kristina Vuković iz Bezdanskih salaša jedina je među svojim vršnjakinjama iz okolice koja se pridržavala mnogih tradicijskih elemenata u predsvadbenim i svadbenim običajima prilikom vlastite udaje.

Somborske kazivačice (Emilija Dorotić i Julijana Kekezović) dodaju kako su se često prošnja i zaruke održavale istovremeno. Marija Parčetić i Kristina Vuković iz okolice Sombora, pak, tvrde da se danas kutija s darovima i rakija nose u zaruke, budući da nema više tradicionalne prošnje. Dakle, prošnja se preslojila sa zarukama i više ne postoji u svojoj izvornoj varijanti – što je sudbina još mnogih drugih negdašnjih predsvadbenih običaja.

Prošnja je običaj koji se pod različitim nazivima u pojedinim lokalitetima prakticirao većinom u prošlosti, ipak i danas u pojedinim kazivanjima nalazi potvrdu. Tako su primjerice, Kristinu Vuković (Bezdanski salaši) prilikom prošnje 2006. skupa s momkom pohodili i njegov brat i sestra. No, u većini slučajeva, u novije vrijeme momak sam obavlja prošnju. Podaci o njezinu održavanju i u današnje vrijeme, uz sve spomenute vrste pohoda prije prošnje i same prošnje, ukazuju da je varijacija bilo kako u prošlosti tako i u sadašnjosti, kada, što se sa izvjesnom sigurnošću može reći, najvažniji predsvadbeni sastanak ipak postaju zaruke i darovi koji se tom prigodom donose.

3.3. Sastanci između prošnje i zaruka

Pojedini kazivači spominju i poseban sastanak između prošnje i zaruka: *dogovor*, *rukovanje*, kojima je svrha prvenstveno bila dogovor o zarukama i djevočinom mirazu, koji se većinom održavao u ranije vrijeme, rijetko se zadržao do najnovijeg vremena (pretežno do druge polovice 20.st. – izuzev primjera Kristine Vuković koja se udala 2006.), potvrdu za isti nalazimo najčešće do 80-tih g. 20.st. pod nazivom *dogovor*). Kontinuitet ovog pohoda, skupa s mnogim drugim tradicijskim elementima, prekinut je na nekoliko godina kod većine obitelji nakon Drugog svjetskog rata iz očitih razloga sveopće ekonomske krize. Tom prilikom momkovi roditelji (rjeđe i mladoženja i brat, i zaova i djever – prema Mariji Paštrović iz Gradine) dođu u djevočinu kuću, nerijetko na večeru, te se u miru upoznaju s *preteljima*. Uglavnom se ne bi donosili nikakvi darovi prigodom *dogovora*, nego bi samo domaćini pripremili piće i jelo ili makar kolače da počaste *pretelje*. Lozika Skenderović iz Ljutova kaže da je u dar nosio tko je što imao – njoj su svekar i svekrva donijeli grožđa; a Katica Matković iz Tavankuta kaže da su ona i njezin muž kada se njezin sin Slavko Matković (Mala Bosna/Subotica) ženio 1980. godine odnijeli čaše i maramice na dogovor *preteljima*. Ruža Ivković Ivandekić iz Bikova je također dobila čaše za vino i tacnu. Katica Marganić iz Bajmoka tvrdi da se nije ništa nosilo, nego bi nazdravili s *rozolijom* (svekrovom rakijom) koja se tom prigodom prvi put otvara. Po riječima Kate Zelić iz Žednik na *dogovor* su se nekad nosili plišana marama, zlato i novci.

Opis *dogovora* Marije Paštrović iz Gradina uvelike podsjeća na običaj darivanja kod zaruka – momkovi roditelji bi donijeli ukrašenu rakiju, tacnu i čašice, potom cvijeće, zlatan nakit, satensku kutiju s materijalom za vjenčanicu i kompletnom opremom za mladenku – donje rublje, čarape, cipele, crvene papuče i crvenu pregaču. Premda ima slučajeva kada ni sami kazivači nisu mogli razgraničiti predsvadbene pohode, jer su neki doista slični (*dogovor* često nalikuje prošnji ili zarukama), Marija Paštrović je spremno ustvrdila da se gore opisani običaj

darivanja vezuje upravo uz *dogovor*, a ne uz zaručke Nadalje, potonja kazivačica spominje još jedan specifičan susret *pretelja*, koji drugi kazivači nisu spomenuli – u nedjelju nakon subotnjeg dogovora, nakon mise, djevojčina i momkova šira rodbina sastaju se i skupa odlaze na ručak (u restoran), što je dodatna prilika za *pretelje* da se поблиže upoznaju. Ove potvrde posebnog sastajanja nedjeljom nakon mise zanimljiva su suvremena inačica sastajanja i posjećivanje zaručnice u vrijeme naviještanja vjenčanja.

3.4. Zaručni darovi

Najvažniji pređsvadbeni sastanak postale su zaručke, koje se nazivaju *veridba* ili *piće*, kada se ide *zapat divojku* – kako se još govorilo u okolici Subotice. Danas je od postojećih sinonima zadržan samo naziv *veridba*, što je ujedno i jedini naziv ovoga sastanka koji se javljao u okolici Sombora. Tako i darovi postaju važan faktor i sve su raznolikiji. I u subotičkom kraju vjenčana oprema postaje važan dio zaručnog dara. Obavezni darovi su bili: rakija i šest čašica na tacni (iz kojih se nazdravlja s tom rakijom da se djevojka *zapije*), kompletna oprema za mladenku složena u kartonskoj kutiji obloženoj svilom (bijela, roza ili plava, jedna ili više) koju najčešće zovu *rozolija* ili *rozalija* (premda Đula Tonković iz Bikova *rozolijom* naziva bocu rakije i čašice u kutiji), ili u *koferu* obloženom svilom iznutra (danas u Somboru i okolici umjesto kartonske kutije). Takav je *kofer* obložen svilom dobila i kazivačica iz okoline Sombora Kristina Vuković 2006. g.

Zanimljiv primjer kada svekrva budućoj snahi na zaručkama daruje 3 kutije pune darova – bijelu, roza i plavu (budući da ih je svekrvina sestra sama pravila) nalazimo kod kazivačice Ruže Ivković Ivandekić iz Bikova.

Pod opremom koja se slaže u zaručnu kutiju odnosno *kofer* podrazumijevaju se čarape, donje rublje (koje se u daljoj prošlosti nije kupovalo), pregača, materijal za ruho (u starije doba i za vjenčano ruho, ne nužno bijelo, iako se često vjenčano ruho kupovalo i naknadno), drugi materijal za crveno ruho (za *okrećanje* u svatovima), materijal za ruho koje će mladenka nositi u prvu nedjelju nakon vjenčanja (Jela Stantić, Đurđin). U Somboru i okolici još se pazi da je u *koferu* paran broj materijala. Važan dar su vezene tj. *rađene* papuče, cipele, svilene *atlaske* marame, kašmirske ili *delinske* marame, kao i svilena marama za prvu nedjelju nakon vjenčanja (Jela Stantić, Đurđin), maramice, ponekad i velika *rojtoška* marama, a u starije doba i jabuka ukrašena mašnjama, na koju bi nerijetko bio privezan i zaručnički prsten (Đula Tonković, Bikovo). Ako je momak iz dobrostojeće, *gazdačke* kuće – zaručnica dobije i zlato, obično dukat (mada je potonje često izostalo iz ekonomskih razloga), a u novije vrijeme ogrlicu i narukvicu ili broš. Ako djevojka ranije nije dobila prsten i/ili burmu, onda bi ih dobila sada.

Zaručne kutije su se u okolici Subotice naručivale i kupovale u butiku za opremu za mladenke ('Cvečara i butik za nevjeste' *Princess*) u Rudićevoj ulici, koja postoji od 1950. godine sve do danas na istoj lokaciji.²⁴ U njegovoj se ponudi i danas mogu naći vrlo slične kutije oblo-

²⁴ Mogućnost nabavke izrađene zaručne kutije u takvoj specijaliziranoj trgovini ukazuje na komercijalizaciju i uključivanje tradicijskim elementima u ponudu suvremene vjenčane opreme; bilo bi zanimljivo istražiti kako i kada je započela prodaja ovakvih kutija i da li je upravo trgovačka ponuda utjecala na njihov izgled (ili je put možda bio obrnut), s obzirom da je u daljnjoj prošlosti izgled zaručnih kutija bio drugačiji. Zbog odbijanja prodavačice nije bilo moguće fotografirati izlog trgovine ili kutija koje su trenutno bile u ponudi.

žene svilom složenom na *falte*, različitih boja, veličina i oblika – od onih klasičnih četvrtastih, do okruglastih i srcolikih, što je očiti pokazatelj da i dalje postoji potražnja za njima. Osim u butiku, zaručne kutije se u današnje vrijeme mogu naručiti od bunjevačkih žena, koje ih same izrađuju. Đula Tonković iz Bikova jedna je od žena koje su zaručne kutije same izrađivale, no, samo za po potrebe svojih bližnjih. O njezinoj dovitljivosti i snalazljivosti svjedoči i način na koji je samostalno pravila prvu zaručnu kutiju 1968. g.: *Ja sam mojoj braći i svojim sama pravila – jedno 10-12 kutija sam napravila. Šila sam, pa nabirala svilu. A prvu kutiju sam pravila bratu koji se oma posli mene ženio. Al nisam tila nikom kazat', jer ako ne uspijem, onda će me sekirat'... A brali se kuruzi, a ja kad oni odu leč, ja onda pravim kutiju. Gledala sam s ove moje, pa sam je tako pravila. Al ipak je moja bila puno čvršća. Lipila sam je od tista, do ujutru se osuši i onda sutra uveče nastavim. Jer di sam ja onda bila do grada da kupim lipilo, nego sam se snalazila kako sam znala – malo brašna i vode i eto to se skori. Al onda nije bila iznutra svilena, već je bila od platna, od postava, a spolja je bila svila. Dotična je kazivačica i sama za zaručke dobila od svekra i svekrve opremu u svilenoj roze kutiji, a izradila ju je njezina zaova.*

Još jednu neobičnu, puno manju, svilenu roze kutiju spomenuta kazivačica je dobila za zaručke od svoje *baba-strine* (supruge očevog strica), a u njoj su bile maramice. Ovaj je primjer, po svemu sudeći, izoliran slučaj koji nije bio uobičajen.

Pojedini kazivači ističu razlike u vrsti darova na nekadašnjim i suvremenim zarukama. Kazivačica Katica Marganić iz Bajmoka navodi da se nekad nisu nosili kolač i rakija u zaručke. Ista kazivačica spominje da je i djevojka darivala mladoženju košuljom, džepnom vezenom maramicom i *pošom* (kravatom) u svilenom kutiji, što podsjeća na somborski običaj *davanje marama* (s razlikom da se potonji prakticira prilikom prošnje).

Svekrva bi donosila tortu, a nekad je to bila pogača 'u slatko', prema Loziki Skenderović iz Ljutova i Pere Matkovića iz Pavlovca. Krista Čović iz Bikova je, primjerice, dobila dvije torte – jednu od svekrve, drugu od jetrve. U somborskom kraju specifičan zaručni dar je pleteni slatki kolač *kravalj* (potvrđen i u prethodnim istraživanjima) ili *divojački kolač*. U novije se vrijeme češće nosi torta, a ponegdje se nosi i torta i kolač.

Običaj darivanja buduće mladenke novcem i dalje se zadržao. Svi gosti ju daruju novcem, a posebno najbliži – svekar i svekrva. Tako se Lozika Skenderović iz Ljutova prisjeća svojih zaručaka iz 1958. godine s riječima: *Kad sam poljubila svekra i svekrovu, onda je većinom tako bilo da najveće novčanice što postoje, to se da.. Jer nije bilo dvoji' novaca, k'o danas... I ako je svekar pušio, pa ako zapali cigaretlu onda je red da dariva, ako nalije čašu ako je žedan, onda opet dariva snašu, a snaša posli iz ti' novaca kupi svima njima darovinu..*

Pojedini kazivači ipak tvrde da se *oprava* za nevjestu – ruho, vijenac, cipele i čarape – kupovala nakon zaručaka tj. *dogovora*, što je bilo karakteristično za ranije razdoblje u subotočkom kraju. *Oprava* je u slučaju Jele Stantić uključivala i kaput sa 'striganom (točnije *astraganom* tj. finim i skupocjenim krznom s kovrčastom vunom dobivenom od mladih janjaca) te rukavice, jer se uvijek *gledalo da muška strana ne škrtari* (Jela Stantić, Đurđin). Prema riječima kazivačice Đule Tonković iz Bikova na zarukama je bilo i situacija kada se *pretelji* nisu mogli dogovoriti oko mladenkine oprave: *bilo je slučajeva di se pretelji na štrupandlama (podvezicama) razidu – ako pretelji to tvrde da neće kupit, pa se natežu – al' to je samo jedan inat*. Običaj pogodbe na zarukama živo opisuje i Klara Tikvicki iz Žednika, pripovijedajući slučaj svoje majke: *U piću se*

pogode i zapne se ako neće da kupe snaši ruvo i sve što njeni traže... Bačo i nana kad su se upoznali, njezin svekar je kaz'o, ne treba žalit, već sve će dat šta snaša ište. A majka zapela za niku plišovu otunku – kaže ona još taku nema. I dida onda – nek' je tako: bio je silan... A nana nije smila ništa kast – čutite Vi, jel štogod. To je bilo '27.

3.5. Darivanje zaručnice nakon zaruka

Zanimljivi su i pohodi zaova budućoj nevjesti nakon zaruka, nedjeljom za vrijeme naviještanja vjenčanja u crkvi, te njezino vođenje na misu, koje kazivači ističu kao običaj koji se prestao prakticirati. Spominju pritom i zanimljivu pojedinost vezanu uz vjenčanu opremu buduće snahe. Nekada je tri nedjelje nakon mise svećenik naviještao vjenčanje mladenaca i na tu misu djevojka bi išla u pratnji svojih udanih zaova. One bi došle po nju, odvele je i vratile doma nakon mise. Kazivači koji se sjećaju dotičnog običaja tvrde da se on više prakticirao u gradu nego na salašu, iz čisto praktičnih razloga, jer je na salašu daljina predstavljala prepreku. Tako Pere Matković iz Pavlovca kazuje da su salašari najčešće išli samo jednom, a *varošani* i više puta.

Na misu se išlo ili u lokalnu crkvu ili češće u *varoš*, a poslije mise bi se zaove prošetale (korzom) sa svojom budućom snahom da ju pokažu svijetu, jer su je tada već svojatale, ili pak s ciljem da se bolje upoznaju sa svojom budućom snahom. Pere Matković pak tvrdi da su zaove mladenku vodile u crkvu da je pokažu svijetu, ali i da se pokaže njezino vjenčano ruho. Naime, djevojka je već tada oblačila vjenčano ruho, koje do polovice 20. st. najčešće još nije bilo bijelo (primjerice, njegova majka je 1920. godine kada se udavala imala tamno-ljubičastu svilu) – ali naravno bez vijenca. Ove potvrde ukazuju i na varijantu darivanja buduće nevjeste vjenčanom opremom još na prošnji. Zanimljiva je činjenica da su tek pedesetih godina 20. stoljeća *snaše* počele učestalo nositi *bila ruva*, što prije nikako nije bio slučaj (osobito u poslijeratnim godinama kada su se mladenke snalazile na razne načine – neke su nosile svoja stara *ruva*, neke bi posudile tuđe, a rijetki su počeli s trendom bijelih vjenčanica početkom 1940. godine (poneki još i polovinom tridesetih – jedan takav primjer je iz okolice Subotice s početka četrdesetih godina: mladenci Katica Ivković i Grgo Merković).

Osim što potvrđuje običaj pohoda zaova nevjesti s početka 20. stoljeća, čijom prilikom zaove vode potonju u crkvu, pripovijedanje Jele Stantić iz Đurđina ujedno ilustrira i negdašnju poslušnost mladih pri prihvaćanju roditeljskog izbora bračnog partnera. Naime, kazivačica donosi priču iz 1907-1908. g.:

Jedna majka je pripovidala – bila je jako lipa žena, al' se nije udala i onda će ju udat, u dogovoru, a nije vidila đuvegiju. I onda su prve nedilje posli pića došli da je vode u crkvu. Kad su izašli iz crkve – pitaje je drugarice i sestre koje ti je đuvegija, a njoj kad su pokazali 'ko je, ona se osramotila – on bio mali, bili, gadan – znam čovika... a ona što je vidila najlipšeg i najvišeg momka, ona na njega pokazala, pa su joj se sve divile. A ono na kraju bio taj mali, bili. Al' udala se za njega i lipo su živili...

4. Zaključna razmatranja

Svi navedeni primjeri pokazuju veliku varijabilnost u predsvadbenih sastanaka, kao i u darivanja koja se pritom prakticiraju. Razlike se mogu pratiti kako na sinhronijskoj tako i na dijakronijskoj razini, što ukazuje na postojanje određenih običajnih obrazaca, ali i na dinamiku običajnih praksi, koje su se kroz svoje brojne varijacije u prostoru (uže područje bačkih Bunjevaca somborskog i subotičkog kraja) i vremenu od početka 20 stoljeća održale do današnjih dana te, selektiranjem specifičnih značajki određenih oblika darivanja, pokazale opstojnost pojedinih tradicijskih obilježja koja, uklapanjem u suvremenu životnu praksu, postaju markeri identiteta njihovih nositelja.

Zaruke su postale na taj način ključni predsvadbeni sastanak, koji se i nadalje održava, pa tako sve do današnjih dana sadrži određene tradicijske elemente, koji se tiču obiteljskog života i običaja, poput nekih drugih tradicija koje se prakticiraju u suvremenim uvjetima, vezanih uz godišnji ciklus običaja, kao što je obilježavanje *materica*, priprema *pletanog kolača* i *božićnjaka*, uskrsnog polijevanja, da spomenemo samo one najprepoznatljivije u užoj lokalnoj zajednici, isto tako prepoznatljive kao marker njihovoga identiteta i od strane drugih skupina u vlastitoj sredini, ali i šire. Takvi se tradicijski elementi mogu smatrati selektiranim markerima identiteta bunjevačkih Hrvata, koji se više vezuju uz obiteljske i rodbinske svetkovine, za razliku od nekih drugih poznatijih i istaknutijih simbola njihovoga identiteta, kao što su *dužijanca* i *prelo*, koji su poprimili obilježja društvenih javnih manifestacija.

Kada govorimo o identitetu najčešće imamo u vidu predodžbe koje zajednice stvaraju o sebi i drugima i simbole kojima označavaju svoju različitost. Pritom moramo imati u vidu dva aspekta promatranja: objektivni i subjektivni. *Objektivni podrazumijeva niz različitih elemenata kulture (tzv. objektivni sadržaj kulture) koji se mogu smatrati pojedinačnim/individualnim izrazom kulturnih obrazaca članova jedne etničke grupe. Subjektivni podrazumijeva osjećaj i svijest o pripadnosti etničkoj grupi i značenje što ga ta pripadnost ima u vrijednosnome sklopu svakoga pojedinca ponaosob* (Grbić 1994: 45). Kad je riječ o hrvatskoj etničkoj grupi Bunjevci u Bačkoj, njihov etnički i kulturni identitet podjednako su važni. *Suvremene koncepcije vežu etnički identitet uz pojam društvene grupe, ukoliko po tim pojmom podrazumijevamo određenu društvenu strukturu koja je združena na osnovi biološke povezanosti ili nekih drugih posebnih društvenih odnosa, a kulturni identitet uz tradiciju, ukoliko pod pojmom tradicije shvaćamo akumulirano kolektivno iskustvo neke grupe (ekološko, prostorno, političko, religijsko, estetsko, kao i iskustvo vezano uz interakcije s drugim grupama) ... Cjelovitost kulturnoga pa i etničkoga identiteta osiguravaju zapravo brojni ekonomski, politički, društveni, psihološki i drugi mehanizmi koji usmjeravaju selekciju i izbor onih elemenata kulture koji postaju označitelji etničkoga identiteta* (Grbić 1994: 29). Da li će više doći do izražaja jedan ili drugi aspekt identiteta ovisi o sredini i o situaciji, dakle, o okolnostima u kojima se ispoljava. Bački Bunjevci izražavaju ne samo kulturni, nego i svoj etnički identitet, preko objektivnog sadržaja kulture, preko prepoznatljivih markera osobitosti svojega tradicijskog nasljeđa u multietničkom okruženju u kojemu žive. Pritom se identitetska opozicija **mi** i **oni** ne ispoljava samo spram drugih etničkih i konfesionalnih zajednica, već i spram drugih skupina s hrvatskim predznakom. Prikaz raznolikosti predsvadbenih običaja u njihovom tradicijskom i suvremenom rakursu, kao i njihova opstojnost i specifični oblici njihove modifikacije primjer su ispoljavanja identiteta selektiranjem objektivnih sadržaja

kulture (kulturni identitet). Ujedno je selektiranje specifičnih elemenata njihovoga kulturnoga nasljeđa izraz pripadnosti hrvatskoj etničkoj grupi Bunjevaca (po čemu se razlikuju od nekih drugih hrvatskih etničkih grupa) i njihove prepoznatljivosti u multikulturnoj sredini u kojoj obitavaju (etnički identitet).

Literatura

- Acemoglu D. & Johnson S. & Robinson J. A. (2001). "The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation". *The American Economic Review*, Vol. 91, No. 5, 1369-1401.
- Ali tagliate. Parole di un libro incompiuto. / Podrezana krila. Riječi nedovršene knjige. In ricordo di Agostina Piccoli. / U spomen Agostine Piccoli.* 1999. Vasto: Arte della stampa.
- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
- Anderson, Benedict. 2003. „The nation and the origins of national consciousness“. U: *The Ethnicity Reader*. Ur. M. Guibernau, J. Rex. Cambridge: Polity Press, str. 43-52.
- Antić, Ljubomir. 1988. "Osnovne značajke hrvatskog iseljeničtva u španjolskoj Južnoj Americi do prvog svjetskog rata", *Migracijske teme* 4, 413-437.
- Antić Ljubomir. 1991. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost; Institut za migracije i narodnosti.
- Antić, Ljubomir. 1992. *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Antić, Ljubomir. 1995. "Opće značajke hrvatskog iseljeničtva u Južnoj Americi", *Hrvatska - Latinska Amerika danas*, Zagreb: Hrvatsko latinsko-američki i iberski centar, 37-42.
- Antunovics József, A szabadkai dalmata népszóokások, rövid történeti ismertetéssel, *Házank* 1/2-3, 1858, 203-215.
- Babić, Dragutin. 2011. „Sociodemografska struktura, nacionalnomanjinski identiteti, socijalni kapital“. U: *Nacionalne manjine u Zagrebu*. Zagreb: Plejada, str.205-254.
- Babić, Antun. 2012. „Grad u kome Hrvati uživaju golem ugled i poštovanje“. *Matica časopis iseljenika Hrvatske* 4, str. 23-25.
- Balatinac, Stipan. 2007. „Kad čuje zvona subotičke katedrale, obuzme je tuga“. *Hrvatski glasnik* 14, str. 14.
- Balaž, Joško. 1993. „Viera a jezik“. U: *Hrvatsko etnikum v Devinskem Nuovom Seli. II zbornik*. 1993. Bratislava: Etnografska skupina Hrvatskoga kulturnoga društva, str. 42-43.
- Banac, Ivo. 1992. *Protiv straha*. Zagreb: Slon.
- Banks, Markus. 1996. *Ethnicity: Anthropological Construction*. London, New York: Routledge.
- Banovac, Boris. 1998. *Društvena pripadnost, identitet i teritorij*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Banović, Branimir. 1990. "Potisni i privlačni faktori u iseljavanju iz Hrvatske u Australiju od konca 19. st. do recentnog vremena". *Migracijske teme* 1, str. 7-17.
- Banović, Branimir. 1998. *Regionalno porijeklo i načini doseljavanja Hrvata na Novi Zeland*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Bara, Mario. 2009. „Pregled povijesti Hrvata u Vojvodini“. U: M. Bara, T. Žigmanov: *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti – osnovne činjenice*. Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, str. 11-50.
- Bara, Mario. 2011. „Prešućeni karaševski Hrvati: Karaševci u vojvođanskom dijelu Banata“. U: *Godišnjak za znanstvena istraživanja* 3. Ur. T. Žigmanov. Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, str. 57-84.
- Barth, Fredrik (ur). 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Boston: Little Brown & Co.
- Barth, Fredrik 1994. "Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity". U: *The Anthropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*. Ur. Hans Vermeulen i Cora Govers, Amsterdam: Het Spinhuis Publishers, str.11- 32.

- Bartolić, Zvonimir. 2008. "Motivika, stih, stil i jezik pučkog usmenog pjesništva pomorskih Hrvata". U: *Etnografija Hrvata u Mađarskoj 13 | A magyarországi horvátok néprajza 13*, str. 9-37.
- Bauman, Zygmunt. 2009. *Identitet – razgovori s Benedettom Vecchijem*. Zagreb: Pelagio.
- Bellosics, Bálint (1909), *Bács-Bodrog vármegye monográfiája 1*. Budapest.
- Benmayor, Rina; Andor, Skotnes. 2005. Some Reflections on Migration and Identity. U: *Migration & Identity. Transaction*. Ur. R. Benmayor & A. Skotnes, Publisher, New Brunswick (USA) and London (U.K.), Oxford University Press, 1-18.
- Bezić Filipović, Branka. 2012. „Hrvati oko Velikih Jezera“. *Matica, mjesečna revija Matice iseljenika Hrvatske 11*, str. 8-11.
- Bezić-Filipović, Branka. 2012. „O Hrvatskoj ne znaju gotovo ništa“. *Matica, mjesečna revija Matice iseljenika Hrvatske 3*, str. 19-21.
- Botík, Ján. 2001. Slovenskí Chorváti. Bratislava: LUČ.
- Bogišić, Valtazar. 1874. *Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge.
- Božić, Saša. 1998. „Etničnost migrantskih zajednica: nastajanje novih manjina“. U: *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Ur. R. Čičak-Chand; J. Kumpes. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 85-100.
- Božić, Saša. 2012. Društveni oblici dijaspore. U: *Institucionalizacija hrvatske dijaspore. Oblici migrantskog udruživanja. Primjeri iz Europe, Južne Amerike i Australije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 9-23.
- Božić-Vrbančić, Senka. 2008. *Tarara. Croats and Maori in New Zealand: memory, belonging, identity*. Dunedin: Otago University Press.
- Božić-Vrbančić, Senka (et al.). 2008. Diskurzivne teorije i pitanje europskog identiteta. *Etnološka tribina 31* str. 9-38.
- Brettel, Caroline. 2000. *Migration Theory: Talking Across the Disciplines*, Routledge, New York, London, 1-27, 97-136.
- Brettell, Caroline, Hollifield, F. James. 2000. „Theorizing Migration in Anthropology. The Social Construction of Networks, Identitties, Communities and Globascapes“. U: *Migration Theory. Talking across Disciplines*. Ur. C. B. Brettell, J.F. Hollifield. New York, London: Routledge, str. 97-135.
- Brettell, Caroline. 2003. *Anthropology and Migration. Essays on Transnationalism, Ethnicity and Identity*. Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: Altamira Press.
- Biškupić Bašić, Iris. 2012. *Tradicijski obrti na prostoru Krapinsko-zagorske županije*. Rkp. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Bukovčan, Tanja. 2006. „Zdravo je biti Amerikanac“: rana hrvatska emigracija u SAD, prakse na otoku Ellis i stvaranje hrvatske dijaspore. *Etnološka tribina 29*, str. 71-89.
- Castles, Stephen, Miller, J. Mark. 2003. *The age of Migration*. London: Palgrave Macmillan.
- Chorváti na Slovensku*. 1996. Ur. J. Botik. Bratislava. Slovenské národné múzeum.
- Chorvátska národnost na Slovensku. História, onomastika, národopis*. 1999. Bratislava: Slovenské národné múzeum.
- Cohen, Anthony, P. 1985. *The Symbolic Construction of Community*. London: Tavistock.

- Cohen, Anthony, P. 2002. „Britanska tradicija i pitanje drugoga“. U: *Drugi i sličan. Pogledi na etnologiju suvremenih društava*. Ur. M. Segalen. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str.43-67.
- Cohen, Robin. 1997. *Global Diaspora: an Introduction*. London: UCL. Press.
- Conversi, Daniele. 2007. „Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach“. U: *Nationalism and Ethnopolitics. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*. Ur. A. Leoussi. S. Grosby. Edinburgh: Edinburgh University Press, str. 15-30.
- Čačić-Kumpes, Jadranka; Kumpes, Josip. 2006. „Etničnost i etničke manjine u Hrvatskoj: skica stanja i perspektive istraživanja“. *Razprave in gradivo* 50-51, str. 112-120.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2002. *Srijemski Hrvati: etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb. Durieux.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2003. „Dva lokaliteta, dvije države, dva doma. Transformacija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu“. *Narodna umjetnost* 40/2, str. 117-131.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2005. „Trajna privremenost u Njemačkoj i povratak hrvatskih ekonomskih migranata“. U: Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive. Ur. D. Živić et al. Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, str. 255-273.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2007a. „Povratak na granicu: migracijska iskustva u trokutu Hrvatska-Njemačka-Slovenija“. U: *Dve domovini, razprave o izseljenstvu. Two homelands, migration studies*. Ur. M. Drnovšek. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, str. 89-108.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2007b. „Spanning national borders: Split Lives of Croatian Migrant Families“. *Migracijske i etničke teme* 1-2, str. 33-49.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2010. „Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske“. *Studia ethnologica Croatica* 22, str. 11-38.
- Černelić, Milana. 1998. „O nekim važnijim običajima bačkih Hrvata Bunjevaca“. U: *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca*, katalog izložbe, Etnografski muzej, Zagreb, str. 35-40.
- Černelić, Milana. 2006. *Bunjevačke studije*. Zagreb: FF press.
- Černelić, Milana. 2007. „Common Elements of the Bridal Gift-Giving in the Wedding Customs of the Bunjevci, the Vlach and other Balkan Peoples“. *Macedonian Folklore*. 33/64. Ohrid, str. 123-142.
- Čičak Chand, Ružica. 1996. „Migracije i etničnost: osnovne značajke južnoazijske dijaspore u Velikoj Britaniji“. *Migracijske teme* 4, str. 289-309.
- Čizmić, Ivan. 1982. *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih država*. Zagreb: Globus.
- Čizmić, Ivan. 1994. *Povijest Hrvatske bratske zajednice*. Zagreb: Golden marketing.
- Čizmić, Ivan; Sopta, Marin; Šakić, Vlado. 2005. *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden Marketing - Tehnička knjiga.
- Čolić, Snježana. 2002. *Kultura i povijest. Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Čorić, Šimun Šito. 2003. „Indijanci hrvatskog podrijetla?“. *Dom i svijet, informativni tjedni prilog za iseljenike* 427.
- Čulinović, Ferdo. 1971. „Nacija i etnička zajednica“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga* 45, str. 215-239.
- Čuvalo, Ante. 2000. „Hrvatska dijaspora u SAD- uoči trećega tisućljeća“. *Hrvatski iseljenički zbornik 2000*, str. 92-105.

- Davidson, Basil. 1984. *Modern Africa*. London, New York: Longman.
- Dictionary of Race, Ethnicity & Culture*. 2003. Eds. G. Bolaffi, R. Bracalenti, P. Braham, S. Gindro. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publication.
- De Vedia, Barolomé. 2011. „Predgovor“. U: *Hrvati u Argentini*, Verlichak Vrljičak, Carmen. Krivodol Press.
- Domini, Mirjana. 1990. „Gradišćanski Hrvati - zajedništvo usprkos granica“, *Migracijske teme* 3, 325-334.
- Dunato, Jelena. 2009. „Merikanke“. *Sušačka revija* 66/67, str. 29-34.
- Eperjessy, Ernest. 1994. „Huškanje – hujákolás’ (osobeni hrvatsko-mađarski sustav komunikacije. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj 1 | A magyarországi horvátok néprajza 1*, str. 43-54.
- Eperjessy, Ernest. 2001. „Kada duša prijeđe na drugu stranu vode Jordana... Ručnici svezani na križeve na grobljima baranjskih Hrvata“. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj 8 | A magyarországi horvátok néprajza 8*, str. 73-92.
- Erdeljanović, Jovan. 1930. *O poreklu Bunjevaca*, Beograd.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2003. „Ethnicity, race and nation“. U: *(The) Ethnicity. Reader*. 2003. Ur. M. Guibernau, J. Rex. Cambridge: Polity Press, str. 33-42.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2007. „Complexity in social and cultural integration: some analytical dimensions“. *Ethnic and Racial Studies* 6, str. 1055-1069.
- Erikson, H. Erik. 1976. *Omladina, kriza, identifikacija*. Titograd: Pobjeda.
- Erikson, H. Erik. 1994. *Identity and the Life Cycle*. New York: Norton & Comp.
- Ethnicity*. 1996. Ur. Hutchinson, J; Smith, A.D. Oxford, New York: Oxford University Press.
- (The) Ethnicity. Reader*. 2003. Ur. M. Guibernau, J. Rex. Cambridge: Polity Press.
- Fishman, Joshua. 1980. „Social Theory and Ethnography: Language and Ethnicity in Eastern Europe“. U: *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. Ur. P.F.Sugar. Santa Barbara: CA: ABC-Clio.
- Forjan, Josip. 2006. „Tradicijsko odijevanje janjevačkih i letničkih Hrvata“. U: *Narodne nošnje Hrvata u svijetu, tradicijsko odijevanje Hrvata izvan Republike Hrvatske*. Ur. J. Forjan. Zagreb: Posudionica i radionica narodnih nošnji.
- Fox, Jeremy. 2001. *Chomsky i globalizacija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Franković, Đuro. 1999. „Bećarci’ o zavičaju narodu, nošnji i ljubavi“. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj 6 | A magyarországi horvátok néprajza 6*, str. 59-84.
- Franković, Đuro. 2004. „Vinogradari, sveci zaštitnici vinograda u mađarskih Hrvata i njihove međuetničke veze“. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj 11 | A magyarországi horvátok néprajza 11*, str. 15-67.
- Friedman, Jonathan. 2004. „Globalization and Localization“. U: *Anthropology of Globalization*. Ur. Ina, J.X, Rosaldo, R. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, str. 233-246.
- Fromm, Erich. 1984. *Zdravo društvo*. Zagreb: Naprijed, Nolit, August Cesarec.
- Gadže, Jure. 2002. 25. Obljetnica hrvatskog vjerskog središta sveti Nikola Tavelić, Zajedništvo Hrvata u Argentini. *Dom i svijet. Informativni tjedni prilog za iseljenike* 370, 21. siječnja 2002. (<http://www.hic.hr/dom/370/dom10.htm>)
- Gavazzi, Milovan. 1928. „Kulturna analiza etnografije Hrvata“. *Narodna starina VII*, str. 115-144.
- Gavazzi, Milovan. 1978. *Vrela i sudbine narodnih tradicija. Kroz vremena, prostor i ljude*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

- Gavazzi Milovan. 1988. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. II novo priređeno izdanje. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Hrvatsko etnološko društvo.
- Geertz, Clifford. 1963. *Old Societies and New States*. New York: Free Press.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gellner, Ernest. 1986. *Nation, Culture, Identity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gellner, Ernest. 2003. „Nationalism as a product of industrial society“. U: *(The) Ethnicity Reader*. 2003. Ur. M. Guibernau, J. Rex. Cambridge: Polity Press, str. 52-69.
- Girasoli, Nicola. 1995. National Minorities. Who they are? Budapest: Akadémia Kiadó.
- Gmelch, George. 1980. „Return migration.“ *Annual Reviews of Anthropology* 9, str.135-59.
- Gonzales, Nancie; McCommon, Carolyn, S. 1989. *Conflict, Migration and the Expression of Ethnicity*. Boulder, Colo: Westview Press.
- Gradišćanski Hrvati*. 1973. Ur. Z. Črnja M. Valentić, N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor.
- Gradišćanskohrvatski jezik*. www.hr.wikipedia.org.
- Grbić, Žarko. 2009. „Jakovari u iseljenustvu“. *Sušačka revija* 66/67, str. 35-37.
- Grbić, Jadranka. 1994. *Identitet, jezik, razvoj. Istraživanje o povezanosti jezika i etniciteta na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Grbić, Jadranka. 1998. „New and old minorities. The case of Croatia“. U: *One thousand years of coexistence in the Carpatian basin. The reflection of the coexistence of the nations in the Danube basin in their national traditions*. Békéscsaba - Debrecen: Hungarian Ethnographical Society, str. 270-280.
- Grbić, Jadranka. 2000. „The Croatian Diaspora“. U: *Croatian Folk Culture at the Crossroads of Worlds and Eras*. Ur. Z. Vitez i A. Muraj. Zagreb: Klovićevi dvori, str. 543-558.
- Grbić, Jadranka. 2002. „Hrvati u Mađarskoj. Pogled na međuetničku komunikaciju u svjetlu etnoloških i etnolingvističkih istraživanja“, *Croato-Hungarica*, Zagreb: Katedra za hrvatsku etnologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu & Matica hrvatska, str. 195-206.
- Grbić, Jadranka 2002. „Jezik i govor kao komponente i faktori identiteta“. U: Čapo Žmegač, J.: *Srijemski Hrvati: etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb. Duri-eux, str. 301-314.
- Grbić, Jadranka. 2005. „Primordijalno, esencijalno, apstraktno, imaginarno, konstruirano, sporno, ili? Modeli i pristupi istraživanju identiteta. U: *Zavičajni muzej, osnovati ili spaliti?* Ur. N. Rittig Beljak, Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, str. 36-48.
- Grbić Jakopović, Jadranka. 2006a. „Putopisne refleksije Ivana Milčetića: među Hrvatima Moravske, Donje Austrije i Zapadne Ugarske“. *Etnološka tribina* 29, str. 133-149.
- Grbić, Jadranka. 2006b. „Hrvatska dijaspora i iseljenustvo“. U: *Narodne nošnje Hrvata u svijetu, tradicijsko odijevanje Hrvata izvan Republike Hrvatske*. Ur. J. Forjan .Zagreb: Posudionica i radionica narodnih nošnji.
- Grbić Jakopović, Jadranka. 2011. „Etnički sentiment u globalnoj realnosti: teorijski pristupi u istraživanju etničke i kulturne homogenizacije i divergencije“. U: *Bertošin zbornik: Zbornik u čast Miroslava Bertoše, sv. 3*, ur. I. Jurković. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2011 (u tisku).
- Grbić Jakopović, Jadranka. 2012. „Identitet i identifikacijski procesi: suvremene antropološke teorijske orijentacije, strategije i prakse“. U: *Stereotipi i predrasude kroz povijest / Identiteti kroz povijest i identiteti danas / Domovinski rat – istraženost i kontroverze. Zbornik radova sa znanstvenih kolokvija 2009-2011. Prilozi iz hrvatske historiografije*. Ur. Z. Novosel. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Društvo studenata povijesti „Ivan lučić Lucius“. Biblioteka Dies historiae, knjiga 5, str. 107-150.

- Grubišić, Vinko. 2000. „Deset godina izvandomovinske katedre za hrvatski jezik“. *Hrvatski iseljenički zbornik 2000*, str. 239-244.
- Guarizino Luis Eduardo, Smith, Michael Peer. 1998. The Locations of Transnationalism. U: *Transnationalism from Below*. Ur. M. P. Smith i L. E. Guarizino. New Brunswick- London: Transaction Publisher, str. 3 - 34.
- Hall, Stuart. 1996a „Introduction: who needs Identity?“. U: *Questions of Cultural Identity*. Ur. S. Hall, P. De Guy. London et al.: Sage Publications, str. 1-17.
- Hall, Stuart. 1996b. „Identity and Difference“. U: *Becoming National. A Reader*. Ur. G. Eley, R. G. Suny. New York, Oxford: Oxford University Press, str. 337-349.
- Hall, Stuart. 2003. „Introduction“. U: *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Ur. Du Gay, S. Hall. London: Sage, str. 1.13.
- Hannerz, Ulf. 2003. Several site sin one. U: *Globalisation. Studies in Anthropology* (ur. Th. Hylland Eriksen). Virginia: Pluto Press, London- Sterling, 13-18.
- Hayes, Carlton. 1960. *Nationalism: A Religion*. New York: Macmillan.
- Heka, Ladislav. 2010. „Povijest Hrvata Dalmatina u Segedinu“. U: *Identitet bačkih Hrvata*. Ur. R. Skenderović. Zagreb – Subotica: Hrvatski institut za povijest, Hrvatsko akademsko društvo, str. 29-36.
- Heršak, Emil. 1998. *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga.
- Heršak, Tomislav. 2006. „Hrvatski kulturni centar u Devinskom Novom Selu“. *Matica*, časopis Hrvatske matice iseljenika 7, str. 15-16.
- Hobsbawn, Eric. 2003. „An anti-nationalist account of nationalism since 1989“. U: (*The Ethnicity Reader*. 2003. Ur. M. Guibernau, J. Rex. Cambridge: Polity Press, str. 69-79.
- Holjevac, Većeslav. 1968. *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Horvat, Ignac. 1973. „Narodni običaji Gradišćanskih Hrvata“. U: *Gradišćanski Hrvati*. Ur. Črnja, Z.; Valentić, M; Benčić. N. Zagreb: čakavski sabor, str. 129-133.
- Horvat, Stjepan. 1999. „Konjogojsvo u pomurskih Hrvata“. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj 6 / A magyarországi horvátok néprajza 6*, str. 85-101.
- Hrvatske novine 12*. 1998. 20.3.1998.
- Hrvati u Sloveniji*. 1997. Ur. M. Domini. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Hrvatsko etnikum v Devinskom Nuovom seli. II zbornik*. 1993. Bratislava: hrvatski kulturni savez u Slovačkoj.
- Hrvati u Sloveniji*. 1997. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti. Ur. M. Domini.
- Hetrich, Ivan. 1996. Republika Argentina U *U potrazi za Hrvatima kroz Južnu Ameriku*. Marin Držić, Zagreb, 62-102.
- Holjevac, Većeslav. 1968. *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hutchinson, John. 2007. „Warfare, Remembrance and National Identity“. U: *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*. Ur. A. Leoussi. S. Grosby. Edinburgh: Edinburgh University Press, str. 42-52.
- Ivanić, Ivan. 1894. *O Bunjevcima, poviesno-narodopisna rasprava*, Subotica.
- Iványi, István. 1891. „A szabadkai bunyevácok és szokásaik“. *Ethnographia 2*, str. 185-200.
- Iványi István, 1892. *Szabadka szabad király város története 1, 2*, Szabadka.
- Izvjješća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.-1939*. 1998. Priredili P. Jonjić., A. Laušić. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Biblioteka Iseljenička arhivska građa 1.

- Jelić, Tomislav; Holjevac, Željko. 2002. „Gradišćanski Hrvati u Mađarskoj“. *Hrvatski iseljenički zbornik 2002*, str. 211-236.
- Jelić, Tomislav; Holjevac, Željko. 2003. „Postaju li gradišćanski Hrvati opet jedna cjelina?“. *Hrvatski iseljenički zbornik 2003*, str. 25-36.
- Jenkins, Richard. 1996. *Social Identity*. London, New York: Routledge.
- Jump, R. James. 1990. *The Penguin Spanish dictionary. Spanish-english, english-spanish*. Claremont books.
- Jureško Kero, Jadranka. 2012. „Bijelci će u Americi biti manjina za 30 godina“. *Večernji list 17.12.2012.*, str.22.
- Kanižaj, Marija. 2010. „Osobna imena pomurskih Hrvata od 1794 do 1990. godine“. U: IX međunarodni kroatistički znanstveni skup. Ur. S. Blažetin. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, str. 217-225.
- Karagić, Mijo. 2010. „Očuvanje identiteta bačkih hrvata“. U: *Identitet bačkih Hrvata*. Ur. R. Skenderović. Zagreb – Subotica: Hrvatski institut za povijest, Hrvatsko akademsko društvo, str. 291-300.
- Karall-Novak, Gabrijela. 2012. „Plesna tradicija gradišćanskih Hrvata – uloga i primjer naregionalnog Folklornog ansambla ‘Kolo Slavuj’“. U: 2. FEB, knjiga sažetaka. Ur. M. Muhoberac. Dubrovnik: Folklorni ansambl *Lindo*, Dubrovnik, str.116-117.
- Katunarić, Vjeran. 2003. *Sporna zajednica*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Kerecsényi, Edit. 1982. *Povijest i materijalna kultura Pomurskih Hrvata*. Budimpešta: Tankönyvkiado.
- Kerini, Marčelo. 1987. „Etničke manjine“. *Kultura 76-77*, str. 99-111.
- Knežević, Lazar. 1881. „O Bunjevcima“. *Letopis Matice srpske 128*, str. 102-118.
- Klemenčić, Ingrid; Grubić, Dora. 2012. „Tambura – zajednička poveznica i jedno sredstvo u očuvanju identiteta“. U: 2. FEB, knjiga sažetaka. Ur. M. Muhoberac. Dubrovnik: Folklorni ansambl *Lindo*, Dubrovnik, str. 77.
- Kopilović, Andrija. 2010. „Običaji kao čuvari nacionalne svijesti“. U: *Identitet bačkih Hrvata*. Ur. R. Skenderović. Zagreb – Subotica: Hrvatski institut za povijest, Hrvatsko akademsko društvo, str. 9-15.
- Koser, Khalid. 2007. *International Migration. A Very Short Introduction*. Oxford. Oxford University Press.
- Kovács, András. 1977. „podaci o običajima i tradicionalnom životu pečuskih Bošnjaka – vinogradarstvo“. *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj 2*. Budimpešta: Poduzeće za izdavanje udžbenika, str. 150-175.
- Kovačević, Lana. 2012. „Iz Hrvatske se prošle godine iselilo više od 12 tisuća ljudi“. *Večernji list, 5. studenoga*, str. 12.
- Krasić, Ljubo. 2000. „Hrvatske škole u Americi i Kanadi“. *Hrvatski iseljenički zbornik 2000*, str. 229-237.
- Krasnec, Tomislav. 2006. „Dalmatinac koji je opio Ameriku“. *Nedjeljni jutarnji, 2. travnja 2006.*, str. 45.
- Kristić, Karmela. 2006. „Tradicijsko odijevanje i časničke odore Hrvata u Boki kotorskoj“. U: *Narodne nošnje Hrvata u svijetu, tradicijsko odijevanje Hrvata izvan Republike Hrvatske* Ur. J. Forjan. Zagreb: Posudionica i radionica narodnih nošnji.
- Krmpotić, Ivan lazar. 1994. „Karaševski Hrvati u Rumunjskoj“. U: *Tjedan Hrvata iz Rumunjske*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, str. 13-18.

- Krpan, Stjepan. 1988. *Od Karaša do Biferna (zapisi o Hrvatima u Rumunjskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Austriji i Italiji)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Krpan, Stjepan. 1983. *Hrvati u Keči*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Krpan, Stjepan. 1990. *Hrvati u Rekašu kraj Temišvara*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske; Kršćanska sadašnjost.
- Kučerova, Kvetoslava. 1998. *Hrvati u Srednjoj Europi*. Zagreb: Matica hrvatska; Matica slovačka.
- Kuzman Šlogar, Koraljka. 2011. Revitalizacija identiteta slovačkih Hrvata od 1989. do danas. Doktorski rad, obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u srpnju 2012., rkp. Zagreb.
- Laušić, Ante. 1993. "Koliko je Hrvata u Južnoj Africi?“, *Matica, časopis Hrvatske matice iseljenika* 6-7, 32-33.
- Laušić, Ante; Anić, Josip. 2000. *Južna Afrika i Hrvati*. Zgreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Laušić, Ante. 2003. „Hrvatska katolička misija u službi južnoafričkih Hrvata“. *Migracijske i etničke teme* 19, str. 239-251.
- Lawitschka, Josef. 2005. *Lipo naše selo. Paměti jihomoravskeho Chorvat*. Prag: Miroslav Kouba – Aequitas.
- Leček, Suzana; Petrović, Leš, Tihana. 2010. *Znanost i svjetonatzor*. Zagreb: Srednja Europa.
- Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. 1998. Ur. E. Heršak. Zagreb: Institut za migracije inarodnosti, Školska knjiga.
- Leoussi, S. Athena, Grosby, Steven. 2007. „Introduction“. U: *The Ethnicity. Reader*. Ur. M. Guibernau, J. Rex. Cambridge: Polity Press, str. 1-11.
- Lewellen, Ted C. 2002. *The Anthropology of Globalization. Cultural Anthropology Enters the 21st Century*. Westport, Connecticut, London: Bergin & Garvey.
- Lugomer-Pohajda, Renata. 2012. „Dugo očekivani događaj“. *Matica, mjesečna revija Matice iseljenika Hrvatske* 5, str. 6.
- Ljuboja, Gordana. 1988. „Savremene sovjetske i zapadne teorije o etnosu“. *Sociologija* 1, str. 97-117.
- Malcolm, Noel. 1995. *Povijest Bosne. Kratki pregled*. Zagreb-Sarajevo: Erasmus-Svjedočanstva.
- Mandić, Mišo. 1997. „Običaji i vjerovanja vezani za zimu u bunjevačkih Hrvata u Čavolju“. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj 4 | A magyarországi horvátok néprajza* 4, str. 85-98.
- Mandić, Mišo. 2011. *Priče sa bunjevačkih salaša*. Čavolj: autor i Hrvatska Manjinska Samouprava Čavolja.
- Mandić, Živko. 2006. „Dalmatinci na sjeveru Mađarske“. *Hrvatski glasnik* 33.
- Mandir, Antonio. 2012. "Bijeli Britanci više nisu većina. London". *Večernji list*, 17.12. 2012., str. 20-22.
- Marcus, E. George. 1995. Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24, Palo Alto, CA, USA, 95-117.
- Massey, Douglas S.; Arango, Joaquin; Graeme, Hugo; Kouaouci, Ali; Pelegrino, Adela; Taylor, Edward J. 2003. „Causes of migration“. U: *(The) Ethnicity. Reader*. 2003. Ur. M. Guibernau, J. Rex. Cambridge: Polity Pres, str. 257-269.
- Matan, Ana. 2003. „Problem multikulturalizma“. U: W. Kymlicka: *Multikulturalno građanstvo*. Zagreb. Naklada Jesenski i Turk, str. VII-XIV.
- Medica, Karmen; Lukić, Goran. 2011. *Migrantski 'circulus vitiosus'*. Koper: Univerzitetna Založba Annales.

- Mesarić Žabčić, Rebeka; Perić, Marina. 2006. „Redefiniranje etničkog identiteta – primjeri hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i New South Walesu / Redefining Ethnic Identity – Examples of Croatian Ethnic Communities in Chile and New South Wales“. *Etnološka istraživanja* 11, str. 261- 315.
- Mesić, Milan. 2002. *Međunarodne migracije, tokovi i teorije*. Zagreb: Societas: Zavod za sociologiju.
- Meznerich, Jenö. 1938. *Bunyevácok. (Tanulmány)*, Budapest.
- Migration Theory. Talking across Disciplines*. 2000. Ur. C. B. Brettell, J.F. Hollifield. New York, London: Routledge.
- Mihaliček, Marija. 2012. „Tradicionalni običaji u Perastu“. U: 2 FEB, knjiga sažetaka. Ur. M. Muhoberac. Dubrovnik: Folklorni ansambl *Lindó*, Dubrovnik, str. 99.
- Milardović, Anđelko. 2003. „Od državnog do korporacijskog multikulturalizma“. *Zarez* 5/116, str. 22-23.
- Moore, Jerry. 2002. *Uvod u antropologiju*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Mursalo, Tvrtko Andrija. 2003. *Hrvati na jugu Afrike (1757-1997)*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Orlić, Olga. 2012. „Multiple Identification Processes on the Island of Korčula“ *Collegium antropologicum* 36, str. 249-260.
- Pandžić, Bazilije. 2000. „Fra Ilija Škorić (1819-1879)“. *Bosna franciscana* 13, str.195-201.
- Pasinović, M. Milenko. 2005. *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*. Kotor, Rijeka: Adamić.
- Pavličević, Dragutin. 1994. *Moravski Hrvati. Povijest, život kultura*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pavličević, Dragutin. 2005. *Moravski Hrvati*. Zagreb. Hrvatska sveučilišna naklada.
- Perić, Marina. 2004. „Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu“. *Migracijske i etničke teme* 2-3, str. 243-258.
- Perić Kaselj, Marina. 2010. Hrvatska iseljenička društva u Čileu i Argentini do Drugog svjetskog rata. U: *Migrantske zajednice, udruženja, društvene aktivnosti u sjevernoj i južnoj Americi: komparativni prikaz Hrvatska-Slovenija*. Ur. R. Mesarić Žabčić. Zagreb: IMIN., str. 131-150.
- Perinić Lewis, Ana. 2011. „Hvarski kampanilizam – stereotipi i podrugljivi etnici otoka Hvara“. *Studia ethnologica Croatica* 23/1, str. 215-237.
- Petrović, Tihana. 1994. „Prilog poznavanju tekstilnog rukotvorstva i odijevanja karaševskih Hrvata“. U: *Tjedan Hrvata iz Rumunjske*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, str. 25-33.
- Pfaff, William. 2001. „Nacionalna država opstaje“. *Novi list*, prilog „Plus“, 15. Siječnja, str. 12.
- Polić Bobić, Mirjana. 2007. *Rađanje hispanoameričkog svijeta*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Poutignat, Philippe; Streiff-Fenart, Jocelyne. 1997. *Teorije o etnicitetu*. Beograd: XX vek.
- Povržanović Frykman, Maja. 2010. „Materijalne prakse bivanja i pripadanja u transnacionalnim društvenim prostorima“. *Studia Ethnologica Croatica* 22, str. 39-60.
- Prava manjina u Europi, pregled djelatnosti i standarda Vijeća Europe*. 2008. Ur. P. Thornberry i M.A.M. Estebanez. Zagreb: Ibis grafika.
- Prčić, Kata. 1927. Svadbeni običaji kod subotičkih Bunjevaca pri kraju XIX vika, *Književni sever* 3/3-4, Subotica, 1927, 167-173.
- Prpić, Jure. 1997. *Hrvati u Americi*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.

- Radić, Antun. 1897. „Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 2, str. 1-88.
- Radovanović, Ivana. 1996. Some aspects of burial procedure in the Iron Gates Mesolithic and implications of their meaning. *Starinar* 47, str. 9-20.
- Rajić, Blaško. 1919. Subotica, u: *Danica ili bunjevačko-šokački kalendar za pristupnu godinu 1920*, str. 30-48.
- Rajković Iveta, Marijeta. 2010. *Primorski Bunjevci: migracije (1919. - 1939.) akulturacija, translokalizam, identitet*. (Doktorska disertacija), Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu, rkp.
- Rajković Iveta, Marijeta. 2011. „Migrantska priča obitelji Lopac: Senj, Virovitica, Kanada, Hrvatska“. *Senjski zbornik* 38, str. 333-364.
- Rajković Iveta, Marijeta. 2012. „Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and Migration of New Minorities from and to Newly Formed States“. U: *Migration and Identity. Historical, Cultural and linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*. Ur. P. Hristov. Sofia: Paradigma, str. 152-162.
- Rex, John. 2003. „The fear of ethnicity in the project of migration“. U: *(The) Ethnicity. Reader*. 2003. Ur. M. Guibernau, J. Rex. Cambridge: Polity Press, str. 269-283.
- Rihtman Augustin, Dunja. 1989. „Što dugujemo Širokogorovu? Prilog teoriji etnosa“. *Migracijske teme* 2-3, str. 123-130.
- Rihtman-Augustin, Dunja. 1992. „O konstrukciji tradicije u naše dane. Ritualni, simboli i konotacije vremena“. *Narodna umjetnost* 1, str. 25-42.
- Rojnica, Ivo. 1974. *Prikaz povijesti Argentine i doprinos Hrvata*. Buenos Aires: Vlastita naknada.
- Sammartino, Antonio. s.a. *Moliški Hrvati kroz pet stoljeća (informacije o povijesti i stanju moliškobohrvatske manjine)*. www.maraton-ladja.hr/ntjadran/Moliski_Hrvati.pdf. ornik
- Sammartino, Antonio. 2012a. „Foklorna baština moliških Hrvata“. U: *FEB 2011, zbornik radova*. Ur. M. Muhoberac. Dubrovnik: Folklorni ansambl *Lindó*, Dubrovnik, str. 557-565.
- Sammartino, Antonio. 2012b. „‘Kako se nosahu riče’. Etnojezična istraživanja moliških Hrvata“. U: 2 FEB, knjiga sažetaka. Ur. M. Muhoberac. Dubrovnik: Folklorni ansambl *Lindó*, Dubrovnik, str.134.
- Sekulić, Ante. 1986. „Narodni život i običaji bačkih Bunjevaca“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 50. Zagreb: JAZU.
- Sekulić, Ante. 1991. Bački Hrvati. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 52, Zagreb: HAZU.
- Sinovčić, Marko. 1991. *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi. Pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od godine 1946. do 1990*. Buenos Aires: Vlastita naknada.
- Skledar, Nikola. 1991. „Simboli i socio-kulturni identitet (prilog antropološkom pristupu)“. U: *Simboli identiteta*. Ur. D. Rihtman-Augustin. Zagreb: hrvatsko etnološko društvo, str. 7-19.
- Smith, D. Anthony. 1991. *National identity*. London: Penguin Books Ltd.
- Smith, Anthony, D. 1996. „The Origins of Nations“. U: *Becoming National. A Reader*. Ur. G. Eley, R. G. Suny. New York, Oxford: Oxford University Press, str. 106-130.
- Smit, D. Antoni. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Smith, Anthony D. 1998. *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London: Routledge.
- Smith, Anthony, D. 2003. „Structure and persistence of *ethnie*“. U: *The Ethnicity. Reader*. Ur. M. Guibernau, J. Rex. Cambridge: Polity Press, str. 27-33.

- Smith, Anthony, D. 2007. „The power of ethnic tradition in the modern world“. U: *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*. Ur. A.Leoussi. S. Grosby. Edinburgh: Edinburgh University Press, str. 325-336.
- Smoljan, Ivo. 1997. *Hrvatska dijaspora*. Zagreb: Horizonti.
- Sopta, Marin. 2008. *Sveto ime Croatia*. Zagreb: Udruga „Hrvatska Dijaspóra“, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“.
- Sremac, Stjepan. 2002. „Hrvati i tambura u Sjedinjenim Američkim Državama“. *Etnološka tribina 25*, str. 57-74.
- Staniša /pseudonim/. 1899. Svatovi, *Danica ili bunjevačko-šokački kalendar za prostu godinu 1900*, str. 35-42.
- Supek, Olga. 1988. „Etnos u etnologiji i kulturnoj antropologiji“. *Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije 5*, Knjižnica Glasnika SED 18, Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, str. 29-60.
- Supek, Olga. 1989. Etnos i kultura. *Migracijske teme 5*, str. 145-153.
- Susret sujetova (1492-1992) Hrvati i Amerike*. 1992. Zagreb: Institut za razvoj i međunarodne odnose.
- Suzić, Stanko. 2007. „Emigrantski brod *Partizanka*“. *Sušačka revija 60*, str. 21-26.
- Szárícs, Jenő. 1842. Bunyevácok, *Regélő Pesti Divatlap 81, 82*, Budapest, str. 869-872, 886-888.
- Šantek, Goran. 1998. *Osvrt na kritiku Olge Supek o Fredriku Barthu*. Zagreb, seminarski rad, Poslijediplomski magistrski studij etnologije, Odsjek za etnologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, akad.g. 1997/98., akad.g. 1997/98., rkp.
- Šarošac, Đuro. 1977. „Južni Slaveni u Mađarskoj“. *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj 2*. Budimpešta: Poduzeće za izdavanje udžbenika, 7-30.
- Šarošac, Đuro. 1991. *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha (Ekonomska osnovica seoskog života)*. Budapest: Tankönyvkiadó, Biblioteka Dunav.
- Šokčević, Dinko. s. a. „Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj“. www.horvatok.hu.
- Tajfel, Henry. 1974. „Social Identity and Intergroup Behaviour“. *Social Science Information 2*, str. 65-93.
- Tajfel, Henry; Turner, John C. 1986. „The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour“. U: *Psychology of Intergroup Relations*. Ur. Worchel, S., Austin, W.G. Chicago: Nelson – Hall, str. 7-24.
- The New Encyclopaedia Britannica, Vol. 2*. 1995. Chicago, Auckland, London, Madrid, Manila, Paris, Rome, Seoul, Sydney, Tokyo, Toronto: Encyclopaedia Britannica, Inc.
- Tomašević, Silvije. 2012. „Svaka treća beba u Italiji dijete je stranaca“. *Večernji list 17.12.2012.*, str. 22.
- Toševa Karpowitz, Ljubinka. 2012. „Kako su migrirali naši stari“. *Sušačka revija 78/79*, str. 25-29.
- Totch Naumova, Ljerka. 2011. „Radionica hrvatskog jezika za odasle“. *Hrvatska riječ 26*, str. 11.
- Tsing, Ana. 2004. „The Global Situation“. U: *Anthropology of Globalization*. Ur. Inda, J.X, Rosaldo, R., str. 453-485.
- Valentić, Mirko. 1970. *Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas*. Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske.
- Valentić, Mirko. 1973. „Novija povijest Gradišćanskih Hrvata“, *Gradišćanski Hrvati*, Zagreb: Komisija za kulturne veze s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora SRH, Žminj: Čakavski sabor, 15-39.

- Valentić, Mirko. 1977. "Bitne tendencije u politici mađarske vlade prema narodnim manjinama", *Hrvatska narodna manjina u Mađarskoj*, Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti, 1-9.
- Valentić, Mirko. 1984. "Turski ratovi i velike seobe Hrvata u XV i XVI stoljeću", *Gradišćanski Hrvati, 1533-1983*, Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim narodnim manjinama u susjednim zemljama, Centar za istraživanje migracija i narodnosti, 5-15.
- Valiže & deštini. *Istra izvan Istre*. 2011. Ur. Z. Ujčić. Pazin: Etnografski muzej Istre.
- Velin, Stjepan. 1975. „Duhovski običaj Bunjevaca, Šokaca i Srba u našem dijelu Bačke“. „*Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj I*. Budimpešta: Poduzeće za izdavanje udžbenika, 81-112.
- Vermeulen, Miranda. 1991. „Minorities, National Identities and Human Rights, an introductory paper“. U: *Reader, Minority and National Identity as part of the European Diversity*. Fribourg: European Movement International Organization, str. 1-7.
- Verlichak Vrljičak, Carmen. 2011. *Hrvati u Argentini*. Krivodol Press.
- Vertovec, Steven. 2001. „Transnationalism“. U: *Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century*. Ur. L. Pries. London, New York: Routledge.
- Vijenac, god. XVI, br. 369, 24. Travnja 2008.
- Vojnić, Hajduk, Lazo; Kopilović, Andrija; Stantić, Alojzije. 2006. *Subotička dužijanica žetvena svečanost*. Subotica: Hrvatska riječ.
- Vulić, Sanja. 2005. „Složeno sufiksalna tvorba imenica u gradišćanskohrvatskim čakavskim govorima“. *Croatica et Slavica Iadertina 1*, str. 47-60.
- Vulić, Sanja. 2009. „Današnji govor janjevačkih Hrvata u Bugarskoj“. U: *Държава, общество и култура на БЪЛГАРИ И ХЪРБАТИ VII-XXI век*. Ur. R. Božilova et al., Sofija: Bugarska akademija znanosti, Institut za balkanistiku, str. 466-482.
- Vurušić, Vlado. 2006. „Dok je brod tonuo, Hrvati su pjevali ‘oj, Savo, Savice’“. *Nedjeljni jutarnji*, 29. siječnja 2006, str. 36.
- Weedon, Chris. 2004. *Culture and Identity: narratives of difference and belonging*. Berkshire: Open University Press.
- Wilczynski, Orest. 2012. „O nacionalnom identitetu stanovništva ukrajinske Galicije“, seminarski rad, Poslijediplomski doktorski studij etnologije i kulturne antropologije, odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, akad. g. 2011/2012, rkp.
- Zorić, Damir. 2000. *Misionar i kulture drugih. Etnologijska istraživanja Ferdinanda Konščaka (1703-1759) u Donjoj Kaliforniji*. Sarajevo: HKD Napredak, Matica hrvatska.
- Žganec, Vinko. 1924. *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Žganec, Vinko. 1974. *Pučke popijevke Hrvata iz Velike Kaniže*. Čakovec: Zrinski.
- Žigmanov, Tomislav. 2009. „Hrvati u Vojvodini danas“. U: M. Bara, T. Žigmanov: *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti – osnovne činjenice*. Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, str. 53-73.
- Živković, fra Ilija; Šporer, Željka; Sekulić, Duško. 1995. *Asimilacija i identitet. Studija o hrvatskom iseljeništvu u SAD i Kanadi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Young, Christabel. 1990. „The Changing Demographic Structure and Family Relationship among Migrants from Yugoslavia in Australia“. *Migracijske teme 1*, str. 95-114.
45. međunarodna smotra folkloral/45th International Folklore Festival. 2011. Zagreb: Koncertna direkcija Zagreb.

Arhivska građa i neinvetirani rukopisi

- Batinkov, Marija. 1997. *Svadbeni običaji kaćmarskih Bunjevaca*. Diplomski rad, Katedra za hrvatski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Pečuhu Janus Pannonius.
- Černelić, Milana. 1983. *Terenski zapisi iz godine iz Mađarske* (sela: Tukulja kod Budimpešte; Baja, Vancaga, Gornji Sentivan, Matević, Bikić, Aljmaš, Kaćmar, Gara u južnoj Mađarskoj).
- Černelić, Milana. 1984. *Terenski zapisi iz Đurđina kod Subotice*. Rkp. Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Zagreb.
- Černelić, Milana. 1986. *Svatovske časti (Sombor i okolica, okolica Subotice)*. Etnološki zavod, noviji rukopisi 87, 1986, Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Deisinger, Margit. 1952. *Néphit és népszokások, népi játékok, népzene (bunyevác)*. Néprajzi Múzeum Budapest EA 3029; Budapest.
- Deisinger, Margit. 1952. *Néphit és népszokások (bunyevác)*. Néprajzi Múzeum Budapest EA 3031.
- Deisinger, Margit. 1953. *Délszláv (bunyevác) szokás és népi hitvilág gyűjtés*. Néprajzi Múzeum Budapest EA 4023, 1953.

<http://homepage.mac.com/riccardoera/associanetep/files/insieme>

<http://www.mvpep.hr>

<http://hr.wikipedia.org/Wiki/Donji-Crnac>

<http://www.zhrm.org.mk>

www.abh.com.hr

www.bosnasrebrena.ba

www.dsz.hr

www.imo.int

www.mvpei.hr

<http://zadarski.list.hr>

www.zkvh.org.sr

BILJEŠKA O AUTORICI

Jadranka Grbić Jakopović je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala studij etnologije i fonetike; godine 1988. magistrirala, a 1992. doktorirala.

Od 1986. do 1989. radila u Institutu za razvoj i međunarodne odnose u Zagrebu; od 1989. do 1990. u Institutu za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, a od 1990. do 2010. u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.

Godine 2001. izabrana je u zvanje znanstvenog savjetnika, a 2006. potvrđena u trajno zvanje znanstvenoga savjetnika.

Iste godine izabrana je u znanstveno-nastavno zvanje redovitoga profesora, a 2012. potvrđena je u trajno zvanje redovitoga profesora.

Od 1. veljače 2010. zaposlena je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, u statusu redovitog profesora. Od godine 2013. predstojnica je Katedre za manjinske zajednice i kulture.

Članica je Hrvatskoga etnološkog društva, Europskoga pokreta Hrvatske, Matice hrvatske i SIEF-a.

Od 1998. do 2008. bila je glavna i odgovorna urednica časopisa / godišnjaka Hrvatskoga etnološkog društva *Etnološka tribina*, a od godine 2011. članica je uredništva *Zbornika za narodni život i običaje* Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te članica Uredničkog odbora *Etnoloških istraživanja*, godišnjaka Etnografskoga muzeja u Zagrebu.

Voditeljica je Poslijediplomskog doktorskog studija etnologije i kulturne antropologije od 2010. g.

Bila je članica Područnog vijeća za humanističke znanosti MZOS od 2009. do 2013. g.

Suradnica je na projektima, voditeljica i suradnica međunarodnih projekata, sveučilišna nastavnica, mentor diplomandima, magistrandima i doktorandima.

Bila je koordinatorica znanstvenoistraživačke suradnje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Mađarske akademije znanosti na polju etnologije.

Godine 1998. dobila je državnu nagradu za znanost.

Znanstvena tematska područja su joj: područje istraživanja identiteta, migracija (osobito na multietničkim, multikulturnim i multikonfesionalnim prostorima, pri čemu se fokusira na studije slučajeva hrvatskih dijasporskih zajednica, te manjinskih zajednica u Hrvatskoj); običajno-obredna praksa u hrvatskim (narodnim) vjerovanjima; etnografija komunikacija.

Sažetak

Ova je knjiga namijenjena prvenstveno studentima etnologije i kulturne antropologije, ali i studentima srodnih i bliskih studija, te znanstvenicima, stručnjacima i svima onima koji svoj afinitet i interes usmjeruju prema temama kojih je sadržaj etnokulturni identitet dijasporских zajednica, slijedom toga studije o migracijama te njima povezane studije o identitetu.

Uz sažimanje spoznaja dosadašnje hrvatske znanstvene produkcije o temi te rasprave o uzrocima i posljedicama migracija, unosi se nova dimenzija etnološkoga promišljanja o situiranosti migranata u novom okruženju, adaptacijskim i inim procesima, o svemu onome što se, kao rezultat višestoljetnih identifikacijskih strategija i praksi tih ljudi i njihovih životnih iskustava, održalo i u dvadesetprvom stoljeću. U istraživanju tematike, više je tematskih cjelina koje su u žarištu knjige. Tako, primjerice, dimenzije migracijskih kretanja u smislu migracijama zahvaćenih geografskih prostora i ljudskoga potencijala, strukturalne karakteristike migracija, situiranost migranata u novoj sredini, posljedice u domicilnom i migratornom prostoru, imigracijske politike zemalja useljenja i dr. Nadalje, tu su i promišljanja o svekolikom kontekstu migracija, kao što su uzroci i posljedice istih. Polazi se, naime, od činjenice da migracije imaju onoliko dugu povijest kolika je i povijest čovječanstva, pa kako se ona mijenjala, mijenjali su se konteksti migracija, a slijedom toga i istraživački diskursi. Imajući na umu upravo tu promjenjivost, neke su ranije tvrdnje za pojedine migracijske faze ili tipove revidirane. To se posebno tiče migracija u drugoj polovici 20. stoljeća, kada su nakon Drugoga svjetskog rata devastirane ekonomije mnogih zemalja potraživale ogromnu radnu snagu. Potom, kada je zbog procesa dekolonijalizacije u zemljama Trećega svijeta 1960-ih na dalje također došlo do velikih valova pokretanja ljudi. Prije svega, velik broj bivših 'gospodara' vraćao se u matične zemlje. Naime, proces dekolonijalizacije inicirao je antikolonijalnu revoluciju u mnogim bivšim kolonijama te se velik broj ljudi povukao sa svojim kapitalom (ukoliko je to bilo moguće). Njihova su se mjesta popunjavala domaćim kadrovima (ukoliko je i to bilo moguće). Međutim, i u bivšim kolonijama došlo je do poremećaja tržišta rada te je stoga određen broj ljudi iz tih kolonija tražio (i dobivao) posao u bivšim metropolama. Iako je prošlo pola stoljeća od dekolonijalizacije, taj je trend prisutan i danas, početkom 21. st. Kao nekad otkriće Novoga svijeta krajem 15. st., ove su promjene poput lavine prouzrokovale niz događaja. Jedan su društveno-političke promjene u Europi krajem 1980-ih godina. To su ponajprije pad socijalizma koji je bivše socijalističke zemlje 'odveo' u tranzicijsko razdoblje, pri čemu se kao jedna od posljedica javlja transfer radne snage kojega su pak posljedica unutarnje i vanjske migracije. Naposljetku, neke su se bivše socijalističke zemlje dezintegrirale (Sovjetski Savez, Čehoslovačka, Jugoslavija), u nekima su buknuili ratni sukobi (npr. na području Hrvatske te Bosne i Hercegovine ili pak u nekim od bivših sovjetskih socijalističkih država), upravo dramatično inicirajući masovne prisilne migracije. Dezintegriranje jednih i utemeljivanje drugih, novih samostalnih država, te promjena državnih /međudržavnih granica doveli su do pojave novih manjina. Potom su eurointegracijski procesi, od ujedinjenja dviju njemačkih država do ujedinjavanja europskih država u Europsku Uniju, omasovili slobodnu cirkulaciju građana unutar zemalja Europske Unije. Nadalje, deindustrijalizacija zapadnoeuropskih država i rast novih industrijskih ekonomija preusmjerila je migrantske rute. Tome vaju dodati ekonomsku recesiju u prvom desetljeću 21.st. koja je diljem svijeta poremetila svekoliko tržište, pa i tržište rada. Najnoviji su poslje-

dice transkontinentalni migracijski valovi uzrokovani političkom i ekonomskom destabilizacijom velikoga dijela afričkoga i arapskoga svijeta (Libija, Egipat, Sirija i ostale bliskoistočne zemlje). No, prije svega, tu je već više od dva desetljeća prisutno 'krojenje' globalnoga tržišta po uzusima neoliberalnoga kapitalizma, odnosno rezultati političkoga projekta neoliberalne globalizacije koja je od međunarodne migracije učinila pravi dinamični pogon transformirajući svjetski politički i ekonomski poredak. Migracije, dakle, postaju kompleksnijima, ambivalentnijima, ubrzanijima, diferenciranijima, globaliziranijima. Kako rapidno raste udio žena među migrantima, govori se i o feminizaciji migracija. Naposljetku, tu je i nastanak politizacije migracija. Postaju dio globalne transnacionalne revolucije koja preoblikuje društva i politike. Još od 1970-ih godina uočilo se intenzivirano migriranje cijelih obitelji: 'gostujući radnici' su od privremenih 'gostiju' postajali migrantima s aspiracijom da se trajno nasele u migratornim područjima i postanu državljanima involviranih država. Iz perspektive država i društava useljenja oni se počinju sagledavati ne samo kao faktor jačanja radnoga potencijala, nego i kao mogući faktor nestabilnosti, straha, tjeskobe, pa i terorizma. Sagledavaju se iz perspektive podjele na državljane i one koji to nisu, na legalne i na ilegalne migrante. Sve u svemu, migrante se počinje smatrati faktorom moguće destabilizacije nacionalne sigurnosti i suvereniteta. Ti procesi utječu i na bilateralne i multilateralne državne te regionalne odnose, što potiče kolaboriranje među vladama ne bi li se poboljšala kontrola nad migracijama i osigurali mehanizmi zaštite svekolike državne sigurnosti. Poradi svega toga status migranata i njihova prava odsada valja gledati u novoj perspektivi: uobičajena rješenja više nisu dovoljna, napuštaju se, radikaliziraju ili pak transformiraju pluralistički modeli integracije koji su se činili sasvim prikladnima u teoriji, ali ne i u praksi. Sve to, pak, itekako ima velike reperkusije na identitetski kontekst. Postavljaju se pitanja i traže odgovori: održati ono prijašnje, izvorno, domicilno (i uz pomoć kojih mehanizama?), adaptirati to isto novim uvjetima, mijenjati, razvijati se i napredovati?

To je razlog da se u ovoj knjizi govori o tome kako se i na koji način teorijski pristupi istraživanjima svih ovih pojava mijenjaju, kako se preoblikuje retorika o destabilizaciji tradicionalnih odnosa, kako se stvaraju nove društvene mreže te, naposljetku, kako se provodi integracija. Upozorava se, naime, da građani mnogih europskih država i njihovi istaknuti politički čelnici postaju suspektima prema beneficijama koje su očekivali od do tada proklamiranoga (i poželjnoga) multikulturalizma te zahtijevaju znatne promjene u politici integracije. Ukratko, pojavom novih oblika migracija i novih pogleda na migracije po pitanju identiteta i identifikacijskih procesa pojam integracije odmijenjen je pojmom: interakcija. Granice, naime, u značenjskom smislu postaju rastezljivije no ikad. Povećava se broj država sudionica u globalnom migracijskom sustavu, a isto tako povećavaju se i razlike u migrantskim skupinama. Odgovori na ta i njima slična pitanja, u ovoj se knjizi traže kroz više teorijskih pristupa migracijskim procesima (npr. *neo-klasični ekonomski pristupi, teorije o dualnom tržištu rada, teorije o novim ekonomijama tržišta rada*, koje pak neki teoretičari nazivaju i: *teorijom nove ekonomije migracija, povijesno-strukturalističkim pristupom, teorijom migracijskih sustava i transnacionalna teorijom, teorijom mrežno-posredovanih migracija* i dr. Sve te teorije upozoravaju kako ustaljeni termini: *akulturacija, asimilacija, integracija, migrant* reteriraju i uzmiču pred terminima: *inkorporacija, interakcija, transmigrant*.

Prema tome, istraživačka pitanja zašto se ljudi kreću, kamo idu i što se događa nakon što se nasele u nekoj novoj destinaciji, odgovore traže na raznim stranama nastojeći zahvatiti per-

spektivu pojedinca, obitelji i domaćinskih skupina i država na mikro-, mezo- i makro razini. Pokazano je da se u bavljenju ovim temama ukrštaju istraživački interesi brojnih znanosti i znanstvenih disciplina (povijesti, geografije, demografije, ekonomije, sociologije, etnologije, lingvistike, politologije, statistike...) te da ono uistinu mora biti multidisciplinarno i interdisciplinarno.

Stoga se zaključilo da su migracije, danas više nego ikad, dio globalizacijskih procesa te utječu na stvaranje i distribuciju kapitala, roba, ideja, informacija i sl. U fokusu su međunarodnih odnosa, glavni su faktor ekonomskih i političkih promjena te jedno od najvažnijih pitanja unutarnjih politika imigracijsko-emigracijskih zemalja. Kako se posljedice migracija osjećaju i na kolektivnoj i na individualnoj razini, samo je po sebi razumljivo da imaju reperkusije i na identitet i identitetske procese. Naime, oblikuju se novi, *migrantski identiteti*. Zbog toga se dio knjige bavi analizom teorijskih pristupa istraživanju identiteta. Preglednosti radi polazi se od starijih teorijskih pristupa, koji su svakako dali veliki doprinos temi, čine joj značajan kontekst, a mnoge su im postavke i dalje aktualne. Kronološki se obrazlažu noviji i novi pristupi, prije svega upravo oni koji navedene pojmove stavljaju u istraživačko središte. Istina je, naime, da se tijekom vremena mijenjaju identiteti i tradicionalne predodžbe o pripadnosti i privrženosti, tj. identitetu. Uz pomoć njih pokušava se odgovoriti na niz pitanja: Gdje (ako igdje) da tražimo migrantski identitet? Bi li možda biti migrant u identitetskom smislu, imalo značiti biti u latentnoj rascijepljenosti u pokušaju održanja prijašnjega, izvornog, autohtonog, domicilnog identiteta, prilagođavati ga, mijenjati, pamtiti, razvijati ga u novom okruženju, u smislu neodvojivosti od oba (svih?) prostora i ljudi u okruženju u kojem se svatko od ovih ljudi zatekao? Imaju li pravo oni koji govore o identitetskoj fragmentiranosti, hibridizaciji i šizofreničnosti ili je jednostavno riječ o majstorima prilagodbe u slučajevima multipliciranja zavičaja i domovina?

O identitetu, koji je postao središnjim pojmom u društvenim i humanističkim znanostima, govori se kako je: primordijalan, esencijalan, konstruiran, sporan, složen, mnogostruk, polisemičan, izlomljen, proturječan, rastezljiv ...i u svakom slučaju nestabilan produkt niza društvenih utjecaja. Sukus teorijskih pristupa je, kako upućuje promišljanje o istima u ovoj knjizi, u sljedećem: identitet je oblik organizacije grupe ili princip podjele društva čije se značenje može mijenjati u vremenu i s obzirom na situaciju; fluidan je i neodređen aspekt društvenoga života kojim se može manipulirati; različitoga je značenja u različitim situacijama te najčešće od samih sudionika ovisi kakav će zapravo biti. Pristup kakav inzistira na granicama, implicira da je identitet splet promjenjivih interakcija prije nego bitna komponenta društvene organizacije. Uz postavke o njemu kao pojmu zajedništva, ali i razgraničavanja, te iste granice, naravno, ne nastaju i ne postoje same od sebe, već ih formiraju ljudi bez obzira na formalne i neformalne kulturne i etničke razlike i sličnosti. A u interaktivnom polju zajedništva, razgraničavanja i osobnih razlika, vladaju dvije opcije: izbor ili na/d/metanje.

Budući da na identifikacijske procese u naše dane najviše utječe neoliberalna globalizacija stvarajući model: "...korporacijskog multikulturalizma koji dovodi u pitanje pluralizam kultura zbog profitne nezasitnosti *homo oeconomicusa*, s opasnom tendencijom ukidanja kulturnog pluralizma ili dovođenja u pitanje potonjega..." (Milardović 2003:22-23), promjene u tim procesima su sve brže, rezultati nepredvidivi, a izazovi za istraživače neodoljivi. Ako, naime, apstrofirajući prošla iskustva želimo dokučiti mjesto i ulogu te nadasve transformaciju etničkoga

sentimenta u globalnoj realnosti, a time izravno promišljati o trenutnoj situiranosti različitih identiteta ili o njihovoj eventualnoj budućnosti, prožimanju etničke i kulturne homogenizacije i divergencije, otvara se mogućnost stvaranja raznolikih istraživačkih modela. Neki pokazuju da se stvaraju „kulture bez sjećanja“, a neki da suvremeni identiteti nisu nikakvi pseudo-identiteti nego autentični odraz stvarnosti ili *autentično novo*.

Identitet, pa u sklopu njega i etnički sentiment, živi u objektivnom kulturnom sadržaju u kojem tradicija ima zaseban status jer se (još uvijek) najvećim dijelom upravo iz nje selektiraju etnički i kulturni markeri – mediji za askripciju i identifikaciju. Budući da u 'izvornosti' prepoznajemo dramu identiteta: *biti isti, ali uvijek na drugi način*, tradicija nije izvorna, nego 'izvorna', dakle modificirana i transponirana u svako novo, nastupajuće doba. Identitet živi u globalnosti i lokalizmu istovremeno. Također i u povijesnosti, jer selektivnom re/konstrukcijom prošlosti, otkrivanjem referenci iz prošlosti i pozivanjem na njih, svaka se generacija ogleda u suvremenosti.

U objektivnosti ovih parametara ugniježđena je i subjektivnost. Stoga promišljanja o identitetu (na način na koji su iznesena u ovoj knjizi) u globalnoj realnosti koja često nalikuje virtualnom svijetu, istraživača motivira da sroči bajkovit zaključak: i geneza i granice i simboli i zajednička sudbina i na koncu konca, kako je prije više od tri stotine godina ustvrdio vitez senjski Pavao Ritter Vitezović: *upečatljivi narodni običaji*, svjedoče da stabilnost procesa identifikacije kao i njegovoga krajnjeg rezultata – identiteta, svemu usprkos, dugo vremena može biti neupitna.

U vezi s globalnim migracijskim valovima i sudbinom Hrvatske, a povezano sa specifičnim političkim i ekonomskim prilikama, sudbina Hrvatske se mijenjala kroz minula stoljeća. Posebno se poglavlje knjige bavi kronologijom iseljavanja, odabirom destinacija i suvremenom situacijom. Prodorom Osmanlija u 14./15. st., hrvatsko etničko područje bilo je emigracijsko, no depopulirana područja uskoro su naseljavana novopridošlim stanovništvom. Od 18. st. bila je to ponovno imigracijska zemlja, što je uglavnom bilo posljedica kretanja stanovništva unutar tadašnjih državnih granica Habsburške Monarhije, odnosno Austro-Ugarske Monarhije. Od druge pol. 19. st. situacija se opet mijenja. Tada se, naime, sve veći broj ljudi odlučuje na emigraciju, koja svoju kulminaciju doživljava na prijelazu iz 19. u 20. st. Od kraja 20. st., ponovno zahvaljujući specifičnim hrvatskim prilikama, ali i šire, Hrvatska je i emigracijska i imigracijska i tranzitna zemlja. Naime, kao posljedica rata nakon raspada Jugoslavije, Hrvatsku je zahvatio val prisilnih migracija (i/emigracija). Nadalje, dolazi do pojave (blago rečeno) neregulirane imigracije koja potencijalno dovodi do 'novih' manjina u Hrvatskoj: npr. kineska, rumunjska i ukrajinska i dr.

Vrijeme stvaranja velike dijaspore hrvatskoga naroda započinje u prvoj polovici 15. stoljeća. Osnovni uzrok, tj. potisni faktor migracija i iseljavanja, bio je prodor Osmanlija. Od tada, pa sve do konca 18. stoljeća, velike skupine Hrvata napuštale su svoja domicilna područja, seleći se u valovima u nekoliko pravaca: na Apeninski poluotok te južnu, sjeverozapadnu, srednju i srednjoistočnu Europu.

Istodobno s iseljeničkim valovima s hrvatskoga državnog i etničkoga prostora u 15. st. uzrokovanim, dakle, ekspanzijom Osmanlija s jugoistoka, u drugim dijelovima Europe naro-

di su bili zaokupljeni otkrićem Novoga svijeta. Zbog razvojnih potencijala, Amerika je za sve useljenike, pa tako i Hrvate, slovila kao 'obećana zemlja'. Stoga je, paralelno s pogoršanjem gospodarske situacije u Hrvatskoj, useljavanje Hrvata na oba američka kontinenta, a jednako-tako i u Australiju i Novi Zeland te u Južnu Afriku, počevši od polovice 19. stoljeća nadalje, poprimilo obilježje masovnosti. Nakon Prvoga svjetskog rata, u Hrvatskoj, koja je postala dijelom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije, ekonomska se i društveno-politička situacija nije bitno popravila te kreću novi emigracijski transkontinentalni valovi, a njima se priključuju i oni u zapadnoeuropske zemlje, uglavnom u Francusku, Belgiju, Njemačku i dr. koje, zbog rasta industrijalizacije, potražuju radnu snagu. Neposredno iza Drugoga svjetskog rata ponovno se bilježi masovniji odlazak iz Hrvatske. Tada odlazi najprije politička (antikomunistička) emigracija dijelom u prekomorske, dijelom u zapadnoeuropske zemlje. Od 1960-ih godina njima se pridružuju ekonomski migranti. Najbrojniji su tzv. gostujući radnici, tj. oni koji su šezdesetih godina odlazili u zapadnoeuropske zemlje. Naime, europska kapitalistička privreda i dalje je potraživala radnu snagu, a socijalistička Jugoslavija nije pak ostvarila 'društvo pune zaposlenosti'. Kako su u najvećem broju bili situirani u zemljama njemačkoga govornog područja, stekli su naziv gostujućih radnika prema njemačkoj riječi: *Gastarbeiter*. Za mnoge je, međutim, ova planirana privremena (tj. gostujuća) migracija stjecajem raznih okolnosti, planirano ili neplanirano, no od strane države useljavanja omogućena, p/ostala trajnom (najviše se to odnosi na potomke prve generacije migranata). U istome razdoblju brojčano značajan val iseljavanja ponovno se usmjerava prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama: Australiji, Novom Zelandu, Kanadi, Sjedinjenim Američkim Državama, a od 1980-ih godina pridružuje im se rastući broj ekonomskih migranata koji pripadaju u migraciju u literaturi, zbog simptomatično velikog broja iseljenih visokoobrazovanih ljudi iz nerazvijenih i zemalja u razvoju u razvijene zemlje, poznatu pod nazivom "odljev mozгова".

Najnovija faza iseljavanja nastupila je početkom 1990-ih godina. Riječ je o prisilnim migracijama s hrvatskoga etničkog i državnoga prostora izazvanih ratom u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini nakon dezintegracije Jugoslavije. Iseljavanje karakteriziraju izbjeglički valovi iz područja zahvaćenih ratom. Najveći broj odselio se u zemlje Zapadne Europe i preoceanske zemlje (Sjedinjene Američke Države, Kanada, Australija, Novi Zeland).

Raspadom Jugoslavije dio Hrvata je u bivšim jugoslavenskim republikama i bivšoj pokrajini Kosovo postao narod u dijaspori. Radi se o Hrvatima u današnjim neovisnim državama Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, Sloveniji i Kosovu.

Zadnjih desetak godina prakticira se osobit tip povremenih i privremenih ekonomskih migracija. Riječ je odlasku na sezonski rad (legalni i ilegalni). U toj specifičnoj migrantskoj populaciji primjetan je velik udio žena jer je riječi o privremenim i sezonskim poslovima kao npr. njegovanju starijih osoba, branju voća i sl.

U usporedbi s prošlim vremenima, u recentno doba rapidno se mijenjaju strukturalne karakteristike migracija i migranata. Prije svega, migracije su totalno globalna pojava, što se nikad dosad nije dogodilo. Ne odvijaju se po nekadašnjem uobičajenom obrascu 'jug-sjever' ili 'periferija-centar' (iako ih je bilo u ranijim fazama i u obrnutom smjeru, npr. navedene migracije koje su slijedile osvajanja, kolonizaciju, svjetske ekonomske poretke u razna doba i sl.), nego se odvijaju u svim mogućim smjerovima. Najviše je ekonomskih migranata, a najvažniji

su im uzroci globalizacija, u europskom slučaju, te eurointegracijski procesi, globalna recesija, te nestabilne političke prilike u pojedinim svjetskim regijama. Unutar migrantske populacije zamjetno se povećao broj onih koji odlaze u druge države radi školovanja i/ili usavršavanja. Što se tiče dobne strukture migranata, izuzev prisilnih, ono što je ostalo manje-više isto jest da među njima i nadalje ima najviše mlađih i mladih ljudi. Primjerice, prema podacima Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske, pedesetak tisuća mladih osoba napustilo je Hrvatsku u posljednjih pet godina. Riječ je o visoko obrazovanim ljudima koji odlaze u zapadnoeuropske zemlje, te Sjedinjene Američke Države, Kanadu i Australiju. Tridesetak tisuća, prema istom izvoru, iselilo ih je prema istim destinacijama u posljednje tri godine. U rekordno kratkom vremenu (svega par mjeseci) od otvaranja internetskoga portala *Mladi, napustimo Hrvatsku* podržalo ga je četrdesetpet tisuća osoba Za razliku od prethodnih faza u migrantskoj populaciji udio žena je velik, a u nekim slučajevima, zbog specifičnosti gospodarskoga sektora u kojima se zapošljavaju, čak i veći od muškaraca. I dalje se iseljavaju pojedinci, ali je povećan broj iseljavanja cijelih obitelji. Drastično je povećan broj transnacionalnih migranata. Razlika je u stupnju obrazovanja i profesionalnom statusu. Više ne odlaze uglavnom neobrazovani ili poluobrazovani, tj. ne/polukvalificirani, nego pripadnici svih obrazovnih i profesionalnih skupina. No, zbog stalno rastuće stope nezaposlenosti visokoobrazovanih migranata, od 1960-ih godina sve do danas migrantui sve češće prihvaćaju poslove za koje obrazovanje i struka nisu bitni. Nije, porimjerice, čudno da hrvatski diplomirani pravnici 'konobare' u restoranima duž europskih auto-cesta, da profesori rade na 'bauštelama' ili 'taksiraju', da učiteljice rade kao dailje (sve češće i u vrlo udaljenim destinacijama kao što je recimo Kina), da liječnici specijalisti 'tezgare' vikendima u privatnim ordinacijama svojih europskih kolega, da mlađi umirovljenici u sezoni beru jagode ili lavandu na njemačkim i inim poljima. Prihvaća se, naime, svaki posao. Mnogi poslovi obavljaju se 'na crno'. Međutim, najveća je razlika na operabilnoj razini. Zahvaljujući općoj informiranosti, poznavanju stranih jezika, turističkim iskustvima i sl., odluke o odlasku se donose bez velikoga ili dugotrajnoga razmišljanja. Svaka se prilika nastoji što prije iskoristiti. S time je u vezi subjektivna, odnosno emotivna razina, na kojoj nema više, ili barem ne u onoj mjeri kao nekada, traumatičnosti, tjeskobe, strepnje, suza i nostalgije. Zahvaljujući tehnologiji komunikacija, a ponajviše Internetu, danas ljudi raspolažu informacijama do najsitnijih detalja, tj. više ne idu u nepoznato. Nema više niti one nekadašnje tuge zbog razdvojenosti od obitelji. Zahvaljujući spomenutoj tehnologiji komunikacija, omogućena je svakodnevna i relativno jeftina povezanost s obiteljima i prijateljima o putem Skypea i društvenih mreža. No, ta ista vrhunska tehnologija komunikacija zaustavlja potencijalne migracije što u neku ruku izgleda kao paradoks. Naime, ljudima koji bi možda u nekoj perspektivi morali postati ekonomski migranti, moderne tehnologije omogućuju da posluju 'kod kuće': potencijalni migrant iz svojega domicilnog sela ili grada može komunicirati s podređenima i nadređenima širom svijeta.

Nakon pregleda i analize odabranih, starijih i recentni(ji)h, teorijskih pristupa istraživanju identiteta i identifikacijskih procesa te uz pomoć njih sagledanih hrvatskih dijasporških zajednica, dakako u kontekstu prikazanih teorija o migracijskim mobilnostima, uočljiva je kompatibilnost teorije i empirije. Tako se potvrdilo da su značajniji dijelovi teorijskih postavki apostrofiranih teoretičara i te kako točni i aktualni u identifikacijskim strategijama i praksama. Svakako, iste ovise o nizu okolnosti, npr. o vremenu provedenom u migratornom području, o

brojnosti migrantske grupe, o disperziranosti u prostoru, o ekonomskom statusu, o politikama involviranih zemalja i sl. No, u pravu su primordijalisti kada, među raznim vrstama i dimenzijama identiteta, ističu visoku pozicioniranost upravo etničkoga, tvrdeći da je vlastita ('moja') grupa (uža i šira obitelj te rodbinsko-prijateljski-zavičajno-regionalni 'lanci') utočište koje pojedincima i kolektivima pruža socijalnu i psihološku, pa i ekonomsku stabilnost. To potvrđuje i sljedeća činjenica: ono što su nekada ljudima značili *boardinghouses*, vatrogasna, dobrotvorna, sportska ili kulturna društva, danas im znače etničke institucije i suvremeni medij: internetski portali na kojima se 'prakticira' zajedništvo.

U pravu su i interakcionisti koji upozoravaju kako je istinski lokus na kojemu se oblikuje identitet – granica te se slijedom toga premješta i fokus: pomiče ga s (isključivo ili uglavnom) kulture na interakciju među pojedincima i grupama, tvrdeći da su identifikacijski procesi zapravo neka vrsta graničnih transakcija. Također su u pravu i oni teoretičari, poput situacionista ili npr. instrumentalista, koji ističu važnost konteksta i hijerarhizaciju u odnosima moći, ili pak etnosimbolisti, koji osobitu pozornost usmjeruju na osjećaj kontinuiteta što se generira prepletanjem i 'međuigrom' etnonima, mitova, povijesnih sjećanja, elemenata zajedničke kulture, povezanosti s tлом (zavičajem ili domovinom) i solidarnošću. Osobito su, pak, u pravu teoretičari raznih neo-smjerova koji upravo dokazuju kako i na koji način identiteti ovise o individualnim slobodama, ali slobodama koje su (ipak) dijelom ograničene kolektivizmima. Ali nisu baš sasvim u pravu oni koji tvrde da više nije bitno pitanje porijekla ('tko smo i odakle dolazimo'). Naime, ova analiza ukazuje da je *to* pitanje još uvijek vrlo bitno i da se pomoću odgovora na *ta* pitanja stječe i te kako važan kapital. S njime se manipulira kao medijem uz čiju pak pomoć prezentiramo sebe, tj. svjesno 'činimo to što činimo' s njime. Pokazalo se, naime, da temeljne identifikacijske strategije i prakse kao što su suradnja, međusobna solidarnost, zajedničko dugoročno planiranje i sl. destabiliziraju teorije o deetnizaciji i paralelno kreiraju inovativne pomake kroz *želju* za zajedništvom unutar svoje grupe, pa onda i s grupama u interakciji. Najposlije, najmanje su u pravu oni koji su tradicijsku kulturu, dotično folklor, proglasili pasatizmom, tj. neprimjerenim medijem za suvremene identifikacijske prakse. Doduše, ne u svim, ali u većini hrvatskih dijasporских zajednica posvuda po svijetu, uočljivo je da interes za folklorom ne jenjava. Naprotiv. Međutim, to je folklor koji se itekako transformira, retradicalizira i što je najvažnije: internacionalizira.

Stoga se može reći: negdje tambura, negdje nogomet, negdje crkva, negdje nostalgija, negdje *etnolobby*, negdje kreiranje 'novoga zajedništva', negdje uporno održavanje uz obogaćivanje sadržaja 'starih' običaja (čemu svjedoče dva priloga ove knjige), a u pravilu posvuda etničke udruge sa svojim aktivnostima, ukazuju da su (i) među pripadnicima hrvatskih dijasporских zajednica identifikacijske strategije i prakse usmjerene koliko na 'svoju' zajednicu toliko i na *transnacionalno povezivanje*. Istodobno, 'državni multikulturalizmi' u zapadnoeuropskim zemljama su propali. Političari otvoreno govore da su „imigranti za Europu nužno zlo: neprilagođeni društvu, potrebni gospodarstvu“, te je ovoga časa donekle neizvjesno kakvo će to biti povezivanje i što će se događati na socijalnom i inim planovima: integracija ili???

No, kako će ljudi i dalje migrirati, etnička slika svijeta kao i identiteti će se i dalje mijenjati. Nekad: konkvista i kolonizacija. Danas: njihove posljedice i globalizacija. Britanski ured za statistiku objavio je, primjerice, podatke o etničkoj strukturi Velike Britanije. Po tim podacima,

u prosincu 2012.g. u Londonu Britanci-bijelci više nisu u većini. U većini su ljudi tamne boje kože, prije svega Indijci i Pakistanci. Slični se trendovi uočuju i u drugim velikim europskim gradovima, npr. u Amsterdamu, Rotterdamu, Bruxellesu, Parizu i dr. U Rimu je npr. svako treće novorođeno dijete – dijete useljenika, a prema procjeni Nacionalnoga ureda za popis stanovništva Sjedinjenih Američkih Država, za tridesetak godina bijelci će u Americi biti manjina.

Kakvi god bili da bili, identifikacijski procesi, njihova opstojnost, re/kreiranje de/re/konstrukcija, kao i raznolikost, neupitna je. Ali Zemlja je uostalom i dalje divno mjesto za život, što omogućuje multipliciranje zavičaja i domovina.

Multiplication of homelands. Croatian diaspora: chronology, destinations, identity.

Résumé

This book is intended foremostly for students of ethnology and cultural anthropology, but also for students of other related and similar studies, moreover for scientists, experts and all those whose affinities and interests are directed towards subjects that deal with the ethno-cultural identity of diaspora communities, and, therefore, migration studies and the related identity studies.

Apart from giving a sum-up of the knowledge the Croatian scientific production gathered on this subject so far and a discussion on the causes and consequences of migrations, a new dimension is given on the positioning of the migrants in their new surroundings, adaptation and other processes, and all that which came to the twenty-first century as a result of many a century of identification strategies and practices of those people and their life experiences. There are several topical units that come to focus while exploring those subjects. Thus, for example, we look into dimensions of migration movements in the context of geographical spaces and human potentials caught in migrations, structural characteristics of migrations, positioning of the migrants in their new surroundings, consequences in the domicile and migrational space, immigration politics of the countries accepting the migrants etc. Moreover, there are the reflections on the wholesome context of migrations, such as their causes and consequences. We start, that is, from the fact that migrations have a history that has been lasting as long as the human kind itself, and when it changed, the contexts of migrations changed as well, and hence the research discourses as well. Having in mind exactly that changeability, some earlier assertions concerning certain phases or types of migrations were revised. This refers especially to the migrations in the second half of the 20th century, when, after the Second World War, devastated economies of many a country sought vast workforce. Afterwards, in 1960s and onwards, decolonization processes in the countries of the Third World also brought a large wave of migrations. Firstly, a large number of former “masters” was returning to their home countries. That is to say that the decolonisation process initiated an anticolonial revolution in many ex colonies, so a large number of people withdrew with their capital (in cases when that was possible). Their places were filled in by local workers (again, in cases when that was possible). However, there was a disturbance in the employment market in former colonies as well, so a certain number of people from them looked for (and got) work in the former metropolises. Even though half a century has passed since the decolonisation, this trend is present even today. An of course, there was a new a migration wave at the end of the 20th century, and the very recent one in the 21st century. Same as it was with the discovery of the New World at the end of the 15th century, these two waves were caused by an entire series of events, like an avalanche. One of them are the social-political changes in the Europe at the end of the 1980s. That is, foremostly, the fall of socialism, that led the former socialist countries into a transition period. One of the consequences of that was the transfer of workforce, whose consequence, in return, were inner and outer migrations. Lastly, several ex socialist countries disintegrated (The Soviet Union, Czechoslovakia, Yugoslavia), with an escalation of war conflicts in some of them (for

example, on the territories of Croatia and Bosnia and Herzegovina, or in some of the former Soviet socialist countries) that initiated dramatical forced mass migrations. Disintegration of ones and foundation of others, new independent countries, as well as changes in the state/interstate boundaries, led to the formation of new minorities. Furthermore, European integration processes, from the union of the two German countries up to the union of the European countries into the European Union, caused the massification of the free circulation of citizens within the boundaries of the EU countries. Also, the deindustrialization of the Western European countries and the growth of new industrial economies created new ways for the migration routes. The economic recession in the first decade of the 21st century should be added to that, when the complete market was disturbed in all the parts of the world, the labour market included. The latest example of transcontinental migration waves, however, originates from the political and economical destabilization of a large part of the African and Arabic world (Libya, Egypt, Syria and other Middle East countries). But above all, we have here, for more than two decades, the presence of the “assembling” of the global market according to the demands of the neoliberal capitalism, i.e. the results of the political project of the neoliberal globalization, that turned the international migrations into a genuine dynamical machine transforming the world order in a political and economical sense. Thus, migrations grow more complex, more ambivalent, more accelerated, more differentiated, even more globalized. With the number of women taking part in those migrations, we can also discuss the feminization of migrations. Finally, there is the beginning of the politicalization of migration. They are becoming a part of a global transnational revolution that is reshaping societies and politics. As early as the 1970s it became more apparent that entire families migrate; “guest workers” evolved from temporary “guests” into migrants with the aspiration to settle permanently in the given migration area and become citizens of the country involved. From the perspective of the countries and societies they moved to, they were seen not only as a work potential strengthening factor, but also a possible factor of instability, fear, anguish, and even terrorism. They are viewed from the dichotomic aspect of citizens and others, legal and illegal immigrants. Bottom line, they were starting to be viewed as a factor of potential destabilization of national security and sovereignty. Those processes affected bilateral and multilateral interstate and regional relations, which have the tendency of forming collaboration between governments in order to improve the control over migrations and ensure the protection mechanisms of the overall national security and sovereignty. In this sense the status and the rights of the migrants are viewed, which are now surpassing the usual solutions, and pluralistic models of integration, which seemed completely appropriate in theory but proved not to be so in practice, are now being abandoned, radicalized or transformed. All this, however, does have vast repercussions in the context of identity. Questions are raised and answers are sought: do we keep the former one, the source identity, the domicile one (and with what mechanisms?), do we adapt it to the new conditions, do we change, develop, make progress?

This is the reason for this book to deal with how and in which way do the theoretical approaches to the research of all of these phenomena change, how the rhetoric on the destabilization of traditional relations reshapes itself, how new social networks are created, and finally, how the integration is carried out. It was pointed out, that is to say, that citizens of many European countries and their prominent political leaders are becoming increasingly suspicious towards the benefits expected to the thus far proclaimed (and desirable) multiculturalism and

that they are demanding significant changes to integration politics. In short, with the appearance of those new forms of migration and new views on migration regarding the identity and identification processes, the term of integration has been substituted with a new term: interaction. Namely, borders, in their essential meaning, are becoming more flexible than ever. The number of countries participating in the global migration system is ever growing, and the same goes for the differences in migrants' groups. Answers to those and similar questions are sought in this book, through various theoretical approaches to migration processes (for example, *neo-classical economic approach*, *dual labour market theory*, *theories on the new labour market economies*, that some theoretic call the theory of *the new migration economy*, *historical-structuralist approach*, *theory of migration systems and transnational theory*, *theory of network-mediated migration* et al.) indicating that the common terms such as *acculturation*, *asimilation*, *integration*, *migrant*, are being sidetracked in favour of: *incorporation*, *interaction*, *transmigrant*.

Therefore, the research questions of why people move, where they go and what happens after they settle down in a new destination, search for the answers on every side, trying to comprehend the perspective of an individual, family and household groups, as well as states on a micro-, mezzo- and macro- level. It was pointed out that in dealing with those subjects the research interests of many sciences and scientific disciplines are getting crossed-over (history, geography, demography, economy, sociology, ethnology, linguistics, politology, statistics...), so they truly have to be both multidisciplinary and interdisciplinary.

We reached the conclusion, therefore, that migrations, today more than ever, are part of the globalization processes and that they influence the creation and distribution of capital, merchandise, ideas, information etc. They are in the focus of international relations, they are the main factor of economical and political changes and one of the most important questions for the internal politics of the immigration-emigration countries. Since the consequences of migrations can be felt on both collective and individual levels, it is understandable per se that there are repercussions on the identity and identity processes. Namely, new, *migrational identities* are being formed. That is why a large part of this book is dedicated to the analysis of theoretical approaches to the identity research. In order to be as meticulous as possible, we start with earlier theoretical approaches that certainly gave an invaluable contribution to the subject, giving it a significant context, with many a postulate being still very up-to-date. Newer and new approaches are given in a chronological order, especially those that put those already mentioned terms in their research focus. The fact is, actually, that with time identities and traditional notions on belonging and adherence, i.e. identity, change. With the help of those we try to find an answer to a series of questions. For example, where (if anywhere) should we look for a migrants' identity? Does, maybe, being a migrant, in the identity context, means to be latently torn in an attempt to maintain the previous, original, autochthonic, domicile identity, to adapt it, change it, remember it, develop it in a new surroundings, in the sense of the inseparableness of both (all?) spaces and people in the surroundings that each of these men found themselves)? Are those scientists that speak of the fragmentary, hybrid and schizophrenic aspects of identity in the right, or are we simply dealing with masters of adaptation in cases of multiple homelands and native countries?

On the subject of identity, that became a central notion in social and humanistic sciences, it is said that it is: primordial, essential, constructed, debatable, complex, manifold, polisemi-

cal, broken, contradictory, flexible... and in any case an instable product of a series of social influences. The summary of all the theoretical approaches is, as the discussion in this book points out, as follows: identity is a form of group organization or a principle of society classification whose meaning can change in time and according to the situation; it is a fluid and unspecific aspect of society life that can be manipulated, with a different meaning in different situations, and, most often, it depends on the very people involved what it will be like. The approach insisting on borders implies that identity is an entanglement of changeable interactions sooner than an important component of social organizations. With its' postulates defining it as a community term, but also a delimitation category, those borders certainly do not vanish or exist per se, they are formed by people, regardless of the formal and informal cultural and ethnical differences and similarities. And in the interactive field of unity, delineation and personal differences, there are two main options: choice or imposture/competing.

Since identification processes today are most profoundly influenced by neoliberal globalization that creates the model of: "corporation multiculturalism that bring into question the pluralism of cultures due to the insatiableness for the profit of the *homo oeconomicus*, with a dangerous tendency of cancelling the cultural pluralism or bringing the latter in question...", changes in those processes are ever faster, results unpredictable, and challenges for the researchers irresistible. Namely, if by stressing the past experiences we wish to penetrate the place, the role and most importantly the transformation of the ethnical sentiment in a global reality, and thus directly consider the present situatedness of different identities or the eventual future, the intertwining of ethnical and cultural homogenization and divergence – the possibility of creating different research models is being created. Some point out that "cultures without memories" are being created, and some that modern identities are no pseudo-identities, but rather an authentical reflection of the reality or *an authentically new*.

Identity – and the ethnical sentiment in its wake – live in an objective cultural contents in which tradition has a special status, since it is (still) mostly from tradition that ethnical and cultural markers are being selected – media for ascription and identification. Not the original, but "original", i.e. modified and transposed into every forthcoming new age, since the "originality" is what we can perceive as the identity drama: *to be the same, but always in a different way*. Identity lives in globality and localism at the same time. In historicity as well, since, with a selective *re/construction* of the past, the revelation of references from the past and referring to them, every generation reflects itself in the modern times.

In the objectivity of these parameters there is also a nested subjectivity. Therefore, reflections on identity (in the way they are presented in this book) in a global reality, that often looks like a virtual world, the researcher is motivated to come to a fairy-tale conclusion: the genesis, the borders, the symbols and the common future, and, in the end, *the striking national customs* (as a knight from Senj Pavao Ritter Vitezovic put it more than three hundred years ago) testify that the stability of identification processes, as well as their final result – identity, in spite of everything, can be unquestionable for a long while.

When it comes to global migration waves, having in mind their relation with specific political and economic circumstances, the fate of Croatia changed during the course of the last few centuries. A separate chapter deals with emigration chronology, destinations choices and

the contemporary situation. With the expansion of Ottoman Turks in the 14th/15th century, the Croatian ethnical area was emigrational, on one hand, but the depopulated areas were soon inhabited by newcomers. Since the 18th century, it became an immigrational country again, which was mostly the consequence of the movement of the inhabitants within the borders of that time of the Habsburg, i.e. Austro-Hungarian monarchy. From the second half of the 19th century, the situation changed again. At that time, namely, an ever larger number of people chose to emigrate, and that trend reached its' peak at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Since the end of the 20th century again, thanks to some specific circumstances in Croatia, but also on a larger scale, Croatia was both an emigrational and an immigrational country, as well as a transition country. Namely, as a consequence of the war after Yugoslavia fell apart, Croatia was caught in a wave of forced migrations (e/immigrations). Furthermore, there is a new phenomenon (to put it mildly) of irregular immigration, that may lead to the creation of "new" minorities in Croatia: for example, Chinese, Rumanian, Ukrainian, etc.

The creation of a large diaspora of the Croats began in the first half of the 15th century. The main cause, i.e. the triggering factor for those migrations and going away, was the invasion of Ottoman Turks. Since then, and all the way to the end of the 18th century, large groups of Croats left their domicile areas, moving in waves in several directions: to the Apennine peninsula, the Southern, North-Western, middle and Middle-Eastern Europe.

At the same time that the migration waves from the Croatian state and ethnical area moved towards the said destination due to the aforementioned expansion of the Turks, Coming from the South-East in the 15th century, the rest of the Europe was taken with the discovery of the New World. Due to its' development potentials, America was deemed a "promised land" by all the immigrants, Croats included. Therefore, in parallel with the worsening of the economic situation in Croatia, the Croats were moving to both of the American continents, as well as Australia, New Zealand and South Africa, since the middle of the 19th century onwards, in mass. After the First World War, when Croatia became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the later Kingdom of Yugoslavia, the economic and socio-political situation in Croatia did not improve significantly, so new waves of transcontinental migrations began, as well as migrations to Western European countries, mostly to France, Belgium, Germany etc., countries that needed workforce due to the industrialization growth. Just after the Second World War, there were new mass emigrations from Croatia. Firstly, those who were leaving then were the political (anticommunist) emigrants, that went partly to the overseas countries, and partly to the Western European states. Since 1960s, they were joined by the economic migrants. The most numerous among them were the so-called guest workers, i.e. those who left for the Western European countries in the sixties. That is to say, the European capitalist economy was still seeking workforce, and socialist Yugoslavia failed to achieve "the society of full employment". Since they were situated in largest numbers in German speaking countries, the name of "guest workers" was given to them after the German word *Gastarbeiter*. For many, however, what was planned to be a temporary (i.e. guest) migration, due to a series of various circumstances, with or without an agenda, with the grant of the country they moved to, became/remained a permanent migration (this refers mostly to the first generation of migrants). In the same period, a significant number of migrants went towards Western European and overseas countries again, such as Australia, New Zealand, Canada, United States, and in 1980s

an ever growing number of economic migrants joined them. This migration is known in the literature, due to a symptomatically large number of highly educated people leaving the underdeveloped and developing countries, as the “brain drain”.

The latest migration phase started in the beginning of the 1990s. Those were the forced migrations from Croatian ethnical and state area caused by the war in Croatia and Bosnia and Herzegovina after the disintegration of Yugoslavia. Those migrations were marked by the refugee waves leaving war afflicted areas. The largest number of them moved to the Western European countries and overseas states (United States, Canada, Australia, and New Zealand).

With the Yugoslavia falling apart, Croats remaining in former Yugoslav republics and the former province of Kosovo became diaspora. These are the Croats in the today independent countries of Serbia, Macedonia, Montenegro, Slovenia and Kosovo.

In the last decade or so, there is a specific practice of occasional and temporary economic migrations – departures to do seasonal work (legal or illegal). In this specific migration population there is a notable number of women, since there are many temporary and seasonal works suitable for women, such as taking care of elderly people, picking fruit, etc.

Compared to the previous times, there is a rapid change in structural characteristics of migrations and migrants in the recent times. First of all, migrations are now a completely global phenomenon, more global than ever. They do not follow the once usual pattern “South–North” or “periphery–centre” (though there were cases in earlier stages when the opposite happened, for example, the aforementioned migrations that followed conquests, colonisations, changes in world economy orders at different times etc.), they are actually going in all possible directions. The number of economic migrants is the largest, and the most important causes are globalization – when it comes to Europe, also the European integrational processes – global recession, as well as unstable political situation in certain parts of the world. The number of migrants going to other countries in order to gain education and/or specialization has increased notably. As for the migrants’ age structure, forced migrations excluded, what remains more or less the same is the fact that among them there are still mostly young and younger people. For example, according to the data of the Croatian Bureau of Statistics, about fifty thousand young people left Croatia in the last five years. These are highly educated people leaving for the Western European countries, and also the United States, Canada, Australia. Some thirty thousands, according to the same source, moved to the same destinations in the last three years. In a shockingly short time (in just several months) since the opening of the internet portal *Young ones, leave Croatia*, the portal gained the support of some forty five thousand people... Unlike the previous phases, there is now a vast portion of women in the migration population, and in some cases, due to the specific quality of the economy sector in which they seek work, they even outnumber the men. There is still a tendency for individuals to be moving out, but the number of entire families moving out also became larger. There is a drastic enlargement in the number of transnational migrants. The difference is in the level of education and professional status. It’s not the uneducated, i.e. unqualified/semiqualified people that are leaving, but the representatives of all educational and professional groups. However, due to an ever-growing rate of unemployment, the highly educated migrants, since 1960s up to today, more often and more commonly take on jobs for which their education and profession do not play any

significant role. It is not uncommon, for example, for Croatian barristers to wait in restaurants along the European highways, for professors to work as construction workers or drive taxis, for teachers to work as nannies (ever more often in very far-away destinations, such as China, for example), for doctors to “moonlight” at private consulting rooms of their European colleagues, for younger pensioner to pick strawberries or lavender during the season at German or other fields. Any job is, actually, for taking. Many a work is done “under wraps”. The greatest difference, however, is at the operational level. Thanks to the general knowledge, the knowing of foreign languages, touristic experiences etc., the decision to leave is taken without any greater or long-lasting consideration. Every opportunity is being seized as soon as possible. That is related to the subjective, i.e. emotional level, where we notice the absence, or at least the diminishing, of the trauma, anguish, fear, tears and nostalgia. Thanks to the communication technology, most prominently the internet, today people can get all the information to the smallest details, i.e. they are not moving to an unknown territory. The once sadness for being separated from one’s family is also gone. Thanks to the aforementioned technology, people have the opportunity to communicate with their family and friends on everyday basis, and relatively cheaply, mostly via Skype and various social networks. However, it is that very state-of-art communication technology that’s putting a stop to potential migration, which seems like something of a paradox. Namely, people that, in a certain context, might have been forced to become economical immigrants, are given the opportunity to work “from home” via modern technologies: a potential migrant can communicate with his subordinates and his superiors all over the world from his domicile village or town.

After an overview and an analysis of chosen, older and more recent theoretical approaches to the identity and identification processes research, and using them to comprehend Croatian diaspora communities, certainly, in the context of the given theories on migration mobility, we can notice the compatibility of theory and empirical data. We thus obtained a confirmation that a significant part of the theoretical postulates given by apostrophised theorist are very much true and actual in identification strategies and practices. Naturally, they all depend on a series of circumstances, for example, on the time spent in the migration area, on the number of people in a migration group, on space dispersion, on the economical status, on the politics of the countries involved, etc. However, premordialists are in the right when, among different sorts and dimensions of identity, they stress the high positioning of particularly ethnical, and they claim that one’s own group (narrow and wider family circle, and family-friendly-homeland-regional “chains”) is the sanctuary that gives to individuals and collectives a social, psychological, and even economic stability. That is confirmed by the almost equal importance of the once *boarding-houses*, fire brigade, charity, sports and cultural organizations, as well as the modern ethnical institutions and contemporary media, for example internet portals were the community is “practiced”. The interactionists are also in the right, pointing out that the true locus where identity is formed is the border, and in that context they move the focus of such a view, i.e. they are shifting it from culture (exclusively or prevalingly) to the interaction between individuals and groups, claiming that identification processes are in fact a form of borderline transactions. Also, those theorists such as situationists or, for example, instrumentalists, who point out the importance of the context and the hierarchy in power relations, or even ethnosymbolists, who give special attention to the feeling of continuity that is generated by the intertwining and the “interplay” of ethnonyms, myths, history memories, elements of

joint culture, link to the homeland and solidarity. However, a special point is made by the theorists of various neo-directions who are proving just how and in which way do identities depend on individual freedoms, but such freedoms that are (still) partially limited by, for example, collectivism. The same cannot be said, however, for those who, on the other hand, claim that the origins are no longer important (“who we are and where we come from”). To be specific, this analysis shows that *this* question is still very relevant and that by answering *these* questions we gain an incredibly significant capital. We can manipulate it as a medium that helps us present ourselves and we “do what we do” with it in a very conscious way. It was shown, that is, that thorough identification strategies and practices such as cooperation, mutual solidarity, joint long-term planning etc., destabilize theories on de-ethnicalization and, at the same time, create innovative progress through a *desire* for unity within one’s own group, and then, consequently, with other groups they interact with. Lastly, the least right are those who proclaimed the traditional culture, i.e. folklore, to be a passatism, i.e. an inappropriate medium for contemporary identification practices. Admittedly, not in all, but in most of the Croatian diaspora communities all over the world, it is obvious that the interest in folklore does not diminish. On the contrary. However, it is a folklore that is very much transformed, retraditionalized, and most importantly: internationalized.

We can say, therefore: whether it is via tamburitza, or football, church, nostalgia, *ethnolobby*, the creation of “new unity”, or the constant maintenance with the enrichment of contents of the “old” customs (as witnessed by the two appendices to this book), and, as a rule, in every case via ethnical associations with their activities, we can see that (even) among the members of Croatian diaspora communities identification strategies and practices are focused on one’s “own” community just as much as they are focused on *transnational linking*. On the other hand, “country multiculturalisms” in the Western European countries have failed. Politicians are saying openly that “the immigrants are a necessary evil for Europe: unadjusted to the society, necessary for the economy”, so at this time it is somewhat uncertain how that linking will look like and what will be happening on social and other plans: integration or: ???

However, since people will keep on migrating, the ethnical picture of the world, as well as identities, will keep changing. Once: *conquista* and colonization. Today: their consequences and globalization. The British Office for National Statistics, for example, published data on the ethnical structure of the United Kingdom. According to those data, for December 2012, British Caucasians are no longer the majority in London. The majority is formed by the people of darker skin, most prominently by Indians and Pakistanis. Similar trends are notable in other larger European cities as well, for example, Amsterdam, Rotterdam, Brussels, Paris, etc. In Rome, every third newborn is a child of immigrants, and according to the assessments of the *United States Census* Bureau, in some thirty years, Caucasians will be a minority in the United States of America.

Whatever they may be, identification processes, their continuity, re/creating, de/re/construction, as well as their diversity, are unquestionable. But the Earth is, after all, still a beautiful place to live, which enables the multiplication of homelands and fatherlands.